Триста козацьких чайок та дві сотні донських човнів долають хвилі Чорного моря. На одній із чайок — замислений отаман. Складна й химерна його доля. Син турецького султана Ях'я, рятуючись од придворних убивць, разом із матір'ю-гречанкою втікає до Чорногорії. Там, серед гірських лицарів, які борються з турецькими завойовниками, Ях'я починає розуміти, що не в грабіжницьких війнах щастя Туреччини. Прибравши собі нове ім'я — Олександр Чорногорський, — Ях'я прибував на Україну і разом з козаками рушає в далекий похід, щоб скинути султана і вивести свою країну на шлях миру і дружби з іншими народами.

Повість, в основу якої покладено справжні історичні факти, розповідає про спільну боротьбу українців, росіян, молдаванів, греків проти турецького поневолення. Дія відбувається у Києві та Стамбулі, у Могилеві на Дністрі та у Кафі, у Синопі й Трапезонті, перед очима читача проходить життя різних народів на початку XVII століття.

"Грає синє море" — це перша книжка задуманої автором дилогії про славне запорозьке козацтво.

ПРОЛОГ

Ховали діда Скрипника.

Отого самого Скрипника, що вже багато хто забув, як його ім'я та прізвище, усе — Скрипник та й Скрипник. Так звали по-вуличному, коли жив, так звали і дідових онуків та правнуків, так хлопці і на хресті випалили розпеченим цвяхом: "На сьому місці упокоївся навіки раб божий Савка Скрипник, у премногій печалі залишивши родичів своїх".

Був тоді погожий осінній день. Небо такою синизною світилося, що богомазові Тодору Трагірі можна було б вмочати свого борсучого пензля не у фарбу, а просто в небо і малювати якнайсвятішу ікону. Та

богомазові було не до того. Він думав про діда Савку, якого все життя хотів намалювати, а от не вийшло, не наважився. Бо ликом дід Савка не вийшов ні в бога Саваофа, ні в Ісуса, ні в пророків, та й не лик у нього був, а звичайне мужицьке обличчя, що його, звісно, святотатственно малювати дорогими фарбами на тонко вистругані дошці, та й чи насмілилася б богомазова рука малювати замість звичних заокруглених святих кучериків нечесані Савчині патли?!

А проте Тодорові було дуже шкода, що він не встиг намалювати Савку Скрипника. Хай не на ікону, хай просто так, хай навіть серед грішників у пеклі!..

Він ішов за саньми з дідом, дивився на людей, що мовчки простували за двома чорними волами, які, понуривши свої великі рогаті голови, пускали на землю тонкі цівки тягучої прозорої слини, а з їхніх очей текли сльози — справжні сльози, такі ж, як і в людей...

За відкритою домовиною йшло все село, йшли всі Сугаки — старі й малі, слабі й здорові, розумні й дурні, бо не було в Сугаках такої людини, яка не знала б, що то за дід був такий — Савка Скрипник.

Дід Скрипник багато бачив на своїм віку. Обходив півсвіту отими неспокійними ногами, які нині, упокоївшись навіки, сумирненько лежали під полотниною — аж не вірилося, що вони в нього такі звичайні... Бували ті ноги в таких краях, що про них у Сугаках не всі й чували. Бував дід Скрипник в угорських краях, разом з уграми та сербами боронив від басурмана славний Білий город, чи Београд, по-сербському кажучи. Було це все так давно, що хто тоді парубкував, то зараз або на цвинтарі лежить, або — якщо живий — то древній, як дід Меркурко. Боронив дід Савка Білий город, та так і не вборонив: велике військо мав під своєю рукою агарянський султан Сулейман, отой, що, кажуть, жінкою українку Роксолану тримав; погинули в битві серби й мадьяри, та й Савка мало не пропав, — урятувався, втікши до італійців. Навчився в італійців він музики, ще й навчив його майстер-таліянець, як скрипки вистругувати, та таким же тямущим його учень виявився, що вже йому

до кінця довелося Скрипником прозиватися... Був іще дід Скрипник за десятьма морями й океанами — в такій дальній стороні, куди цілий рік плисти треба; і люди там червоні, голяка ходять, віри і не нашої, і не турецької, а срібла всякого і золота у них там хтозна-скільки... А як заграв їм дід Сав-ка на скрипці, то все віддати хотіли йому ті індіяни за неї, та він не схотів музики своєї продавати, бо то була його перша скрипка, і він з нею ніколи й ніде не розлучався, ще й казав; "Умру — з нею й поховайте".

...Везуть діда Скрипника чорні воли, роги їхні вибіленими полотняними стрічками пообв'язувані, тягнуть вони сани по дорозі — вгору, до цвинтаря, а на землі — дві смужки від полозів залишаються, гладенькі, чистенькі, а подекуди аж блискучі, мов дзеркало. А за саньми несе в простягнутих руках дідову скрипку богомаз Тодор. А за Тодором — онуки та правнуки дідові йдуть, плачуть світлими слізьми, хоч казав колись Савка: "Не плачте, як умру, мені давно вже вмирати пора, сотню літ доживаю. Товариші мої давно вже там, у пана бога, вже й діти мої — Василь, Семен та Грицько — життя своє земне скінчили, вже й онуки постаріли, а правнуки повиростали — скільки ж іще чоловікові жити?!"

Несе Тодор-богомаз скрипочку дідову на руках, мов дитину. А вона лежить, вся сонцями обпечена, дощами перемита, вітрами пересушена — дихни на неї, й заграє сама. Ой, не грають сьогодні скрипки в Сугаках.

А поперед волів, підскакуючи й пританцьовуючи, біжить дурний Дода й виграє щось дуже веселе на сопілячці — і тому Доді все здається на світі веселим і смішним, бо вродився чоловік без клепки, а може, й без двох. Що б ти йому не казав, все одно не зрозуміє, а тільки вишкірить рідесенькі зубки:

— Г-г-и-и!

Оце й уся його розмова. А проте Дода даремно свого хліба не їв, хоч і дурний, — він був сільським чередником.

Отже, чорні воли тягли сани з домовиною, в домовині лежав дід Скрипник, а за ним ішов Тодор-богомаз, за богомазом родичі дідові всі, а їх — цілих півсела, а за ними вже — все село, а десь у кінці цього походу дітлашня пилюкою перекидалася, і старші на неї не цитькали, бо не до того було... А попереду йшов, підтанцьовуючи, дурний Дода і вигравав на сопілячці щось дуже веселе і дурне. І ніхто на Доду не цитькав, бо він був як дитина, і не до цього було, та й звикли всі до дурного Доди.

Та й то — коли б ховали якогось там святого чи праведника, чи князя, а то — ховали простого чоловіка, грішного, як усі люди, чоловіка, що знав не тільки молитви, а усі-всенькі нечестиві слова не лише подільські, а й богданські, і мадьярські, і ангелянські, й іспанські, й московські...

Та проте ж і витесувати та сушити, а потім склеювати скрипки, а потім уже грати-вигравати на них ніхто краще за нього не вмів. Онде Тодор — теж чоловік не святий, а яких же славних богів малює, дарма що сам ще молодий — якихось там сорок літ. А його шанують у Сугаках і люблять, і дід Скрипник любив Тодора, як сина, а може, й сильніше. Любив і печалився: "Ой Тодоре, боюся за тебе. Бо доля, як дає талан, то може щастя забрати. Не приведи..."

Тодорів син, вісімнадцятирічний Никодим, узяв собі за жону Скрипникову правнуку Устю.

Позавчора було весілля.

Позавчора й дід Савка проставився.

Ідуть чорні воли, сльози їхні падають в кам'янисту дорогу. Риплять нові сани, важко везти їм у такий погожий і теплий день діда Савку на

цвинтар. Попереду вистрибує Дода і вигравает-вигравает щось дурноверхе, як він сам, а ззаду зітхають люди. І нічого не говорять, бо стурбувала їх усіх смерть діда. На весіллі смерть — щось недобре вістувати має.

А було ж так.

Як молоді повернулися з церкви, та як почалося весілля з вином, брагою й оковитою, з піснями й танцями, та як уже всі кращі слова було сказано і пісні величальні переспівано, — саме тоді й підвівся з-за столу старий-престарий Савка Скрипник. Він був уже п'яненький, але на ногах тримався міцно, його майже столітні очі блищали весело, молодо і трохи по-бісівськи. Він тримав у лівій свою почорнілу скрипочку, а смичком легенько постукував Тодора по голові. Слухай, мовляв, я, дід Савка, щось сказати зараз маю.

— Дорогі мої Устенько й Никодиме. Хотілося б мені щось таке вам побажати... доброго побажати. Щоб ваше життя було славне й дружне? Так це ж уже бажали вам. Багатства побажати? Так не воно всьому є голова. Здоров'я? Так ви його, слава богу, маєте, тьху, тьху, тьху, щоб не наврочити. Дітей? Це не від того, хто бажає, а від бога й природи. А я хочу подарувати таке, що його ніби й немає, а воно є; а без нього життя було б невеселе, і сумне, і нелюдське.

Дід усміхнувся у лівий сивий-сивенький вус (правий ще був чорний, як скрипка), подивився на Устю й Никодима, на всіх, хто був навколо, і сказав:

— Хай вам буде моя музика в подарунок. Слухайте, щоб аж до дітей ваших дійшла.

Він змахнув смичком — полилася, закружляла по світлиці пісня. Всі її знали й любили, тільки на весіллях не співали, бо сумна:

Ой, як я умру в тім чужім краю,

Дам собі зробити зо злота труну.

Гей, гей, зо злота труну...

Скрипка грала-вигравала, наче то її саму заміж оддавали, та так же голосно тнула, що могло здатися, буцім грають тут не одна, а цілих п'ять. Дідові патли маяли на всі боки, скрипка аж стогнала, а люди й незчулися, як опустили голови:

Зо злота труну, сріберне віко,

Аби мні було на серці легко.

Гей, гей, на серці легко...

— Ну, ми не старці, щоб виводити кінці! — раптом вигукнув дід Савка й тут же перекинувся на гопак.

— І не свині, щоб ставать на середині, — негайно озвався дід Меркурко, що був за Савку молоді ший усього на п'ять чи сім літ.

І почалося! Підстрибувало полум'я в каганцях і свічах, а все весілля вигупувало каблуками по землі, і вона аж стогнала, мало не репала.

— Гей, хлопці, хто знайдеться серед вас такий, щоби діда Савку переборов? Га? — вигукнув Скрипник і урвав музику. — Ну? Хто береться танцювати доти, доки в мене буде сили грати? Га?

Усі мовчали.

— Ех! — сказав дід. — Нема серед вашого брата таких, як ото турка під Віднем били. їх було всього двадцять, а басурмана — сто двадцять. І побили! Нема!

Всі мовчали. І вдруге ніхто не вийшов у коло.

— Ех-ех-ех, — аж застогнав старий Скрипник. — Переводяться люди. А колись же було! Нема... Нема... Хіба що тільки на Запоріжжі...

— Є, діду! — почулося ззаду.

— А що там за вишкварок озвався? — озирнувся дід Савка. — Чи не ти часом? — запитав він хлоп'яка років чотирнадцяти, що стояв позад нього.

— Я!

Це був правнук дідів, Петро, Устин брат.

— Так ти ж малий!

— Грайте, діду!

— Та ти ж не знаєш, що то таке! Я як заграю, то аж до ранку.

— А я до ранку танцюватиму!

— Оце по-нашому, по-козацькому, матері твоїй ковінька! Ну, тепер держися!

І знову заскакала, закружляла, затанцювала по хаті музика! Тільки тепер танцював один Петро, а всі дивилися, що ж буде з цього змагання. Ось уже п'ять танців відганяв малий, а все невгаває, ось уже

шостий кінчає, а ноги в нього, як крила вітрякові при доброму вітрі, — крутяться, та й хоч би що...

Ось уже піт тече в Петра по обличчю, а він гарцює, мов молодий жеребець перед табуном і все вигукує, відмахуючи-струшуючи головою краплі солоного гарячого поту:

— Швидше, діду, швидше, а то наче якесь дівчаче гопача виходить!

А дід чи втомився сам, чи то малого шкодує...

— Та швидше, діду! — гукає, аж задихається Петро.

А дід — тихше й тихше.

Стояв із заплющеними очима, білий, рука ліва заклякла на грифі, а права поволі падає вниз і смичок тягне — у-у-у-у-і-і-і...

Підскочив Петро, схопив діда Савку за плече:

— А що, діду, не можете? Здаєтеся? Мовчить дід. Хилиться на Петра. Його підхопили, а він уже й не дише... І серце не б'ється. Отак і упокоївся — ніхто не бачив коли, бо всі музику його слухали. І мертвий, напевне, грав ще отого гопака.

...Батюшка Онуфрій сказав:

— Добрий був цей чоловік. Але недобре вмирати, не висповідавшись. Він же не басурман який.

Богомаз Тодор мовив:

— Панотче Онуфрію! Вся душа діда Савки Скрипника — в його музиці, як колись у вояцькій справі. Коли вояк гине в бою, чи ж має він час висповідатися? Не має.

— Душа має чистою йти до бога, висповіданою, — напруживши низького лоба, мовив Онуфрій.

— Вся душа діда Савки була в музиці. А музика — то чистота і небесність. І оте, що він грав нам перед своєю смертю, то і є його висповідання...

— А їй-бо ж! — мовили всі.

— Хай буде по-твоєму, — змилостивився отець Онуфрій.

...І от везуть діда Скрипника чорні воли з великими заплаканими очима. І несе Тодор скрипку дідову, щоб поховати її разом з тим, хто витворив її, і страшенно жаль богомазові, що така гарна музика йде в могилу від людей.

Все вище й вище на вигинисту гору підіймається жалібний похід. Ось уже зникло село зовсім. Тільки стара церковця виглядає своїм трохи скособоченим хрестом, мов рука утопленика: рятуйте.

Дода раптом замовк. Він зупинився, подивився на людей, що йшли за ним, але ні, він дивився не на людей, а кудись далі, в ту долину, в якій зникло село, і раптом закричав, уже не сміючись і не граючись, закричав страшно й моторошно:

— Г-г-и-и! Г-г-и-и!

Воли ліниво брели, пускаючи тоненькі цівки слини, але люди стали. Почали озиратися. Що таке?

— Г-г-и-и!

— Та тихше, Додо! Чого ти кричиш? Хіба не бачиш, куди чоловіка веземо? — забухикав, аж застогнав дід Меркурко.

— Г-г-и-и! — заволав Дода і побіг повз волів з домовиною, повз Тодора, повз наляканих людей назад, у Сугаки.

— Що з ним?

Дивилися вслід Доді, як він мчав, аж перекидався, як він рвав на собі волосся і, зрідка озираючись, кричав: "Г-г-и-и!" — і плакав, і знову біг.

Дивилися на обрій, на небо — все було, як завше. Небо було чисте й блакитне, аж густе від тієї вже холоднуватої блакиті, в повітрі пахло хлібом і дозрілими яблуками, все навколо було прозоре й спокійне, мов намальоване.

І тут із села почувся дзвін. Це дзвонар Юхрим, що залишився видзвонювати по душі небіжчика. Тільки чому Юхрим дзвонить не так, як завше?

— Бам-бам-бам! — завалувало над степом, як на пожежу.

— Г-г-и-и! — долинуло віддаля Додине.

І Тодор ураз здогадався.

Морозом сипнуло йому за спину, аж запаморочилося в голові.

— Бам-бам-бам! — розривався дзвін.

Невже сталося найстрашніше? Ні, ні, ні, що завгодно, тільки не це!..

— Бам!..

І замовк дзвін.

І здалося Тодорові, що він почув останній, страшний, розпачливий крик дзвонаря Юхрима. Ні, він не міг того крику чути, але чому ж це зупинилися воли і стало так тихо, ніби не люди, а безплотні тіні стояли за Тодором?

Тодор озирнувся і зустрівся з очима людей. Й ті очі сказали йому те, що він уже знав.

Небо було блакитне й чисте, сонце лагідне й тихе, степ навколо жовто-зеленів, на обрії синів ліс, якась пташина вгорі заливалася сміхом-цвірінькотом. Здавалося, що повітря ще дзвенить від останнього "бам" сугацької церковиці, і хотілося почути ще одне "бам". Але його не було...

І тоді заголосили, попадали на коліна жінки і, здіймаючи до неба, до сонця, до бога руки, заволали:

— Порятуй нас, господи! Порятуй од басурмана! Порятуй наших дітей!

А назад уже біг розпатланий Дода, а за ним мчали кінні верхівці.

Це було те, чого найбільше боялися в цьому краю, — турецький наїзд.

Якусь мить усі стояли мов укопані. Безтямними очима дивилися, як передній турчин наздогнав Доду, рубонув кривою шаблюкою, як з пліч Доди злетіло щось кудлате і як Дода — вже не Дода, а хтось малий, опецькуватий — пробіг ще кілька ступнів, а потім упав... А з долини виринали все нові й нові верхівці.

Перший отямився богомаз.

— Гей, у кого хоч яка зброя — до мене! Зброя була в небагатьох. Та й що то за зброя? Кілька ножів, пістоль... Ото й усе...

Куди вже з такою зброєю опиратися?

— А може, — донеслося тремтяче з жіночого гурту, — а може, вони їдуть кудись далі? Може, ми їм непотрібні?

— Цитьте! — вигукнув Тодор. — Розбирайте сани, узброюйтесь, відбивайтесь, бо пропадем ми навіки...

А турки вже близько. Тодор уже бачить їхні обличчя — засмаглі, пихаті мармизи завойовників та розбійників. Попереду мчить одноокий турчин — мабуть, ватажок цього загону.

Скільки ж їх, тих турків? Не менше сотні... Вони летіли просто на переляканих людей, летіли з піднятими шаблями, готові рубати, нищити геть усе.

Тодор вихопив пістоль, прицілився в одноокого. Прогримів постріл, але одноокий встиг підняти коня ставма, і куля влучила огиреві в голову. Кінь упав, притис турка до землі, однак тому вдалося вибратися з-під коня.

Турецька лава врізалася в людський натовп. Останнє, що встиг побачити Тодор: його син Никодим, вхопивши великого дерев'яного хреста з випеченим написом, гамселить направо й наліво...

...Тодор отямився від того, що йому на обличчя хтось лив воду. Потім боляче вдарили носком у бік. Він відкрив очі й побачив себе на власному подвір'ї.

Уся вулиця була заповнена людьми. Але весь той натовп мовчав понуро. Люди були пов'язані, а позад них стояли кінні вояки.

Одноокий турок сидів на винесеній з хати лаві і дивився на те, що робилося біля повітки. Двоє вояків з його загону били об стіну повітки сугацького попа Онуфрія.

Одноокий сказав:

— Йєтер!

Турки відпустили попа. Він упав на землю. З його рота лилася кров.

Одноокий устав з лави і підійшов до попа:

— Ну? — неголосно сказав він. — Ти будеш плювати на хрест, гяуре?!

Піп Онуфрій через силу підвів голову. Прохрипів, давлячись кров'ю:

— А щоб ти здох без покаяння... собачий сину! Я плюну не на хрест... на тебе. Я ж тебе знаю — ти Панько з Немії, христопродавець!..

І він плюнув.

Одноокий відскочив, кривавий плювок попав йому на чоботи.

Він щось наказав своїм воякам. Вони підвели попа, поставили на ноги.

— Я тобі відрубаю голову, гяуре! — так само тихо й спокійно сказав одноокий. — Я викину ту голову собакам. Ось так! Дивись!

Він махнув шаблею — і попова голова покотилася по землі...

Тодора знову штовхнули під бік:

— Вставай! Вставай!

Він підвівся, хитаючись, на ноги. Його турнули до одноокого. Той зміряв його важким поглядом.

— То що, богомазе? Ану, покажи свої руки. Тодор мовчав. Йому чомусь подумалося: що з дідом — поховали його чи ні, чи, може, й над трупом звели наругу турки? А де ж скрипка? Він ніс її в руках. Потім — турки. Комусь він передав її, чи що? А кому? Вія пам'ятає, як стріляв, убив коня під одноким, пам'ятає, як його Никодим розмахував хрестом... Ой господи, а де ж він?

Ошалілим поглядом обвів усе навколо.

— Ти не чуєш, що я кажу? — так само спокійно, але вже наполегливіше вів одноокий.

Важка нагайка стьобнула по плечу. Аж серце зайшлося.

Боже мій, та що ж це вони надумали зробити з селом? Люди пов'язані стоять — це що ж? — у Туреччину позабирають? На галери, на млини, качати воду, на мідні й залізні копальні... А дівчат — у гареми, а хлопців — кого в яничари, кого в євнухи...

Господи милосердний, дай мені найтяжчу кару, тільки ж виручи мій бідний, нещасний люд... Згляньсь над ним...

Два акинджі схопили його за руки й витягли їх перед одноким.

Мов крізь ганчір'я, долинало у вуха:

— У тебе руки розбійника, а не богомаза. Ти вбив мого коня, якого привели мені з самого Мисиру . Чим відшкодуєш цю втрату?

Тодор дивився, де ж це його Никодим.

— Якою ж карою тебе скарати, кажи мені...

Де ж Никодим? Де? Люди, скажіть, де мій син?.. Знову боляче штовхнули. Він подивився перед себе, на одноокого. Чого це він тримає шаблюку? Що рубатиме?

І тоді згадалося Тодорові єдине відоме йому турецьке слово, і він кинув його в пику одноокого.

— Кьопек! .

— Можеш говорити й своєю собачою мовою. Я її розумію. Бо родом таки з Немії. Ну, що ще скажеш?

— Собака!

— Я міг би тобі одрубати язик за таке, — спокійно мовив одноокий. — Але я тобі одрубаю руки, богомазе.

Тодор не встиг ще збагнути його слів, як одноокий махнув шаблюкою перед самим його носом.

Вдарило біля ліктів — і в цю мить почувся страшний крик:

— Тату!

Це кричав Никодим. Тільки зараз побачив Тодор свого сина. Никодима було прив'язано до яблуні, розіп'ято правою рукою до однієї гілляки, лівою — до другої, а ноги прив'язано сирицею до стовбура...

Никодим стояв і плакав:

— Тату! Тату!

Тодор заточився назад, махнув своїми страшенно легкими руками і побачив, що тії руки тримають акинджі і з них тече кров...

— Викиньте собакам ці поганські руки, — навмисне по-українському сказав одноокий і тут же повторив наказ турецькою мовою.

І в цю мить Тодор відчув страшний, нелюдський біль у відрубаних своїх руках. Запаморочилася голова, пішли кола перед очима, загуло у вухах. Захитався...

— Стій! Стій! — сказав одноокий. — Ти ще не таке побачиш.

Зависла моторошна тиша. Лиш звідкись долинали дивні звуки — ніби хтось хапав повітря ротом.

Одноокий щось говорив до своїх вояків, кров текла з Тодорових обрубків на землю, наморочилася голова, і Тодор думав: хай би скоріше, хай би скоріше, ось витече вся кров, та й... Господи милосердний, господи всеблагий, візьми мою душу грішну...

Він бачив, мов крізь червоний туман, як одноокий підійшов до Никодима і як Никодим щось швидко-швидко почав говорити туркові. Що він говорить?

— Змилуйтеся, — просить Никодим.

— Сину, — шепоче Тодор, — не просись, не ганьбись...

— Змилуйтеся, — молить син і хоче на коліна впасти, та не може: прив'язаний до яблуні. А на ній яблучата соком поналивалися, як ніколи. А за тими червонобокими — небо блакитне, мов намальоване богомазом Тодором Трагірою...

— Не змилуюся, — чує Тодор. — Ти вбив мого воїна, ти трьох покалічив. Я б тебе на палю посадив, та часу не маю...

— Змилуйтеся, — благає Никодим.

— Сину, — кричить з останніх сил Тодор. — Не просись!

Никодим мов прокинувся. Приреченими дитячими очима подивився на батька і сказав:

— Не милуйте!

І одноокий змахнув шаблею... Ще Тодор бачить, як лежать у червоній калюжі червонобокі яблука...

А потім — червоний туман.

Ще довго потому бродила наддністрянськими горами й долами пара чорних волів, запряжена в нові сани. А на санях стояв гріб з мертвим чоловіком і лежала чорна-пречорна, стара-престара скрипка. Нікому було поховати старого Скрипника, бо того року по Поділлю наче невблаганний мор пройшов — турки брали свій страшний податок кров'ю. Тисячі людей було замордовано, а ще більше було відправлено в Туреччину, в рабство.

А там, де раніше квітувало садками велике село Сугаки, лишилися чорні руїни. По руїнах блукав безрукий сивий чоловік і, коли хтось зрідка зустрічався йому на шляху, він вишкіряв зуби і казав:

— Г-г-и-и!

Він часто підіймався на гору, до цвинтаря, де чорніла незасипана дідова Савчина могила, і щось там шукав...

Усті не таланило з самого початку. Її продали Трапезонтському бейлер-беєві Якубові-баші. Продали недорого — вона ж була всього-на-всього "евлі кадин" , й це вже був не той "товар", що потрібний для султанського гарему. Та й у господарство бей-лер-бея Устю куплено лише для того, щоб вона була служницею при котрійсь із його дружин. Тільки-но вона опинилася в господарстві бейлер-бея, як її тут же запримітила Фітне й запитала: "Ад"? Устя вже знала це слово, але удала, що не розуміє. Фітне спитала ще: "Переден"? Устя знала й це слово, але знову удала, що не розуміє.

— Ого! Ця дівка гадає, що мій чоловік триматиме для неї товмача, — сказала Фітне управителеві. — Дайте її мені, я її навчу.

І почалася "наука".

Першого ж вечора пані покликала товмача й сказала Усті таке:

— Ось цей дзвоник. Тільки-но ти почуєш його, негайно лети до мене. Зрозуміла? Будеш лінуватися — покараю. А тепер — іди.

Устя вийшла. Тут же залунав дзвоник.

Вона кинулася до покою.

Фітне показала на свої ноги й щось мовила. Що — Устя не зрозуміла. Товмач хотів було розкрити рота, але Фітне застережливо помахала перед ним рукою.

Устя подивилася на старого товмача й запитала:

— Вона хоче, щоб я помила їй ноги?

Товмач ствердно кивнув головою.

Але чому ж це вона, Устя, має мити ноги оцій розманіженій туркені? Що вона, ота Фітне, сама не може цього зробити?

Першим бажанням Усті було плюнути на всі оці слова господині, а там хай буде, що буде...

Та одразу подумала: "Я в неволі, мушу робити, що наказують, якщо навчуся всього, може, ще й утечу..."

Вона швидко побігла в передпокій до інших служниць, вхопила миску, налила туди теплої води, взяла пахощів і пішла до Фітне.

...Так минав день за днем, тиждень за тижнем. Рідко обходилося без покари — різок чи голодування, — але тяжку науку служництва Устя опанувала швидко. Минуло якихось там півроку, а вона вже могла говорити по-турецьки, швидко виконувати будь-яке бажання пані Фітне. От тільки з кожним днем важче й важче слугувати... Устю часто нудило, їй хотілося спати, вона знала, чому це, і з острахом думала про майбутнє...

Тривожної червневої ночі, коли над Трапезонтом лютував шторм, у служниці бейлер-беевої дружини Фітне народився син. Це був буцматий хлоп'як, дуже схожий на свою чорняву матір, тільки що очі були батьківські — сині-сині, як волошки на далекій Україні.

Бездітна Фітне не любила дітей. Через місяць чи два після народження малого Тодорка — так Устя сама для себе назвала сина — Фітне дала наказ відібрати дитину від служниці й віддати у спеціальний притулок.

Одна з служниць — стара болгарка — шепнула Усті:

— Ти дивись, Усте, як би не було біди з малим...

— А що? — аж кинулася Устя. — Хіба мало біди, що він сирота й раб?

— Так при матері ж... А то можуть віддати в яничари . Збасурманиться, візьме собі інше ім'я — не знатиме ні батька, ні матері, покладе свою голову десь на війні.

— Господи боже мій, — наполохалася Устя. — Та його не дам же, хай краще мене уб'ють — не дам... Та й у яничари ж самі йдуть.

— Всяк буває. От Фітне захоче — та й зробить, як схоче...

— О, горе моє!

— Слухай, що я скажу, — зашепотіла болгарка. — Я можу позначити твого сина, та так, що вік з тим знаком ходитиме до кінця свого життя.

— Боже мій, як же?

— Є такий спосіб. Я свого сина теж позначила. Може, дасть бог, пізнаю колись серед яничарів...

В цю мить залунав дзвінок. Устя поклала малого на підстилку й пішла до господині. Та якраз готувалася до сну.

— Розкажи мені казку — і найцікавішу, чуєш, Усте? — мовила вона усміхаючись.

Господиня лежала в ліжку, напахчена найкоштовнішими парфумами, в самотині їй було нудно. Устя подивилася на її пещене біле тіло, на пишні чорні коси, на тонкі брови, що сходилися над переніссям, на малесенький носик, на примхливий, нафарбований червоним ротик, на вузькі очі кольору дозрілої сливи... Ледве стримала важке зітхання. Присіла біля ліжка господині й стала розповідати їй казку про парубка й хитру царівну.

Вона розповідала, а сама думала: що там робить її Тодорко, чи не прокинувся він, чи не плаче. То добре, що біля нього болгарка, але їй самій біля нього треба бути...

— Ну, ти, чого замовкла? — сердито сказала Фітне.

— Га? — мов прокинулася Устя.

— Ти сказала, що царівна попросила збудувати кришталевий палац до ранку. Ну й що?

— Пані, — заридала Устя й впала ниць. — Не забирайте від мене моєї дитини!

— Ти мені казку розказуй, чуєш? — верескнула Фітне.

— Пані, я благаю...

— Казку!!!

Ковтаючи сльози. Устя розповідала казку. Вона дивилася на підлогу, встелену коштовними килимами, й думала про одне: хоч би скоріше закінчилася та казка...

Сльози текли по схудлих щоках, горіло обличчя, візерунки килимів двоїлися й троїлися перед очима, а вона говорила, говорила, говорила...

І от нарешті кінець. Тепер можна спитати пані Фітне про сина. Вона глянула на господиню. Але Фітне спала, її довгі красиві вії відкидали тінь аж до маленьких вуст, груди спокійно підіймались і опускалися. Мабуть, пані Фітне снився кришталевий палац і вона сама — господинею в ньому.

Устя тихенько вийшла із спальні — і прожогом до свого кутка. Болгарка колисала малого.

— Ось і все, — прошепотіла вона. — Я позначила його.

Вона розгорнула пелюшки, і Устя побачила чорні плямки на ступнях Тодорчикових ніг...

— Це така фарба. З країни Чин . Я йому наколола ніжки і над бровою. Це вже нічим не змиєш.

Устя заридала і притисла малого до грудей. Тодорчика забрали від Усті наступного дня. Вона була в своєї господині, вислуховувала якісь довгі й нудні повчання. Й тут щось раптом шпигонуло в серце. Їй почувся за дверима дитячий плач. Прислухалася — тихо. Щось говорила Фітне, але Устя її не чула. Вона вслухалася в тишу за дверима.

Нарешті господиня відпустила її, вона кинулася до свого закутка, лапнула руками — і закричала страшним, нелюдським голосом, як тоді, коли побачила на землі відрубану Никодимову голову. Вона побігла

довгими вузькими двірцевими коридорами, розкидаючи євнухів та вартових, але Тодорчика ніде не було.

Вона билася щосили головою й грудьми об замкнену браму, її схопили вартові, вона кусала їх за руки, а вони тягли її назад, вона волала, скільки було в неї сили, біснувалася, наче одержима чорною хворобою.

Нарешті її кинули до ніг Фітне-ханум. І тоді, роздираючи собі щоки нігтями, зриваючи навіки свій голос, Устя закричала:

— Убий мене, спали живою, не муч тільки! Йилан! Чингиракли-йилан! Алчак-ханим!

— Камчи! — вигукнула Фітне, і її незрівняні брови зламалися, мов хвиля біля Трапезонту при штормовому вітрі. — Камчи! Камчи! Камчи!

Били Устю тією камчею, та так, що шкіра репалась на ній, а вона дряпала руками землю й кричала: "Фітне — чингиракли-йилан!" Потім вона вже не відчувала болю, а тільки мов крізь сон чула, як на її тіло щось опускається — важке й нещадне...

Її відливали водою й знову сікли, аж поки не потомилися кати. Після того її кинули на стайню до волів...

Стара болгарка прокралася наступного дня в стайню, знайшла Устю, зашепотіла:

— Тримайся, майка . Твій синок живий...

— Де він? — тільки й спромоглася спитати Устя.

— Та там же, в тому яничарському притулку.

Вірні люди казали. Ну, чого ти плачеш?

Устя мовчала. В неї страшенно боліли спина й плечі, посічені камчею, все тіло й душу рвав біль у розбухлих грудях...

— Усте, слухай, — продовжувала болгарка. — Є тут харем-агаси Махмуд. Болгарин. Мій земляк. Він служить у ханим-ефенді Єлени...

Устя мовчала. Їй було все одно.

— Я розповіла Махмудові про твоє горе. Хоч він і харем-агаси, але в нього добре серце. Він сказав про тебе Єлені. І вона тебе купує для себе.

Устя заридала. Що вона — якась ганчірка, чи що? Купити, продати, забрати дитину, відшмагати нагайками! Будьте ви всі прокляті — геть усі, геть увесь ваш чорний світ!

— Єлена — гречанка, — вела своєї стара. Тут її шепіт перейшов просто на шелест, — дружина султана. Тільки зараз султан її не любить, от і відпустив її в Трапезонт з дитиною. Там таке гарне султаненятко бігає...

Устя аж заскреготіла зубами. Султаненятко! Виросте — буде такий же ішкенджеджі , як і всі інші султани...

— Завтра прийдуть за тобою, заберуть, — шепотіла болгарка. — Будеш, як підлікуєшся, служницею в Єлени-ханим... Ти не плач. Там тобі буде краще. Єлена-ханим така ж рабиня, як і ти, і так же боїться за свою дитину, як і ти...

А майбутній ішкенджеджі був звичайнісінький чорноокий хлоп'як, як, скажімо, Устин брат Петро шість-сім років тому. В ньому нічого ще не було ні султанського, ні мучительського.

"Господи, твоя воля, — подумала Устя. — І з отакого маляти Ях'ї виросте колись султан Ях'я, одного тільки імені якого будуть боятися в усій Туреччині і поза нею. І матері на Україні лякатимуть своїх дітей: ану спи, а то прийдуть баба-яга і султан Ях'я, заберуть тебе в турецьку неволю, завезуть за сині моря й за високі гори та вкинуть тебе у чорну яму, щоб ти в ній пропав навіки..."

Султаненяті було нудно в цьому палаці, де за кожним його кроком пильнували дорослі, де ні з ким було йому погратися, повеселитися, попустувати. Якщо воно хотіло залізти на дерево, до нього несли драбину, але по драбині Ях'я лазити не хотів. Якщо хотілося вийти в місто, то з наказу бейлер-бея вилаштовувалися по обидва боки вулиці, де мав проходити Ях'я, сипахи і яничари — і горе було тому. хто з лихого умислу чи з недомислу потрапляв охоронцям до рук.

Султаненя було ще мале — якихось вісім чи, може, дев'ять років, а його вже вчили наймудріші вчителі. Він умів добре писати й читати по-арабсь-ки, знав перську мову, міг напам'ять цитувати великі уривки з Нізамі Гянджеві, Аміра Хосрова і Абдуррахмана Джамі. Вчили малого й математики, географії, історії, музики — і все це він вбирав у себе, мов спрагла земля вбирає дощ.

"Таке розумне дитинча, — думалося Усті, — а тільки що людям з отого розуму? Одне слово — турок. Не людина, а звір. Поки ще мале, то й гарне, тихе, сумирне, як вовченя. А виросте, а вилюдніє — не вилюдніє, а визвіріє — то й буде людей мучити... Горе моє..."

Вона дивилася на Ях'ю і часто плакала — бачився їй Тодорко. Болгарка одного разу передала, що живий-здоровий, росте, вже перше слово сказав: "ана", хоч його там ніхто цього не вчив... Їй несамовито рвалося серце, але була вона рада хоч знати, що Тодорко живий, що Тодорко десь тут, поряд.

Якось захворіла няня Ях'ї і Усті наказали півдня побути біля султаненяти.

Вона прийшла до нього в невеликий покій. Там не було ні прикрас, ні килимів. На землі — постіль, на стінах — різна зброя. В кутку на спеціальній підставці — книжки.

Вона привітала його за мусульманським звичаєм. Хлоп'як тут же витріщив на Устю свої чорні, мов вуглини, очі. Чого вона прийшла? Що їй потрібно?

Устя дивилась на нього: "І коли ж то мій Тодорко буде такий уже великий і розумний, як цей хлопець?" І жахнулася: чим скоріше Тодорко виросте, тим швидше турки зроблять з нього яничара...

— Ти з яких країв, жінко? — суворо запитав султанчук. — Розкажи мені, бо я мушу знати, де побували воїни мого батька.

Устю вже давно вражало, що отакий малий хлоп'як звертається до неї на "ти". Тут, у неволі, кожен турок вважався паном і міг назвати свого раба: "гайван" , "чиркеф" чи ще якось.

— Я з України, — сказала Устя. — Ти не знаєш, що це таке...

— Розкажи мені казку українську, — сказав Ях'я. — Тільки щоб цікаву і не про квіточки, а про вояків.

— У нас багато гарних казок. Тільки не знаю, яку тобі розповісти.

— Розповідай найцікавішу. Ну? Я хочу слухати.

Й Устя почала розказувати про Івана — селянського сина.

Ях'я слухав, не перебивав. І тільки в кінці, коли Устя розказала йому, як Іван переміг змія з двадцятьма чотирма головами, мовив:

— Усе це казки. Якби у вас були такі хоробрі люди, то вони б не пустили наших вояків на свою землю.

— А вони й не пускають.

— Хто це не пускає?

— А козаки-запорожці.

— Я виросту і всіх поб'ю. І всю вашу землю завоюю. І буду слухати тільки ваші казки — вони дуже цікаві.

Вперше за півтора року неволі Устя всміхнулася. Диви, яке воно прудке, це мале!

— А навіщо вам завойовувати нашу землю? — все ще всміхаючись, спитала Устя в султанчука.

— Треба, щоб весь світ був турецьким.

— Навіщо? Ось туркам аллах відміряв стільки землі — хай собі і живуть; а українцям — стільки, хай теж собі живуть; а грекам — ще стільки, хай і вони живуть... Аллах же недаремно так багато народів на світ призвів. Якби він думав інакше, то були б тільки турки — та й усе.

— А з ким би тоді турки воювали? Де б вони рабів собі брали?

— Без рабів довелось би...

Ях'я замислився. Довго сопів носом. Потім сказав:

— Я на тебе розсердився: ти лиха жінка, ти не любиш ні мене, ні мого батька, ні моєї матері... Устя мовчала.

— Я хочу піти погуляти в сад, — сказав по паузі султанчук.

— Там холодно, простудитеся!

— Ага! Так ти мене любиш! — торжествуюче засміявся Ях'я. — Якби не любила, ти б мене пустила в сад, щоб я простудився і вмер.

"Боже, що мені з його смерті? Ну, не Ях'я, так ще якесь там султанча стане на престолі турецькому. У султана тих дітей хтозна-скільки. А царство ж одне!"

— Жінко, скажи, як тебе звуть.

— Устя.

— Устя... Я свого вчителя стрільби називаю "уста" . Що ти ще вмієш, Усте?

— Вишивати вмію.

— А що це таке?

— А отак — різноколірними нитками візерунки робити на полотні.

— А ще?

— А ще — жито жати, їсти варити, прати...

— А ще?

— Ще? Танцювати, співати...

— Заспівай, жінко.

Устя подивилась на малого перелякано. Він, мабуть, спостеріг в її очах цей переляк і спитав:

— Ти не хочеш співати? А мені всі співають, як тільки-но я накажу. А чому ти мені співати не хочеш? Не хочеш зробити мені приємне?

Устя подивилась на султанчука благальне:

— Ой ефенді , я вам заспіваю іншим разом, коли мені буде на душі легше. А зараз я просто не можу.

— Ох, мені так нецікаво. Ти нічого не хочеш робити. Я мамі скажу...

— Ну, слухай, я заспіваю тобі. Вона витерла пересохлі вуста.

Люлю же мі, люлю, де тебе притулю?

Під зелену вишню дитину розкішну.

Гаяй же мі, гаяй, та зо сну не вставай,

Ани мі, сину мій, біди не завдавай...

Їй тут же згадався Тодорчик, сльози застелили очі.

Але я ся діжду жалю великого,

Шкода, боже, буде колисання мого...

Коли вона змовкла, Ях'я стояв у кутку, обличчя його було охмарене; він подивився на Устю і сказав:

— Не треба, не треба таких пісень! Від них плакати хочеться! А чоловікам плакати не годиться.

Устя ствердно кивнула головою, не в силі мовити й слова.

— Я не люблю, коли плачуть, — вів далі Ях'я. — Чого ж ти плачеш? Чому в тебе такі сльози і такі великі очі? Чому?..

...Відтоді Устя стала часто бувати в покої Ях'ї. Думала про Тодорчика, як ішла до султанчука. Вона не тільки розповідала йому казки. Хлопця цікавило все: і як живуть люди на далекій та загадковій Україні, і чому в них не така віра, як у турків, і чому в них немає рабства...

— Усте, — попросив він якось, — розкажи мені не казку, а розкажи правду про ваших богатирів.

Й Устя розказувала все, що знала, — і про Марусю Богуславку, і про Байду, який, попавши до лап турків, волів краще вмерти, ніж зрадити свій народ, свою мову і віру.

— І от висить він на гаку — і дав йому джура лук — і він стрелив. Однією стрілою султана, й султанову, й султанівну вбив... Такий був наш козак Байда!..

— Усте, він же гяур, твій Байда, він не міг бути таким хоробрим... І наших султанів ще ніхто не вбивав і не посміє вбити. Султан — це священна людина.

— Кожна людина мусить бути священною, — одповіла Устя.

— Не кожна людина, а султан...

Він ще, мабуть, не знав того, про що недавно взнала Устя. Коли помирав турецький султан, його престол успадковував старший син. Решту синів задушували шовковими шнурками бостанджі — спеціальні глухонімі вбивці, які нікому не виказували своїх таємниць.

— Мама говорила, що мій батько — найясніший і наймудріший султан Амурат Третій — казав, що коли він помре, то султаном стану я. А мій нерідний брат Мухаммед не буде Мухаммедом Третім, бо він жорстокий, дурний і вдався в діда Селіма Места — любить пити вино. А я вина не люблю. Воно гидке... Правда ж, Усте, вино гидке?

— Правда, ефенді.

— Слухай-но, Усте, а чому, коли розповідаєш про своїх людей і героїв, то я їх люблю, а наших — османців — не люблю? Я ж теж османли , так?

— Бо ви, османли, багато горя завдали нам — і не тільки нам. От подумай. Я була б не тут, а в себе вдома, у селі Сугаках на Поділлі, я гралась би оце з моїм сином Тодорчиком, мій чоловік Никодим працював би в полі, а його батько Тодор малював би... А так що вийшло? Приїхали ваші акин-джі з однооким ватажком, кого повбивали, кого в неволю забрали... А хіба це добре?

— Добре! Так би я ніколи не знав тебе, а тепер знаю, — засміявся Ях'я.

— Ти ще малий, — похитала головою Устя. — Тобі смішно, а мені згадати страшно...

— Я знаю цього ватажка. Це Назим-паша, його звуть у нас — "Пазим Тек-гьозлю" — Пазим одноокий. Дуже хоробрий вояк. Він якраз не з турків, а з гяурів...

— Мій земляк, знаю....

— Чуєш, Усте, коли я виросту, я тебе одпущу на Вкраїну, бо тобі наша земля не подобається... А Назимові Тек-гьозлю скажу, щоб ніколи він на ваше село не нападав і щоб на Вкраїну теж не нападав.

— Коли це буде?.. І ще не було таких султанів, які б не нападали на нас...

— Мій прадід Сулейман Кануні не нападав...

— Один — то крапля в морі... Так на інших нападав...

Темної ночі зі Стамбула прискакав гонець. Він промчав багато миль, загнав не одного коня, але не міг зупинитися, оскільки віз надзвичайної ваги новину для бейлер-бея Якуба-баші, а також і надзвичайної ваги наказ. Про його зміст ніхто, крім бейлер-бея, не смів знати.

Гонець скочив з коня і, хитаючись, пішов до брами бейлер-беєвого палацу. Сторожа схрестила перед ним списи. Гонець вийняв шматок пергаменту з великою печаткою, підвішеною на різноколірному мотузку, і показав варті. Списи негайно розійшлися. Вартові низько вклонилися й пропустили гінця у двір... У дворі він ще кілька разів показував той пергамент — і всюди його пропускали, низько вклоняючись.

Нарешті гонець з Баба-Алі зупинився перед покоєм Якуба-баші. Великі, тонкої різьбярської роботи двері безшумно відчинилися, і гінця було з уклонами запрошено до покою.

Гонець увійшов до великої освітленої кімнати. Вся вона була завішана килимами, дорогою зброєю. Біля стіни на подушках сидів товстий чоловік років за п'ятдесят, рудий, низьколобий і похмурий. Пишні нафарбовані вуса стирчали вгору, борода кучерявилася під підборіддям, на голові — чалма з оздобленим діамантами місяцем-молодиком.

Бейлер-бей дивився на прибулого. Гонець був молодий, не більше тридцяти літ. Невеличкі вуса під задерикуватим носом. Тверді вуста, велике підборіддя.

— Я ласкаво слухаю тебе, посланцю найяснішого хондкара — султана Високої Брами, — сказав бейлер-бей.

— Я приніс звістку, перед якою геть усі печалі вісімнадцяти тисяч світів — ніщо. Я приніс звістку, від якої потемніє ясне сонце над сімома кішварами ...

"О аллаху всемогутній... Невже?"

— У синій колір увібралася вся наша земля, — вів далі посланець. — Наш великий і всемогутній хондкар Амурат Третій переселився в світ, де немає земних печалей і турбот...

Якуб-паша упав на землю і надто голосно заридав:

— Вай-вай-вай!

За хвилину вже ридав увесь палац. Стогони й плачі лунали звідусіль. Бейлер-бей лежав, ридав і думав про те, хто ж нині стане хондкаром? Невже Мухаммед?.. О, це хитрий і жорстокий султанчук-п'яничка...

Нарешті і бейлер-бей, і гонець припинили плач — розмова пішла далі.

Так, повним владикою Туреччини став не Ях'я — малолітній син гречанки Єлени, а син іншої дружини султана — Мухаммед...

— Нехай аллах дасть сили найяснішому хонд-карові Мухаммедові Третьому повести нашу країну до ще більшого розквіту й щастя. Ми всі вірно служитимемо йому, — урочисто сказав бейлер-бей.

Гонець блиснув очима й закивав головою.

— Мудрість найблагороднішого Мухаммеда Третього відома всьому світові, — вів далі бейлер-бей.

Гість перебив його:

— Є ще одна звістка. Прошу прочитати оцей фірман султана, адресований вам особисто. Прочитайте і негайно віддайте мені.

Якуб-бей розгорнув шматок пергаменту. "Наказуємо в будь-який спосіб умертвити Ях'ю. Мухаммед Третій".

Всю ніч казилося, шаленіло Чорне море.

Холодний вітрюган летів з півночі, з далекої, невидної української землі. Він летів, женучи перед себе чорні розкошлані хмари. Перед самим берегом вітер кидав ті хмари вниз, бив ними по воді, мов праником, і тоді гриміло все навколо, здригалися скелі, ламалися сторічні дуби на узвишші.

Трапезонтська бухта була схожа на велетенський казан, у якому варилося якесь скажене шайтанове вариво.

Трапезонт мовби вгруз у землю і прикрився своїми покрівлями, які двигтіли під дужими поривами бурі.

Такої скаженої ночі з крутого скелястого берега до моря спускалося четверо людей. Попереду йшов невисокий товстий чоловік з палицею в руці. Він обережно намацував ногами шлях і підтримував високу молоду жінку в довгому чорному одязі.

Далі йшли хлопчик і жінка, трохи нижча за першу. Вона ж несла великий клунок у лівій руці.

Це були харем-агаси Махмуд, Єлена, султанчук Ях'я та Устя.

Різкий порив вітру притис четвірку до прямовисної стіни.

— Перечекаємо хвилинку, — тоненьким жіночим голоском прокричав Махмуд у вухо Єлени.

Вітер бив просто в лице.

З очей текли сльози, які вітер тут же зривав і припечатував до скелі.

— Уже недалеко, — прокричав харем-агаси і показав у темряву рукою. — Ось там, за поворотом, якраз і буде...

— Хоч би скоріше, — прошепотіла Єлена. Вітер на мить вщух, а потім подув знову, але зі спини. І вони рушили далі.

Устя тримала Ях'ю за руку. Малий слухняно дибав за нею. Йому не казали нічого, але розумний султанчук відчував, що в цю ніч його життя робить якийсь крутий поворот.

Стара болгарка як тільки почула в палаці про те, що вже є новий султан, тут же помчала до свого земляка Махмуда. Вони вирішили: треба рятувати дитину.

— Я нікуди не поїду звідси, — сказала Махмудові Єлена. — Ніхто не посміє вбити мого сина, якому сам батько дав владу. Ось у мене є його лист... Я поїду в Стамбул. Я покажу Мухаммедові власноручно написані султаном слова про те, кому мусить належати влада. Я при всіх скажу, що він — самозванець!

— У ваших словах — найглибша істина, але ж Мухаммед кине вас і вашого сина до згадану , де вас уб'ють... Уб'ють, бо кожен новий султан мусить убити своїх братів...

— Я не можу кидати рідну землю.

— Вона для вас така ж рідна, як і для мене, — прошу пробачення, що посмів порівняти свою нікчемну особу з вашою.

— Але це — рідна земля мого Ях'ї.

— Він ще повернеться сюди. Але — султаном. Він візьме владу в свої руки. Проте для цього треба дійти зрілого віку. В Туреччині його буде вбито... Єдиний порятунок — тікати, й негайно... Повірте старому Махмудов!. Він вас ніколи не обманював.

І от вони тікають з Трапезонта.

Ось і берег. Десь там, у морі, стрибає, скаче на хвилях невеликий сандал ; на ньому капудан-ага , якому заплачено фантастичну суму золотом, матроси, що теж одержали по доброму гаманові з грішми.

А вітер шаленіє, а вітер звіром налітає з усіх боків!

Що буде, як сандал зірветься з якорів? Його тут же кине на скелі — і тоді прощавай надія на порятунок...

Назустріч із темряви вискочило кілька неясних постатей.

— Скоріше в човен!

Бородатий моряк схопив на руки Єлену і поніс у човен, що скакав на розкипілих хвилях. Махмуд узяв на руки Ях'ю. Устя опинилася в обіймах якогось безбородого і безвусого турка.

Вона теж зразу не хотіла тікати з Трапезонта. Десь тут був її Тодорчик. Але Махмуд сказав:

— Усте, коли Ях'я повернеться назад і стане султаном, він допоможе знайти і врятувати твого сина. А на що ти сподіватимешся, як сидітимеш у Трапезонті? Та й, зрештою ж, ти тікаєш з неволі агарянської, з рабства...

— Душа моя на Україні, а серце тут, біля Тодорчика.

— Ні, ти повинна їхати.

Устя довго плакала, та потім погодилась.

Ях'я цупко тримався за борт широкого незграбного човна, що його кидали хвилі з гребеня на гребінь, мов опуку. І лячно вдивлявся в темну розкипілу безвість...

Потім, через десятки літ, згадуючи цю ніч, Ях'я думатиме, що його доля схожа на отой неповороткий човник, пущений у бунтівне розшаліле море...

ЧАСТИНА ПЕРША

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,

у якому йдеться про божу кару, що її зазнала наймогутпіша з наймогутнішизс держав світу...

Яничар Лазіз штовхнув ліктем свого приятеля Селіма й показав пальцем на правий мінарет Айя-Софії:

— Диви!

Селім зупинився й глянув на високу круту баню, що вирізьблювалася, мов намальована, на тлі темно-блакитного, поцяткованого зорями неба.

— Що там таке? — знизав плечима.

— Хмарку бачиш? Он випливає з-за мінарету... На що схожа?

— На дівчину... Ух ти, і справді — мов дівчина-гяурка...

— Ото ж то воно й є...

Справді, з-за мінарету випливала незвичайна хмарка. Точнісінько дівчина в білому, розпроставши, мов крила, руки, на які накинуто прозору білу хустку, плинула в небі. Вона летіла над сонним Стамбулом, наче птаха, а внизу виблискував Золотий Ріг, золотилися під місячним сяєвом серпи над банями Айя-Софії, мечетей Баязида та Сулеймана, підіймали в небо свої гострі зубці громади фортеці-тюрми Єді-куле, роззявляли свої кам'яні пащеки гадюки з верху Змііної колони, шайтановим пальцем стирчав обеліск Феодосія, привезений ще язичниками з далекого Мисиру...

Селім заворожено стояв посеред вулиці. Яка дивна хмарина... Аллах забороняє зображати людей на папері, на стінах, на камені, на металі... І раптом сам створив отаке зображення на темно-блакитному небі.

Ніч була місячна, ясна, прозора, як юність. Уже давно в Стамбулі та Анатолії буяла весна. На селах та в передмістях столиці простий люд відгуляв хидреллез — язичницьке весняне свято хизира Ілляса ...

Лазіз подивився на профіль Селіма, мовби вирізьблений на тлі темно-блакитного неба.

Десь хлюпала вода, гавкали собаки й брязкало щось залізне.

— Про що ти думаєш? — запитав Лазіз.

— Про що? — мовби прокинувся Селім. — Та про неї все, про оту хмаринку... Ти ж знаєш, що кажуть, коли бачать над мечеттю отаке видиво?

Лазізові ураз стало холодно. Татари, з якими він воював під Хотином проти невірних, розказували, що кілька літ тому пролетіла над Кафою отака невільниця. А через день Кафу знищили козаки. То душа української полонянки накликала біду на місто.

"Бути біді над Стамбулом", — лячно вдарило в серце Лазіза.

А Селім наче почув думку приятеля.

— Ніби ми й так маємо мало бід. Уже те, що поклали майже все військо під Хотином, а тепер треба пертися аж на Мекку за султаном — хіба це не біда?

Знає Селім, говорять у яничарських казармах, що незадоволений Осман яничарами, що виведе він їх із Стамбула, побуде в Мецці ("кожен з вас стане хаджі"), а потім набере нове військо в Анатолії й яничарів або ж понищить, бо непокірними та вередливими поставали, а чи ж розформує їхні орти — і кінець настане яничарству, прирівняє його султан до звичайного війська...

— Усе в руках аллахових, — озвався Лазіз і знову подивився на Айя-Софію. Хмаринка не втрачала чіткості своїх обрисів.

— Біда буде, ще більша біда, ніж ми досі мали, Лазізе...

— Усе в руках аллахових...

Наче у відповідь знедалеку почулося:

— Ля ілляги іль алла ве Мухаммеден ресуль Ілля...

— ...і Мухаммед його пророк — повторив услід за голосом із темряви Лазіз.

Повз них пройшов дервіш . Він бурмотів собі під ніс молитву за молитвою і видзвонював дзвіночками, що були причеплені до посоха.

Почувши, що повз нього проходять люди, дервіш вигукнув:

— Біди чекайте, правовірні! Султан Осман Другий знищити яничарів та їхній орден хоче! Синьо-синьо стає на землі! О аллах, порятуй свою віру!..

— Біда буде, Лазізе, — повторив. Селім, як вони відійшли від дервіша. — Про біду кричить кожна каменюка... Ти знаєш, про що зараз наші говорять?

— Трохи...

— Говорять, що не треба йти в Мекку, треба йти на Ат-майдан і перекидати казани. І — палити палац великого візира Делавера-паші. Боюся, що одним Делавером не обійдеться... Кажуть, що має повернутися на трон султан Мустафа. Той недоумок, що був раніше...

— Тс-с, — приклав пальці до губ Лазіз, — а то ще хтось почує...

— Нам з тобою вже не страшно, — всміхнувся потерплими вустами Селім. — Той, хто бачив невільницю в небі, — той уже у волі божій. Його першого спіткає біда...

— Я перший побачив ту дівчину, — осілим голосом сказав Лазіз.

— Ми разом її побачили...

— Невже не досить тієї кари, що маємо за Хотин? Мені стало моторошно... Та ти ж бачив, як я воював під Хотином...

— Ми всі під Хотином воювали хоробро. Тільки аллах став на бік гяурів, а нас змусив їсти коней та собак... Я бачив, як один турок їв свиняче м'ясо... Аллах од нас відвернувся, бо правди з нами не було...

Лазіз мовчав.

Йому згадалися раптом гори, де він жив, коли ще був дуже малим. І батько згадався, суворий чорногорець, і сестра, і мати... Потім його було украдено, потім — яничарська школа, далі — він зрікся своєї віри, хоч мови й не забув. Він став воїном султана, найлютішим ворогом тих, хто колись дав йому життя...

Чому зараз згадалися гори далекі. Чорні гори? Чи не Селімові бентежні слова навіяли Лазізові таку згадку? Чи, може, оці провалля темних вулиць чимось нагадали прямовисні бескиди Чорногорії?

Не витримав — озирнувся. Полонянка вже піднеслася високо-високо. Безсило виблискував унизу золотий серп викуваного людськими руками півмісяця... А повний місяць котився над ним, мов розпечене мармурове ядро — простісінько на Стамбул.

Бути біді... Коли це настане — сьогодні, взавтра, післязавтра?..

* * *

Грало, мерехтіло, танцювало синє море... Вічно юне, вічно молоде...

А над Стамбулом підіймалися чорні дими — це яничари розпалили айякланму .

Орта за ортою сходилися на Ат-майдан, несли туди свої казани і там перевертали їх догори дном — не підкоряємося, султане, тобі більше, не треба нам твоєї чорби .

До султанського палацу були послані яничарські посланці, які передали султанові: "Ми не можемо тобі заборонити йти в Мекку. Йди, великий султане, але йди без нас. Йди, всемогутній султане, але перед тим видай нам свого великого візира Делавера-пашу і ще вісім інших начальників, яких ми ненавидимо, бо це вони довели Високу Браму до ганьби, а нас до старцювання. Віддай у наші руки винуватців нашого горя, а сам іди з миром куди хоч..."

Султан вигнав яничарських посланців і сказав, що повідрубує голови всім яничарам, якщо вони не розійдуться по своїх казармах...

Яничари не послухалися. Вони почали трощити й палити все, що попадало під руки.

Вдруге пішли до султана посланці.

І вдруге їх було вигнано...

Грало, мерехтіло, танцювало синє море...

Так грало воно й п'ять літ тому, коли молодий Осман став султаном Високої Брами — султаном Османом Другим.

То були славні дні. То був блаженний час.

Осман Другий мріяв тоді про панування над усім світом. І мрія здавалася йому досяжною та близькою. Нарешті Висока Брама має на престолі справді султана, а не п'яницю й кретина на кшталт Мустафи... Те, чого не могли здійснити Мухаммед Фатих , Селім Явуз , Сулейман Кануні та Селім Мест , те здійснить він, Осман Другий. Він нарешті задушить Чорногорію й доб'є персів, він розгромить Австрію й Ляхистан... Ляхистан давно б улігся перед Османом, як ведмежа шкура, та й австріяки не могли б довго відбрикуватися, якби не ота ватага — яка там ватага? — збрід голодранців, що іменує себе козаками. Він розгромить цю дику орду — і ніщо не загрожуватиме його флангам та його тилам...

Але для цього треба реорганізувати військо. І передусім — знищити корпус яничарів. Яничари стали горлохватами. Вони думають лише про власні вигоди, а не про державу. їхні керівники неохоче підкоряються султанові. А йому, Османові, потрібна армія, яка корилася б тільки йому, виконувала б тільки його накази, будь-які накази...

...Делавер-паша вбіг у султанів покій. Плутаючись у халаті, впав перед Османом.

— Вони втретє шлють своїх посланців, — тремтячи, прошепотів він. — Змилуйтеся, найясніший хондкаре!

Блиснуло каре око султана. Під ріденьким вусом, мов перед плювком, стислися губи.

"О аллах! Я ще маю відповідати бунтівникам! І цей переляканий мішок з гусячим кізяком крутиться під ногами!.."

Хай тікає через бічний хід чи ховається під перинами в гаремі... А він, Осман Другий, який не раз при Хотині дивився в очі смерті, не зрушить, не поступиться перед яничарами. Навіть оцього мішка з кізяком не видасть їм...

"Ах, як мало я мав часу! Та якщо аллах допоможе, яничари вгамуються, зберу військо, і світ ляже до моїх ніг! Але яничарам — смерть! Навіть ім'я їхнє зникне!"

Султан стис кулаки. Перед очима пропливли яничарські орти, промайоріли їхні прапори кольору свіжої крові.

Що ж. Вони хвацько воюють. Але вони не знають свого роду-племені, а тому їм не дорога імперія. Вони знають: поки живий, урви собі найбільше. Вони живуть одним днем. А імперія мусить жити сторіччя сторіч.

Галас за вікнами все дужчав.

На душі в Османа не було страху. Був тільки гнів.

"Я, — думав султан, — стоятиму до кінця, що б там не було. Навіть — якщо смерть. Я, Осман Другий, невартий жити, якщо це життя буде куплене дорогою ціною загибелі моєї держави..."

Делавер, про якого султан забув, дивився на свого володаря переляканими очима.

— Щ-що р-робити, найясніший, х-хондкаре? — проскиглив він.

Султан зволив подивитися на великого візира і навіть усміхнутися:

— Вони й досі вимагають твоєї голови? Делавер мовчки заплакав, розмазуючи сльози. Осман підійшов до Делавера, схопив за барки, різко підняв. Двічі з насолодою вдарив по щоках, аж сльози бризнули,

мов іскри з-під кресала.

— Тобі давно голову треба знести, — просичав султан. — І будь певен — тільки-но закінчиться це неподобство — знесу. Бо ти — нікчема. Але зараз не бійся. Я не можу тебе їм видати, бо це означатиме, що я здався. Я ж мушу бути, як кремінь. Інакше — гине вся держава. Ти хоч це розумієш?

Делавер догідливе закивав головою.

Карі очі Османові потемніли, він підійшов до вікна.

— Якби аллахові треба було, щоб я загинув страшною смертю, але щоб це сталося в ім'я імперії та її блага, я сказав би спасибі й пішов на смерть не вагаючись... А ти про що ти думаєш? Про свої скарби, про свої палаци, про своїх рабів та дружин?..

— Аллах, аллах, вря-туй нас...

— Оці падлюки, — Осман показав рукою за вікно, — оці падлюки добре воюють, коли знають, що їх чекає багата нагорода. А за що б'ються оті козаки, яких ми називаємо збро-дом? їм нагород од польського короля чекати нічого. Так чому ж вони вмирають тисячами, а не відступають?..

— Дикуни, — трохи заспокоївшись, відповів Делавер.

— Не дикуни, — твердо відповів султан. — Аллах дав мені розум, щоб це зрозуміти. Але аллах не дає мені часу, сили й мудрості — так, і мудрості, Делавере, — щоб зрозуміти більше...

Султан заходив по кімнаті. Делавер, витираючи піт, стежмв за кожним його кроком.

— На яке військо я можу зараз розраховувати? — з тінню надії в голосі запитав Осман.

Делавер мовчав.

Отже, ні на яке. Тільки двірцева охорона. Ці умруть, але за ними умре й султан...

А якщо дати їм Делавера і тих вісьмох — що тоді?

Тоді яничари сядуть на голову і змусять султана робити те, що захочуть. А це значить — загибель імперії...

— То чому ж вони й досі не йдуть на приступ? — похмуро запитав Осман.

Якщо кінець — то хай хоч швидше...

— Ще не всі орти приєдналися, — відповів сам собі. Делавер дивився переляканими очима і плакав.

* * *

У яничарських кішлах було неспокійно.

"Не хочемо в Мекку! — лунало там. — Досить з нас походів на Польщу! Хай нам заплатять те, що обіцяли! Тільки з походу прийшли — і йди в Мекку?"

В орті, де служили Лазіз і Селім, були найхоробріші вояки, які особливо відзначилися при Хотині. Дехто з них розумів: нарешті Османська імперія має султана, який поведе її до слави й могутності. Султан скупий, але перший же переможний похід принесе яничарам і злото, і срібло, й діаманти. А зараз треба зав'язати пояси тугіше, надіятись на аллахове милосердя й не зважати на пусті розмови про те, що от-от, мовляв, яничарський корпус буде ліквідовано. "Як тільки дійде до цього — ми просто не дамося", — так казали і Селім, і Лазіз, і навіть Абдуррахман. "Та хто нас буде ліквідовувати? — сердився Урхан. — Хоробрим воякам завше буде робота".

Лазіз засперечався з Абдуррахманом Ешеком . Лазіз сказав:

— Нас під Хотином спіткала невдача. Мабуть, якийсь гюнах є на султані. Може, той, що в нього жінка українка...

— А ти знаєш свій гюнах? — вишкірився Абдуррахман і зовсім не до речі зареготав, гучно втягуючи в себе повітря. За цей сміх його і прозвали Ешеком.

— Знаю. І за свій гюнах я готовий молити аллаха, а за гріхи всіх інших відповідати не збираюся... Як на те пішло, у нас взагалі кругом самі мерзотники — від ода-баші до самого султана.

— Тихше, онде Калин Дудакли зайшов!

Ода-баші Калин Дудакли був здоровий, лютий і підлий чоловік. Він хряснув дверима, підійшов до тих, що сперечалися.

— Це ти не хочеш відповідати за султанові гріхи, Лазізе?

— А за твої — тим паче, — з викликом відповів Лазіз. — А що?

— А те, що я тобі заткну твою богази ! — і Калин Дудакли щосили вдарив Лазіза, який сидів на підлозі, носком чобота в лице. Той упав на спину, його обличчя миттю скров'яніло. Він затулив обличчя руками.

— Кьопек! Гяур! — лаявся ода-баші, б'ючи Лазіза ногами. Усі яничари стояли по кутках не дихаючи. Будь-який вчинок начальства вважався священним.

А Калин Дудакли гамселив яничара під боки, в живіт, у груди.

— Ану, прибери руки з обличчя! — загорлав він.

Лазіз мовчав.

— Прибери руки, тобі кажуть!

Лазіз несміливо виглянув з-під пальців. Тільки він це зробив, як Калин Дудакли садонув його в скроню... Лазіз повалився навзнак. Тіло його конвульсійне здригалося. З розкритого рота стриміли уламки зубів і текла кров.

— Ти убив його! — почулося від дверей. То якраз зайшов Селім.

— І тебе уб'ю, якщо ти посмієш щось сказати проти хондкара!

— Я теж не збираюся замолювати хондкарових гріхів. Ну? Чув?! А тепер спробуй убити мене, алчак ! — і Селім жбурнув в обличчя ода-баші жменю піску.

Калин Дудакли вихопив ножа.

На землі непорушне лежав Лазіз.

— Ну! — вигукнув Селім. — Переступай через тіло чесного мусульманина! Переступай! А я тобі зараз зажену ножа куди треба.

Ода-баші з ревом кинувся на Селіма. Здавалося, що він зараз жбурне на землю й цього яничара і розтопче ногами.

Та не так сталося. Селім пірнув під руку Калин Дудакли. І — відскочив убік.

Не говорячи ані слова, Калин Дудакли обернувся назад. І всі побачили, що з його грудей стирчить рукоятка Селімового ножа. Але ода-баші не падав. Він мовчки йшов просто на Селіма. Той не відступав. Але тільки-но Калин Дудакли підійшов на півтора кроку, як Селім ударив його ногою в груди — туди, де стриміла кабза ханчера .

Ноги Калин Дудакли підігнулися — і він упав.

Селім спокійно наблизився до вбитого, нахилився, вирвав з його грудей ножа, гидливо тріпнув ним, змахуючи краплі крові, й повернувся до своїх товаришів.

Яничари стояли застигло.

— А тепер я скажу вам от що! Ми надто багато терпіли. Ми ходили воювати проти невірних?

— Ходили, — озвалися з кутків. — Ну й що?

— Ми навіть проти своїх, правовірних ходили. Так?

— Було й це.

— Хай то був бунтівник Каландар-оглу, але він такий же османли, як і ми. Так?

— Не так.

— А як?

— Його біда змусила воювати, — озвалися з кутка.

— Отож... Тепер слухайте мене. Ми воювали, нам казали, що воюємо за боже діло. Так? А тепер султан Осман хоче їхати в Мекку, бо зрозумів, що помилявся. Так? Так! За що ж тоді загинули тисячі наших товаришів? Нізащо? Так?! Ходять чутки, що султан хоче знищити нас! Завести в пустелі Аравії і знищити... Нас хіба мало загинуло з голоду під Хотином?

Яничари мовчали, напружено чекаючи на те, що ж далі скаже Селім.

— Так хай він іде до шайтана в зуби, наш хондкар Осман Другий! А ми з ним у Мекку не підемо! Ось я — не піду.

— І я не піду! — з кутка в куток вийшов яничар Урхан, на прізвисько Сирик , бо був високий і худий.

— І я не піду! — озвався Абдуррахман.

— І я!

— І я!

— Хай він сам іде в Мекку!

Через хвилину вся кішла сказала своє слово. Ніхто не хотів іти за султаном у Мекку.

— Селіме, будь нашим ода-баші! — вигукнув Сирик.

— Добре, я буду вашим ода-баші. Тільки наказую: жодного непослуху. Ми мусимо триматися всі разом.

Його блакитні очі звузилися. Синя пляма над правою бровою, схожа здаля на родимку, потемніла.

Орта яничарів висипала з кішли на вулицю. Урхан Сирик ішов поряд із Селімом і вигукував:

— Гей, яничари! Наша орта не хоче йти в Мекку! Хай хондкар іде туди сам, а ми залишимося в Стамбулі. Ми вже так давно не були вдома! На Ат-майдан! На Ат-майданІ

Яничари повсталої орти йшли, розмахуючи зброєю, вигукуючи грізні слова.

— До палацу! Ходімо до самого візира! — крикнув хтось з натовпу.

— Аллах з нами! — дружно підтримала вся орта. Селім переглянувся з Урханом. Йти? Чи не йти?

— До палацу! Веди нас, Селіме!

Селім обернувся до повсталих. Перекрикуючи гамір, гукнув:

— Йдемо до палацу Делавера!

Загін яничарів попростував розбурханими вулицями столиці. До них приєднувались групи людей. Це була голота, старці, вуличні злодюжки, рибалки...

— Куди йдете?

— До Ат-майдану, а потім до Делавера-паші! — відповідав Мустафа Сирик.

— І ми з вами!

— Ходімо.

По дорозі ті, що приєднувалися, озброювалися кілками, ножами, дехто уже мав і пістолі.

Коли орта була вже зовсім недалеко від Ат-майдану, Селім озирнувся. Те, що він побачив, приголомшило його. Позаду вирувало море людських голів, загрозливо здіймалися кулаки, палки, пістолі, каменюки.

"Ого! Тепер цей натовп не змогла б заспокоїти ціла армія яничарів! А як весь їхній гнів на нас виллється — що тоді? Шмаття полетить!"

— Чого зупинилися? — кричали ззаду. — Вперед, до візира!

— Вперед!

Що ж це буде? Ось-ось їхній загін вийде на двірцевий майдан. Селімові стало моторошно. Те, що він убив ода-баші, — зрозуміло: ода-баші убив Лазіза. Те, що він. Селім, став на чолі повсталої орти, — це теж пояснити можна: хвилювання після тривалого поєдинку. Але чим він пояснить появу свого загону отут, на двірцевому майдані?

Він розгублено глянув на Урхана. У того в очах був жах перед тим, що має статися.

Але натовп суне вперед — і вже немає такої сили, крім хіба що гармат, яка була б здатна його зупинити.

Озирнувся на ходу. Побачив сяючу пику Абдуррахмана Ешека. Ех ти, круглопикий дурню! Мабуть, тобі не тільки за регіт і упертість дали вислюче назвисько! Чи думаєш ти про те, що станеться через хвилину? Чи ти хоч коли-небудь думав про завтрашній день? Ось посадять тебе завтра на казик — може, хоч там уперше замислишся.

Селім ладен би зупинитися, та його несла юрба розгарячілих яничарів і голоти...

"Отак, Селіме, три десятки літ прожив ти чесним і відданим слугою великих султанів, а тепер маєш: іс'янчи , відступник, злочинець!"

З тісної бічної вулички загін нарешті вирвався на площу, заповнену народом.

Тут усе кипіло, шуміло, колобродило.

"Еге, та ми тут не перші!" — на душі в Селіма трохи полегшало.

— Не хочемо йти в Мекку! — чулися крики яничарів. Якийсь вояк у формі сипаха , піднявшись на барило, вигукував у натовп:

— Скільки ми будемо воювати? У нас немає вже сили! Нас побили ілляхи й запорожці. А нас було більше! Нас було майже двісті тисяч, у нас було триста гармат і чотири слони, а що було в ілляхів? Їх разом із запорожцями було втричі менше... А що вийшло?..

— Нас побили! Нас побили! — загорлала юрма. — Бий невірних!

— Я теж кажу: бий невірних! Невірні сидять у себе на Запоріжжі, п'ють горілку і славлять свого поганського Христа, а наш хондкар, вождь правовірних, хоче іти в Мекку. Хай сам іде! Ми добре воювали, але ніхто не винен, що хондкар розучився керувати військом!

— Ніхто не винен!

— Хай менше п'є вина! Аллах казав: не пий вина! Це — гюнах!

— Гюнах! Той, що кричав з барила, повернувся до палацу і заволав:

— Це султанові гріхи принесли нам біду! 'Це гріхи наших башів та беїв мусимо спокутувати ми, сипахи, ми, яничари, ми...

З палацу почувся постріл.

— Це — сарай-мухафизлар! — скажено закричали в юрбі. — Вони нізащо вбивають наших людей!..

— Бий охоронців! — заволали навколо.

— Тихо, ви! Тихо! — загукали з іншого боку. — Посланці повертаються.

Майдан потроху стихав...

— Що сказав найясніший султан? Що? Він видасть нам Делавера-пашу?

Яничар з нашивками юзбаші прудко виліз на барило і закричав:

— Найясніший султан вигнав нас з палацу, як поганих собак! От що! Він шанує Делавера-пашу, а нас не шанує.

— А-а-а-а! — заревів натовп. — Ми самі витягнемо Делавера з палацу! Ми його віддамо на корм собакам!

Голодранець, який, напевно, вже забув, коли востаннє гаразд їв, зіпхнув юзбаші з барила і, відчайдушне махаючи руками, заволав:

— Ходімо громити Делавера-пашу!

— І справді! — закричав Абдуррахман Ешек. — Чого ж то ми стоїмо? Коли вже зібралися на Ат-майдані, то треба йти на хюджум Делаверового палацу.

— На Делавера-пашу!!!

Хапали на ходу дошки й каміння, тягли за собою озброєних яничарів та сипахів і з лайкою, з криком, з ревом бігли

до високої кам'яної громади, яку воздвиг для себе великий візир.

— На Делавера! Йаша!

Муедзин з мінарета кликав на молитву, але його ніхто не чув. Тільки напіврозтоптаний дервіш, кашляючи кров'ю, кричав під ногами: "Машалла" .

В палаці візира були міцні ворота й добра варта. Тільки-но повстанці наблизились, як їх зустрів убивчий вогонь. Та зупинитись не можна було. Величезний натовп кинувся на штурм Делаверового палацу. Варту було перебито, ворота просто повалили. Повстанці вдерлися в покої візира, зривали килими й золоті оздоби, розбивали сундуки й хапали усе, що попадало під руку: гроші — так гроші, шовковий халат — так халат, слізниця — так слізниця.

Делавер-паша упав на коліна й став цілувати брудні ноги яничарів.

Його підвели й почали бити по обличчю. Злетіла чалма, Делавер-паша крутив головою, з його очей лилися сльози, а його били, в нього плювали, кричали в обличчя найбезбожніші слова.

Деяавер-паша знов упав на коліна.

Згори долинув пронизливий крик, який тут же урвався. Це закричала його улюблена дружина Саодат. За що убивають її? Вона ж нічого не знала, вона ж ні в чім не винна...

Його знову підняли й ударили спиною об стіну.

"Боляче, ой, боляче, що вони роблять? Вони мені одіб'ють геть усе..."

Його ударили ще раз — і він скрикнув од пекучого болю.

Він не міг стояти, ноги його не тримали, він висів на руках бунтівників, і вони сміялися йому в обличчя й били, били, били...

"Боляче ж, ой як боляче... Це ж нелюдяне, це ж звірство, аллах милосердний..."

Ще один удар — із рота ринула кров. Йому на мить полегшало, а юрма, коли уздріла це, стала бити його об стіну з новим веселим азартом і натхненням...

Потім Делавер-паша відчув, що він на чомусь лежить. Хтось наступив на руку, потім щось прив'язували до ноги.

"Вони думають, що я мертвий", — з жахом майнуло в голові.

Його потягли за ногу. Голова билася об сходи, з рота текла кров. З натугою розплющив очі. Йому заболіло в очах, але він дивився, дивився, бо вже не мав сил заплющитися... А над Стамбулом весело грало-вигравало сонце. І голубі хвилі весело били в береги Босфору. І підіймався чорний дим над палацом Делавера-паші.

* * *

— Вар олсун айякланма!

Хто це вигукнув? Абдуррахман Ешек? Так, він! Біжить, сміється, по щоці кров тече, блищать оченята, обличчя розчервонілося від збудження.

— Де султан?

І справді — де султан? Вони ж ішли до нього. Ішли сказати йому: ми не хочемо йти в Мекку, йди сам, султане!

— Де султан? Де султан?

Відлуння:

— Де султан? Де султан?

І відповідь:

— Мустафа в нас султан! Той, що був п'ять літ тому... А Осман у палаці сховався!

— Мустафа? Отой кретин? О аллах!

Селім, забувши про все, побіг уперед. Він мусить бачити султана зараз. Він мусить сказати йому, що він і його орта не хочуть іти в Мекку, він мусить сказати, що яничарам осточортіло...

Але — кому сказати? Османові чи Мустафі? Ай-ай-ай, що буде? Мустафа — знов султан? Так супроти нього Абдуррахман Ешек — все одно, що дев'яносто дев'ять багдадських мудреців супроти віслюка. О аллах! Ми робили, а хтось їсть!

— Бий! — закричав Урхан над самісіньким вухом у Селіма.

Усі кинулися до палацу. Затріщали дошки, забряжчало залізо, тисячоустий гомін злився в грізний рев...

А над Стамбулом весело грало-вигравало призахідне сонце!

І голубі хвилі весело били об береги Істанбул-богааи! І грізно шуміли, мов штормове море, вулиці столиці. Селім незчувся, як вихопив з піхов свою шаблюку й подався за всіма до двірцевої брами. Поряд бігли Урхан і Абдуррахман, вони розмахували шаблями й кричали: "Бий охоронців!"

Натовп зупинився біля брами. Почулися постріли — стріляли з вікон султанського палацу. Натовп заревів, у вікна полетіло каміння, палиці, під натиском тисячі тіл брама розійшлася, і розлютована юрба увірвалася в найсвященніше місце імперії.

На якусь мить передні зупинилися. Та їх потурили задні, і повстанці розлилися по коридорах палацу. Лунали постріли, але на них уже ніхто не зважав, падали поранені, оскаженіла лава летіла просто по тілах, ревучи, шматуючи єдваби й килими, ламаючи двері, розбиваючи прикраси, розпорюючи подушки й перини, розкидаючи книги й папери...

Двірцева охорона люто відбивалася, але це мало допомагало. Повстанці змітали геть усе, що ставало на їхньому шляху. Один за

одним падали захисники султанського палацу. Ті, що вціліли, відступали до покою мухафизлар-аги .

Мухафизлар-ага, високий і товстий серб з розкошланими вусами, стояв з шаблюкою в правій руці, а лівою стріляв із пістолів, які йому весь час подавали ушаки . Його обличчя було налите кров'ю, очі горіли ненавистю, ні краплі страху не було в них — це був завзятий і хоробрий вояк.

Юрба повстанців затупцювала на місці.

Ще трохи — і передні, ряди яких катастрофічне ріділи, одхлинуть назад.

Та назад ходу не було. В палац вливалися й вливалися маси народу.

І коли зійшлися груди в груди ряди повстанців та ряди бійців двірцевої охорони й почався страшний рукопашний бій, мухафизлар-ага ще довго вимахував шаблею направо й наліво, він був проколений списами, пробитий кулями, але все рубав і рубав, доки під натиском живих і мертвих тіл не впав на землю, під нещадні багатотисячні ноги юрби...

Селім протискувався крізь юрбу до виходу. Рвонувся з місива тіл, що було особливо щільне біля самих дверей, зачепив ліктем по носі якогось обшарпанця, і той став тут же сякатися на всіх кров'ю і кричати:

— Яничари людей калічать!

— Ану, цить! — гарикнув на нього Селім і вирвався назовні.

Посеред майдану сидів на мулі обірваний молодий чоловік. Він презирливо дивився на тих, хто його оточував. Одяг на чоловікові був подертий, як на дервіші, а шию обвила зашморгом товста мотузка.

"Кого це збираються вішати? — подумав Селім і раптом з жахом упізнав найяснішого султана Високої Брами Османа Другого.

Селім від несподіванки зупинився так різко, що ледь не впав.

Це — султан?

Він його бачив не так давно — біля Хотина. Велич у кожному слові, могутність у кожному рухові, якась вища, відома тільки йому істина в погляді...

А зараз — обшарпанець на мулі, гірко стиснутий рот...

Османа схопили в палаці, витягли на вулицю й посадили на мула. Тепер він мов крізь сон дивився на те, що коїться навкруги. Якийсь яничар біг до нього й різко зупинився. Пізнав. Пізнав свого владику. Але на його обличчі не радість і не обожнювання — жах і здивування... Султан скреготнув зубами.

Мула смикнули за повід і повели вулицею. Попереду бігла дітлашня, свистіла, кидала камінням у нього, вже не султана, і він нічого не міг зробити.

Його везуть, як спійманого злодія, його, що стільки хотів зробити — і зробив! — для величі Туреччини!

Що це тягнуть попереду? Ах, то тіло Делавера-паші...

Хвиля відчаю накотилася на серце. "Ай, пустіть мене, змилуйтеся, дайте мені життя... Я буду... Я буду..."

О, тільки б повернутися знову на престол! Він обрушить весь свій гнів на всіх цих зрадників та падлюк. Він повідрубує голови всім

яничарам і сипахам, він створить нове військо. Він виріже весь Стамбул, щоб не лишилося жодного свідка його сьогоднішньої ганьби... Він вирве з хронік ті аркуші, де розповідатиметься про сьогоднішній день, і примусить вклеїти нові аркуші про вічну ганьбу зрадників...

Грало сине небо над Стамбулом, сяяло сонце.

Було 19 травня 1622 року.

— Вар олсун айякланма!

Султана з мотузкою на шиї возили по столиці імперії. І небо не падало на землю. І Босфор не вихлюпувався на вулиці.

Султанові страшенно хотілося пити. Сонце пекло його в поголену голову, з якої вже давно хтось збив чалму, піт лився по щоках, султан облизував шершавим язиком пересохлі губи... І мовчав.

Його возили й возили, возили по вибоїстих вузьких вулицях, де смерділо гнилими риб'ячими нутрощами й нечистотами, і йому вже здавалося, що весь Стамбул перетворився на айякйолу ...

Він уже звик до криків натовпу, до каміння, що кидали дітлахи, він уже зрозумів, що це, мабуть, останній день його життя... І жалкував, що так мало знищив своїх ворогів...

Він кілька літ тримав у своїх руках владу. І здавалося, знищив усіх своїх суперників. Один тільки лишився — дядько Ях'я. Передали, що він тридцять літ тому помер від віспи. А зовсім недавно, місяць тому, довідався Осман, що Ях'я живий, тільки носить інше ім'я. Він ще встиг відправити Кемаля-Суса, свого найліпшого і найдосвідченішого джасу-са , до Чорногорії, аби той віднайшов там сліди Ях'ї.

Він, султан, припустився благодушності. П'ять років тому було скинуто ним, Османом, султана Мустафу. Той Мустафа був його дядьком-недоумком. Осман наказав: не треба його знищувати — нікому цей кретин не потрібен... Аж бач, що виходить! Яничари збунтувалися і знову садовлять Мустафу на трон. Ясна річ, цього йолопа через якийсь там рік замінять кимось іншим. Але ким? Малолітнім Амуратом?.. Той ще дуже малий!.. О аллах, треба було знищити Мустафу!..

Не встиг... Не встиг...

Попереду — Єді-куле. Це останнє, що він бачитиме в своєму житті. Бо того султана, якого везуть отак у Єді-куле, чекає тільки одно — смерть...

— Змилуйтеся! Змилуйтеся!

Хто це там репетує? Він, Осмая Другий, не принизиться прохати в цих плебеїв життя.

"Прощай, дурна моя країно, — гірко подумав. — Ти ще не знаєш, як тяжко поплатишся за свою дурість..."

І раптом його кинуло в жар: відчув, що сльози течуть по щоках:

"Невже в усьому цьому — воля аллаха?" Озирнувся. Побачив — наче крізь туман — вишкірені зуби натовпу.

Божевільний дервіш біжить слідом і, тремтячи мов у пропасниці, гукає:

— Ля ілляги іль Алла...

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,

у якому йдеться про химерії долі, що зводить докупи різні людські дороги...

Того ж таки 1622 року наприкінці тихого й прозорого, мов напоєного відстояним вином серпня група вершників під'їхала до дністрового берега.

Було сумирне й ласкаве надвечір'я. Тінь від гори вже перетнула Дністер, і тільки український берег ще світився м'яким жовтуватогарячим сяйвом.

На вершниках були запорошені дорожні плащі з мідними застібками, химерні капелюхи з високо задертими вгору крисами, — видно, подорожні були з далеких країв. Під плащами виразно одстовбурчувались шаблюки та пістолі. Часи були непевні, і покладатися тільки на щасливу долю навряд чи було можна.

Вершники зіскочили з коней і підійшли до самого берега.

— От ми вже й перед Турлою , — по-турецькому промовив, усміхнувшись усім своїм чисто виголеним обличчям, високий чорнявий чоловік, що був одягнутий чи не найвишуканіше і, мабуть, був найголовніший у цьому товаристві.

— Та отож якраз Дністер, — смішно перевалюючись після довгої їзди на коні, сказав дебелий вайло і пішов просто в чоботях у воду.

— Чи не думаєш ти, Петре, отак пішки і перейти цю ріку? — кивнувши на прудкі хвилі Дністра, озвався чорнявий.

Але той, кого назвали Петром, уже не слухав нічиїх слів.

Він нахилився над рікою й дивився у воду. І брав воду у пригорщі. І ніс до обличчя. А потім розводив руки — і вода падала в хвилю...

— Боже мій, — говорив сам до себе чоловік, названий Петром, — боже мій милосердний, та я ж цілих тридцять літ не бачив тебе...

Цей чоловік, мабуть, не любив високих і пишних слів, бо навіть ці слова, що вирвалися в нього, здалися йому неприродними, і він крадькома озирнувся: чи не чув хто, бува.

"Боже мій, — думав Петро, — та я ж уже майже вдома. Оце перепливемо Дністер — і я пожену свого сірого просто в Сугаки. Ні, в Сугаки десь узавтра, а сьогодні треба до Могилева дістатися... Боже мій, скільки миль проскакати... Аж не віриться, що все — позаду..."

Він набрав у пригорщу води і став її пити.

І тоді ожили в душі спомини, тамовані три десятиріччя, ожили запахи дитинства, — і Петро відчув: щось тече в нього по заростих сивою щетиною щоках.

"От господи, чого це? — зніяковів цей літній чоловік. — Вода як вода... Ну, пив колись. Ну, зараз п'ю..."

Він знову набрав пригорщу води і хлюпнув собі в обличчя. Потім ще і ще... А сльози текли й текли. І чоловік горбився над водою, мов ведмідь, і боявся озирнутися назад, щоб супутники не бачили його очей.

"Отаке, прости господи. Ну, кому це потрібно? Соромно перед людьми. Старіюся, чи що?"

Він дивився на лівий берег Дністра і усміхався сам до себе.

Його супутники делікатно мовчали й теж дивилися на протилежний берег.

Ніхто з них ще не бував на Україні.

Трієстинець Джузеппе бачив на своєму сорокарічному віку багато чого. Знали його в Іспанії та Франції, навіть в Алжірі ухистився побувати, казав, що був і в Америці, та цьому мало хто вірив, бо Джузеппе, крім своєї найголовнішої прикмети — чвертьаршинного носа, — мав ще одну, не менш видатну особливість — він любив прибрехати... Але на Україні він таки не бував... Зовнішність Джузеппе була виразна — легенький пушок на майже облізлому тім'ї, чорні широкі брови, що намагалися зійтися десь посеред лоба гострим кутом, та не вистачило їм снаги й волосся; під носом примостилися тоненькі вусики, дуже схожі на брови, хіба що більш вишукані; все підтримувала могутня нижня губа, що своїми розмірами тільки підкреслювала недостатню розвиненість підборіддя, оздобленого невеличкою ріденькою борідкою. Булькаті очі сеньйора Джузеппе в основному мали брунатний колір, але в хвилини страшного гніву чорніли, а в хвилини натхнення (а це бувало досить часто, коли починалися розповіді про численні пригоди) голубіли. При цьому можна ще згадати досить сумовиту обставину щодо зросту сеньйора Джузеппе, який зовсім не задовольняв його власника. Можна згадати й черево трієстинця, яке було трохи непропорційне до його зросту. Та була в італійця риса, яка перекривала всі його тілесні й духовні вади, — він стріляв влучніше за легендарного перського шаха Бахрама-гура і шпагою та шаблюкою орудував не гірше...

Чорногорець Йован був повною протилежністю тріестин-цеві. Височенний і кістлявий, ніс у нього малий, а підборіддя велике, брови дивилися кутом не вгору, а вниз. Так само поводилися й вуса. Якщо в Джузеппе на голові росло мало, то в Йована була чуприна, мов галчине гніздо, очі глибоко сиділи під бровами, і їхній колір визначити було важко. Йован був мовчазний, бо пригод ніяких у його житті не було, а брехати він не любив. Але стріляв і рубався на шаблюках він майже так, як і Джузеппе.

Високого чорнявого чоловіка, одягнутого в дорогий, хоч і дуже запорошений далекою дорогою плащ, звали Олександром, графом

Чорногорським. Було йому, мабуть, стільки ж літ, як і Джузеппе та Йованові. Тонкий грецький профіль, задумливі чорні очі, сильне, трохи випнуте вперед підборіддя, високий лоб, пещені руки, які, проте, добре вміли тримати пістоля й шаблю...

Отже, ніхто з подорожніх, крім Петра, не бував на Україні, і тепер усі вони з цікавістю розглядали краєвид, що розлягався за річкою.

Протилежний берег був положистий, зарослий невеликими кущами, які далі переходили в ліс. Десь через милю рівнина, утворена в минулому наносами ріки, круто переходила в гору. На горі теж темнів ліс. І праворуч, і ліворуч стояли такі ж гори...

— Будемо шукати броду чи поронника? — запитав по-турецьки Олександр.

— Га? — стенувся Петро. — Хто його знає, — теж по-турецьки казав він, вилазячи з води. — Тут же недавно така війна була, що спробуй знайти поронника...

— А брід?

— Не знаю. Забув... Хіба що... Біля самого Могилева є щось подібне. Але це тільки в найсухішу пору...

— А по воді? Як Ісус? — реготнув Джузеппе. Олександр нетерпляче озирнувся на тріестинця: тихо!

— Та просто перепливемо, — обізвався Йован. — Нешироко ж.

Подорожні поскидали з себе одяг та зброю, прив'язали все це до сідел і, взявши коней за поводи, пішли в воду.

— У-ух! Холодна! — задрижав Джузеппе.

— З гір тече, — сказав Петро. — З Карпат. Прудка. Йован ступив у річку, її течія нагадала йому швидкі й холоднющі ріки його батьківщини.

І тут неподалік пролунав постріл, потім другий... Не змовляючись, подорожні вхопили з сідел пістолі, а Джузеппе ще й рушницю видобув та прилаштував на спині своєї кобили.

— Що то має бути? — неспокійно крутонув головою до Петра Олександр.

— Не знаю. Але, мабуть, не за нами.

Нараз з невисокого, але густого ліска-чагарника, яким кілька хвилин тому їхали Олександр та його супутники, вискочив якийсь чоловік. Він пробіг, накульгуючи, не більш як з півсотні кроків по відкритій місцевості, коли з ліска вигулькнуло кілька турків з рушницями. Чоловік озирнувся навсібіч і подавсь до води.

Та погоня наздоганяла. Чоловік закричав що було сили.

— Що він кричить? — запитав Олександр.

— Кричить: рятуйте, — переклав італієць. — Схоже на нашу мову…

Чоловік уже вскочив у воду, а турки були поруч нього. І тут гримнув постріл. Петро здригнувся, оглянувся й побачив, що Джузеппе задоволене всміхається в свої вуса, а Йован шкірить зуби. Передній турок, мов спіткнувшись, упав на землю.

— Заряджай, Йоване, вдруге рушницю, тільки скоріше, — аж застрибав Джузеппе.

Турків було п'ятеро, власне, вже четверо, бо в кого влучала Джузеппова куля, того вже можна було сміливо вважати небіжчиком.

Але й четверо проти чотирьох теж нелегко...

Розпалені погонею, турки, напевне, забули про обережність і бігли просто на Олександра та його супутників.

— Стійте! — вигукнув по-турецьки Олександр. — Зупиніться, а то будемо стріляти!

У відповідь — постріл з пістоля. Олександр схопився за руку.

Тут знову гримнула Джузеппова рушниця.

Упав ще один турок. Слідом за ним звалився на землю третій — це втікач, скориставшись тим, що переслідувачі на якусь мить забули про нього, вискочив з води, підбіг до вбитого турка, вихопив його пістоль і тут же послав кулю в спину найближчому з ворогів.

Двоє турків, що лишилися живими, зупинилися й тут же рвонули до лісу, з якого вони так необачно вискочили.

— Тікай, тікай — куля все одно прудкіша, — промовив Джузепле, наводячи свою рушницю на турка, що біг ліворуч. Ось він уже вскочив у ліс, зник, потім за кущем промигнули його шаровари. В цю ж мить гахнув постріл з рушниці, і до неба здійнявся короткий крик.

— Туди тобі й дорога, — задоволене мовив трієстинець.

— Не треба так багато стріляти, — озвався Олександр. — Бережи порох, кулі. Вони нам ще згодяться. Ти диви — й мене дряпнуло... Вцілив таки чортів яничар...

Джузеппе та Йован підскочили до Олександра. Він підняв долоню, якою затискав свою ліву руку біля плеча, і вони побачили кров, що юшила з рани.

— Моменте, — сказав Джузеппе, метнувся до свого коня, витяг шматок полотна, пляшку з якоюсь настоянкою і невеличкий кухлик з чорним шмаровидлом.

Він взяв у рота з пляшки трохи настоянки і пирснув нею на поранене місце. Потім намазав краї рани чорним шмаровидлом, наклав на неї просякнутий настоянкою шмат полотна і зав'язав великою полотняною шматиною.

— Через день-два й забудеться, — запевнив.

Втікач, якого подорожні вирятували з біди, поволі йшов берегом до них. У руці він тримав пістоля. Чим ближче підходив, тим виразніше було видно, який він виснажений і блідий. Розкошлані борода і вуса, довге волосся... На одній нозі щось теліпалося...

Втікач зупинився кроків за десять і мовчки дивився на голих людей, що тільки-но вели бій з п'ятьма турками.

— Підійди ближче, — по-турецьки сказав Олександр. Чоловік здригнувся й глухо спитав — теж по-турецьки:

— Хто ви?

— Божі люди... Християни. А що?

— Перехрестіться.

— Ти диви, — розсердився Петро і вигукнув по-українськи: — Ми до нього з ласкою, а він до нас з лайкою.

— Чому ж з лайкою? — почувши українську мову, сказав по-українському втікач. — Тепер іду. Ви так по-турецькому балакаєте, що я подумав: утікав од турків, а до турків потрапив.

Незнайомий підступив майже впритул, і подорожні побачили на його руках шрами від кайданів.

— А на нозі що то? — поцікавився Джузеппе. Незнайомий ворухнув ногою, і всі почули, як у траві задзеленчав ланцюг.

— Ясно, не питаю...

— Знайома штука, — додав Петро. — На той берег попливеш?

— А я туди якраз і біг, — сказав незнайомий.

— Бачили... Ну, то що — вперед?

Незнайомий мовчки кивнув, і подорожні пішли у воду. Швидка течія штовхала вбік, ноги занурювались у м'яке глеюване дно, коні тривожно стригли вухами й голосно форкали...

— Ти чого не роздягнувся? — запитав Петро у втікача.

— А... не хочеться...

— Тримайся за мого Сірого. Він витягне. Тебе як звуть?

— Йон... Йон Кодряну...

— Ти — Йон, а в нас — Йован. Ще б Івана — і була б трійця... За що тебе було закуто?

— Хотів утекти в Кодри — в мене ж і прізвище лісове .

— Ну да, Лісовенко по-нашому...

— От-от... Хотів утекти — тьху ти, як тяжко дишеться, — а щоб хлопці мене туди прийняли, вирішив пістоля вкрасти в турка. А вони й спіймали. Відлупили добряче — і в зіндан. Сидів там з півроку. Думав, здохну. Аж тут небесна сила мене вирятувала. Вчора гроза була. Громом у дерево ударило. Дерево впало на наш зіндан, провалило покрівлю. Я в дірку — й драла. А вони таки напали на слід... Ух, аж не ві-риться, що на волі...

— А чому на Вкраїну тікав?

— А куди ж іще? Козаки туркам недавно дали — ого-го! Так на Вкраїну турки зараз не дуже-то сміливо сунуть носа. А в нас — не дай боже що тільки твориться!

— Давно я не був на Вкраїні.

— Рік? Два?

— Тридцять.

— Тридцять? Ого! Як же це?

— Колись розкажу. А зараз — горни руками дужче... Під берегом Петро озирнувся й побачив далеко збоку те місце, з якого їхній малесенький загін починав свій шлях через річку.

— Несе, ох, і несе!

— Берег близько.

Йован, як найдовший, уже перебирав ногами по дну і виводив свого коня з води. Джузеппе ще плив, допомагаючи Олександру, який пораненою рукою тримався за коня, а здоровою, правою, гріб...

Коли Петро нарешті став ногою на суху землю, він знову відчув, як усе в ньому затрусилося і йому захотілося впасти в цю пилюку, в цю траву, рожеву-рожеву від західнього сонця, й плакати. Він цього не зробив — він просто ліг на березі і став дивитися в небо.

— А тепер куди?

"От нетерпеливиться графові Олександру", — подумав Петро.

— На Могилів, — відповів І — до Йона:

— Не знаєш, тут е щось таке, де б переночувати й повечеряти?

— Мусить бути. Корчма чи ще щось таке. Без цього не можна.

— Він помовчав, а потім подивився благаючими очима на Петра:

— Ви, мабуть, на Запоріжжя? Візьміть і мене.

— Ти що? Як же ми тебе візьмемо? В нас чотири коні, а ти п'ятий...

— Я бігтиму за вами... Чи десь украду собі коня. Візьміть мене!..

— Ми не туди їдемо, — озвався Олександр.

— Як же не туди? — ударився в поли Йон. — Коли я точно бачу, що туди?!

— Ми-таки справді не на Запоріжжя їдемо, — сказав Петро.

— Ну, хоч до Могилева доїдемо разом, а там побачимо... Я ж вам ще спасибі не сказав за те, що виручили з неволі. Спасибі вам, молцумеск! Скільки житиму — пам'ятатиму...

— Сідай на коня за мною, — сказав Петро, одягшись і скочивши в сідло. — Довезем до корчми.

— Поїхали...

Йон .сидів ззаду Петра, тихенько сміявся і обіймав його своїми довгими кістлявими руками.

— Ти гляди, вошима мене не наділи, — пробурчав Петро. — А то — не мала баба клопоту...

— Немає їх у мене. У нашому зіндані весь час палили сірку, щоб дохли всі вони, бо турки боялися, аби на них лекелі-гумма не напала.

Петро не підганяв коня, дивився на зарожевілу хмару над лісом, і здавалося йому, що цю хмару він уже бачив — давно-давно, ще в дитинстві, коли з прадідом своїм Савкою Скрипником виходили в поле. Отакої, як зараз, серпневої днини — ласкавої, сумирної, коли повітря здається кришталевим і нестямно прозорим.

Вони сідали з дідом біля старого-престарого береста — чи стоїть він зараз, через стільки літ? Дід виймав з полотнини свою скрипчину і щось награвав. Петро дивився, як Його цупкі пальці точно й легко падали на гриф, притискаючи струну, а краєм ока стежив за смичком — і йому ввижалося, що то не дідова рука водить смичком, а смичок веде руку... І

все видавалося казковим, неземним — і сам дід, і дідова музика, і старезний берест, що зачаровано слухав музику... І на небі лебеділа рожево-біла хмариночка — хмариночка-храми-ночка...

Дід майже пошепки наспівував пісню про козака, що просить товаришів: як умру, каже, хлопці, то не спускайте мене в могилу, а прив'яжіть мене до мого коня, та хай він несе мене в блакитний степ, щоб я востаннє на нього поглянув...

І тоді зрозумів Петро, що дід уже старий і що думає він про смерть. І сиділи вони обидва сумні й сумирні перед величчю світу.

А хмариночка-храминочка аж сяяла, аж видзвонювала нечутними дзвіночками...

Де вона зараз, дідова Савчина могила? Ось їхатимуть вони завтра з Могилева, то хай там що, а заскочить він у свої рідні Сугаки та поспитає в людей, де дідова Савчина могила... Та, може, й живий хто лишився, хто про нього, Петра, пам'ятає...

...Йон свиснув, а Джузеппе загукав по-турецьки:

— Гей, шайтани, ну, що це ви відстали? Бігом до корчми, а то...

Петро шарпнув Сірого.

— Де це ви бачите корчму? — під'їхавши, запитав він у Джузеппе.

— А ото хіба не вона? — Джузеппе показав трохи вбік від берега.

Шинкар, почувши, що до його корчми під'їхало кілька подорожніх, тут же вискочив на поріг.

— Акшаминиз гайролсун! — привітав його Олександр.

— Акшаминиз гайролсун! Гош гелдиніз! — тут же озвався шинкар.

— Ти, шинкарю, бачу, і по-турецьки вмієш? — злазячи з коня, промовив Петро.

— А я по-всякому, хи-хи-хи... Чиї грощі, того й мова. Платитимеш динарами — по-турецьки стріну, платитимеш курушами — по-християнськи.

Шинкар, весь час вклоняючись і притискаючи руки до грудей, сипав мов горохом:

— І таку велику честь ви виявили бвдному Лейбі, що завітали до моєї вбогої корчми... Мабуть же, притомилися з дороги, та далеко, мабуть же, їдете... Ні, ні, не питаю, не треба закудикувати дорогу, це я просто сам до себе...

— Так, кажеш, звуть тебе Лейбою, — промовив Петро, заходячи в корчму.

— Лейбою, паночку, Лейбою.

Він зірвав з дерев'яного патика, вбитого в стіну, якусь ганчірку, махнув нею по засмальцьованому столу й лавах:

— Прошу панів до столу! Що хочете пити й їсти, ясновельможний графе?

Олександр зблід. Звідки знає цей Лейба, хто він такий? Петро схопився за шаблюку. Джузеппе, зиркнувши на нього, вихопив пістоль. Тільки Йован та Йон спокійно дивилися на шинкаря.

— Що є — все давайте. На п'ятьох. Тільки їсти. Пити не треба, — уривчасто мовив Олександр. Очима показав Петрові й Джузеппе: сховайте зброю. Сів за стіл. Роздивився навколо.

Тим часом з-за перегородки вискочила розпатлана, але красива дівка, мабуть, донька Лейбина, заходилася розставляти на столі миски й тарілки.

Лейба теж мотався туди й сюди, допомагав їй. Скоро на столі задимів борщ, зашкварчала ковбаса...

— Їжте, ясновельможний графе, їжте, — намагаючись упіймати погляд Олександра, примовляв Лейба. — їжте, ми так давно на вас чекали.

"Що за чортівня? — з досадою подумав Петро. — От тобі й цілковита таємниця. Ми ще тільки стали на українську землю, а якийсь Лейба вже знає, хто ми..."

— Це ти всіх приїжджих графами обзиваєш? — примружився Петро.

Піймав схвальний погляд Олександра.

— Як то всіх?! — заметушився Лейба. — Я ж, прошу пана, не назвав вас графом... І його, і його, — показав пальцем на Джузеппе і Йована. — А оцей, — тицьнув на Иона, — то він зовсім не з вашої компанії... А граф є граф. Граф Олександр... Так чи ні? — на товстих губах Лейби на мить зазмійілася єхидна усмішечка.

Джузеппе нахилився до Петра й спитав по-турецькому:

— Що то він каже? Петро відповів:

— Знає, хто ми і що ми і навіть про те, що серед нас е Алессандро конте Ді Монтенегро .

— О! — підвів свої брови Джузеппе, і його очі стали темними. — Сакраменто! Нечиста сила! Цей чоловік знає надто багато. Треба, щоб він нічого не знав.

Він вийняв пістоля й поклав на стіл.

Лейбине обличчя видовжилося:

— Що ви хочете робити? — гукнув він по-італійськи. — Пане граф, ваш компаньйон хоче тут робити шум і стрілянину! У цьому шинку не стріляють. Я не люблю шуму.

— А це буде тільки раз — і більше не болітиме, — сказав по-італійськи Джузеппе.

— Джузеппе, сховай пістоля... Тепер от що, — Олександр всім тілом повернувся до Лейби: — Хто це тобі розповів про нас отакі небилиці?

— Ніхто, пане граф! Я просто спостережливий єврей. Хіба не видно з вашого обличчя, що ви — граф, а ось цей, — показав на Иона, — каторжник?

— Ну? — Олександр очікуюче дивився на Лейбу.

— А... а ім'я ваше?.. Хтось з ваших компаньйонів назвав, я почув, от і все...

— Все?

— Все, — розвів руками Лейба.

— От що, Джузеппе, — сказав Олександр по-турецькому, — бери свого пістоля і роби шум, тоді він одвикне брехати.

— Не треба! — верескнув шинкар. — Що ви хочете?

— Ти знаєш, — відповів Олександр.

— Ваше ім'я, найясніший графе, мені передали звідти, з Богданії .

— Хто?

— Ну, хіба це так важливо? Ви ж заходили до корчом? Заходили! Розмовляли? Отак потроху ми все і взнаємо. Ви ночуватимете, а Лейба пошле свого служника до Гершка, а Гершко хай пошле свого чоловіка до Мойїгіе — треба, щоб знали: їде найясніший граф Олександр, їде, Мабуть, до Києва, якщо взяти до уваги його попередній маршрут, їде верхи з трьома вірними людьми, їде таємно... От і все.

— А для чого це вам?

— Треба знати все, що робиться на світі... Може, зараз оце ви їдете, а на той рік почнеться десь війна, — от Лейба й думатиме, що воно та з чого...

— Так от, — беручись за борщ, промовив Олександр, — твій служник до Гершка ще не поїхав?

— Ні.

— Хай і не їде.

— А що про мене Гершко подумає?

— Хай думає, що хоче.

— Ой, вейзмір, я матиму великі збитки. Хто мені їх відшкодує?

— Що тобі краще — кулю в лоб і без збитків чи щоб лоб був цілий, але із збитками?

— І так погано, і так погано... Я бідний шинкар, що я робитиму, як на мене розсердяться інші шинкарі? Тоді мені треба буде сказати своїй доньці Ривці: а гіте нахт , а самому почепити на шию каменюку і стрибати в Дністер... Ай-вай-вай, що я наробив?!

Олександр вийняв із кишені гаман із золотими, спостерігаючи за ласим блиском у Лейбиних очах, витяг велику монету і кинув йому. Шинкар відставив кишеньку на жилетці, піймав у неї золотого на льоту і тут же почав кланятися й примовляти:

— Спасибі вам, добрий дане, що зглянулися на мою бідність. Бідний Лейба молитиме бога Адонаї, щоб він послав вам велику фортуну.

— А Гершкові скажи, що граф Олександр поплив по Дністру вниз, до моря. Чув?

— Чув, найясніший паночку.

— А коли щось буде не так — ось цей чоловік, — показав на Джузеппе, — повернеться назад і уб'є тебе. Втямив?

— Ой, що ви? Що ви?!

За вікном почувся кінський тупіт і людські голоси. Лейба тут же метнувся в двері. Через якусь хвилину нові гості зайшли всередину. Це

був польський панок з кількома своїми дружками. Вони тут же замовили собі вина та закуски й сіли бенкетувати.

Олександр прикликав до себе Лейбу.

— Отже, так, — сказав він йому. — Зараз ти нас покладеш спати... В тебе є одяг на одного чоловіка? — метнув очима на Йона.

— Знайдеться, паночку.

— Так-так... А щоб розбити... — Олександр нервово перебирав пальцями, — ну, як його, зінджир , у тебе знайдеться інструмент?

— А обов'язково розбивати? Можна ключ підібрати і відімкнути. У Лейби таких ключів багато.

— Треба ще помити, поголити й підстригти цього чоловіка... І ще — дістати йому коня... До ранку.

— Ой, це так тяжко, так тяжко...

— Заплачу.

— Подумаю.

— Нічого думати. Дай того коня, що ним твій служник до Гершка їздить.

— Пхе, та то ж мужицький кінь.

— Іншого й не треба.

В цей час польський панок підвів голову й задиристо спитав:

— Яке то бидло хце їздити на мужицькому коні? Олександр тут же відповів по-польськи:

— А те бидло, яке втручається в розмови, які його не стосуються!

— Цо? Слово гонору, цей мужлан хце, аби я його провчив, — панок підвівся і, схопившись за шаблюку, вигукнув: — Єстем пан Станіслав Сулятицький!..

— А я не збираюсь рекомендуватися кожній проїжджій свині, прошу пана, — спокійно відповів Олександр, не встаючи з місця.

— Г-і-і-і! — верескнув пан Сулятицький, і тут же скочили його дружки. — Я мушу провчити цього грубіяна! Джузеппе, Йован і Петро вийняли пістолі.

— Прошу не робити необачних рухів і не говорити необачних слів, бо ми цього нікому не даруємо, — сказав Олександр. — Ці люди не люблять, коли когось із них ображають.

І щоб вони не сердилися, ліпше було б, якби .грубіян, — я не дочув його ймення, — попросив пробачення.

Круглопикий, із закрученими вгору вусенятками панок, мабуть, не чекав такого повороту подій. В^н зрозумів, що втрапив у халепу. Але гонор є гонор.

— Доки живий пан Сулятицький, доти не почує жодна свиня пробачення від нього.

Граф Олександр посміхнувся:

— Ну, якщо пан до того мав справу тільки із свиньми, то він робив помилку. А зараз він мусить пробачитися перед людиною. І якщо не пробачиться, то мої люди застрелять пана...

— Я викликаю вас на герць! — верескливо вигукнув панок, і червоні, як буряк, щоки його затіпалися від гніву й переляку.

— Я не хочу бруднити свої руки об такого пана. Ліпше ми цього пана застрелимо, а з ним і тих, хто посміє чинити опір.

Настала тиша. Компанія тверезіла на очах.

— Сто дяблів його мамі!! — вигукнув цибатий бурмило. — Я йшов сюди вечеряти й ночувати, а не хапати дюру в черепок. Славеку, мирися з паном!

— Ах, боїтеся за своє життя? Що ж, тільки рятуючи ваші боягузливі шкури, піду на приниження... Пане, — звернувся він до Олександра, — я висловлюю вам свій жаль з приводу непорозуміння, яке тільки-но сталося між нами.

— Мені так само шкода, що між нами сталося непорозуміння, — холодно відповів граф і помітив біля себе переляканого Лейбу. — Що таке?

— Ми ж говорили...

— Ах, я мало не забув...

Він глянув на Йона, оброслого бородою й вусами, брудного, нещасного.

— Ти поїдеш з нами. Щоб до ранку був готовий...

...Вже всі поснули, тільки десь у хатині Лейба приводив до ладу Йона.

Петрові ніяк не спалося.

Він лежав на рипучому дерев'яному ліжку й дивився у вікно, де котився повний місяць, розливаючи синювате мерехтіння.

"От ти, Петре, й на Україні. Бач, яка стріча..." Чув — надворі щось видзвонює, видзвонює... якась птаха чи, може, оці комахи... ну, як їх... Чайир чекіргесі?.. Як же це по-нашому?

Ну, грає так, мов на скрипочці, задніми ніжками об крильця...

Як же це зветься? Скачуть ще так весело з-під ніг, коли йдеш степом...

Коники? Коники!..

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,

у якому розповідається про події, здавалось би, дуже далекі від подій, щойно описаних...

Мусій підвів голову від столу. Неквапливо (він усе робив неквапливо) потер кулаком очі. Витріщився на свічку, що от-от мала впасти у велике кружало розплавленого воску. Перша думка була: схопити свічку й поставити як слід, щоб не хилилася. Він уже простяг було руку, та потім зупинився.

"Так що ж казав Архіт Тарентський?.. Ах так... Я знаю, що він казав. "Лев розшматує пса, якщо той пес наблизиться до нього!.."

О нещастя! До чого тут Архіт з його математикою та астрономією і лев з його шолудивим псом?

І хіба це казав геніальний грек? Це — слова з корана, з найсвятішої книги книг, а грек був гяуром.

Але ж якби грек Архіт раптом ожив і опинився в теперішньому Стамбулі, то й він би, певно, став мусульманином, як став ним недавній вихованець Київської братської школи Мусій Ціпурина.

...Сидів, усміхався сам до себе й підраховував, знаючи — бодай приблизно — довжину й товщину свічки, кут її нахилу, питому вагу воску, — чи має вона зараз упасти...

Свічка не впаде. Математика говорить точно. Свічка — тобто оцей нахилений циліндр — мала впасти раніше, коли була довшою. Але не впала й тоді. А зараз — зараз їй ніщо не загрожує. Стоїть і стоятиме.

Згадалося обличчя старого Атанасія, мудрого київського математика і звіздаря, згадалася його сива борода й перетятий шаблюкою ніс. Тому Атанасій завжди гугнявив. Звіздареві вуха стирчали в усі боки, як у кажана, а очі здавалися хитрющими, бо сиділи косо, як у ногайця.

Згадалися безконечні математичні диспути з Атанасієм, мудрування про закони чисел, про їхню нескінченність.

— Всьому начало є число, — казав Атанасій. — Пізнавши його закони, ми пізнаємо закони світу.

— О-од б-бога вони, — відповідав Мусій, заїкаючись.

— Божа мудрість існує не для того, щоб ми на неї пальцем тицяли, а для того, щоб ми її пізнали і богорівними стали.

— Чи ж г-годиться ч-чоловікові мріяти про т-те, щ-щоб з б-богом рівнятися, навчителю? За це к-кара буде в-велика.

— Людство зазнало більше божих кар від тяжкої темноти своєї...

...Свічка, наставлена косо, палала на столі, освітлюючи великий аркуш пергаменту. Мусій Ціпурина розкреслив його на італійський манір — як робили великі мімари , плануючи ту чи іншу споруду.

Перед ним уставала в усій красі мечеть, яка мала прославити навіки-віків діяння великого султана Османа Другого. Це буде ще одна Османіе, бо велика мечеть на честь султана Османа Першого вже давно стоїть у Стамбулі. Але мечеть Османа Другого має затьмарити красу і Османіє. й навіть Айя-Софії та Сулейманіє.

Правда, султана Османа вже немає, мечеть, певно, назвуть інакше, та не в назві суть. А в тому, що будує її він, зодчий Муса, що колись носив християнське ім'я Мусій Ціпурина, був вихованцем славетної Київської братської школи.

Ні, ніхто не змушував Мусія зрікатися своєї віри та свого імені. Але він мусив збудувати сю мечеть. І, отже, мав стати мусульманином, аби знати коран, знати всі закони й звичаї магометанства.

...Знову згадався Атанасій Слабошпицький. Занурений у свої математичні підрахунки, він якось підвів голову од паперів, косооко позирнув на Мусія й, зітхнувши, мовив:

— У тяжкі часи живемо, сину мій. Для кого працюємо? Для кого мріємо? Наші найкращі думи лишаються на папері — мертвими, бо нема властителя на нашій землі, котрому вони були б потрібні. А папір не вічний.

Мусій спочатку не зрозумів, куди він веде.

— А ти згадай блаженної пам'яті добу Ярослава Мудрого. Кревно зацікавлений був великий князь у розвої науки і красних мистецтв. Онде — Софія небоздвижається. Щастя мав той зодчий, що зробив усі підрахунки, та ще більше щастя він мав, коли на здійснення тих підрахунків йому дали гроші, камінь і робітників... А хто дасть їх тобі зараз? Круль польський?

І він одвернувся від Мусія й подивився на обдерту, оброслу бур'янами, занехлюєну Софію, що виднілася в ґратчастому віконечку. Й подумалося тоді Мусієві: отії грати, крізь які він бачить нині Софію, мають значення символу, бо ж за ґратами ниньки й українська дума, й українське слово, і Душа.

...Свіча горіла тривожно й неспокійно. І мімар Муса дивився на аркуш із планом мечеті Османа Другого, а в голові вставала йому Софія Київська з її поривом у небеса, з нечутною музикою, передзвоном формул, уловленими великим розумом Атанасія Слабошпицького..

Передзвін формул вчуває султанський зодчий Муса і в проекті могутньої мечеті, що воздвигнеться незабаром посеред Стамбула. Передзвін формул, що вривається в невловиму музику сфер, у симфонію вертикалей і дуг, у розмаїття кольорів каменю, неба, моря й зелені..

Це буде ще одне диво світу. "Мусульманського світу", — підказує причіпливе й суворе сумління. "Світ єдиний", — відповідає Муса-Мусій сам собі словами Атанасія Слабошпицького.

Та не про те сказав оті слова Атанасій. ...Атанасій поклав руку на товстезну книгу й мовив:

— Осьде праця життя мого. Мусій Ціпурина кивнув ствердно.

— Т-так.

То була книга про числа та їхні закони, про нескінченність чисел, про рух планет і зір... Цю книгу хотів Атанасій видрукувати в Києві, та не погодилися лаврські ченці, сказали:

— Згодні видрукувати другу частину, де ти, превеликий розумом Атанасію, числами й знаками про красу нетлінну Софії та інших храмів київських, чернігівських і галицьких пишеш... А першу частину — ми б теж видрукували з шани до тебе, та боїмося кари божої. Щось є схоже в ній на безбожні думки недавно спаленого єретика Джордано Бруно... Про те, що Земля обертається навколо Сонця, а Сонце — довкола ще чогось у Всесвіті... Не треба гнівити бога, чоловіче!

— Чи ж я супроти бога? Я ж тільки його превелику мудрість, що мені, простому смертному, відкрилася, показати хочу.

Очі його ще повужчали.

— Глибоко шануємо ми тебе, превеликий розумом Атанасію, але не знаємо, чи справді тобі відкрилася велика мудрість божа, чи то, може, щось безбоже, хе-хе...

Ще й рукою так ласкавенько — по плечу звіздаря: всі, мовляв, грішні, чого там...

— Чи ж здатні ви, люди, малотямні в числах, суд виносити про те, що є боже, а що безбоже? — Атанасій узяв свою книгу і, поклонившись ченцям, вийшов.

І отак — не рік, не два... Зрештою, вирішив премудрий Атанасій податися до славного града Острога, де були кни-годрукарі прегарні — може, хоч там вдасться видрукувати працю свого життя. Пішов з ним у ту путь і Мусій Ціпурина... Та в Острозі теж не вийшло.

— Вельми розумний ти чоловік, Атанасію, — сказали йому. — Не в силі ми, прості смертні, осягти твою мудрість... Ї від того читання сумнівів багато в наших душах оселилося. Чи ж варто сумнівами сповнювати тисячі душ?..

Забідкувався старий Атанасій. Занедужав з горя та й помер. У тому ж таки Острозі. А перед смертю сказав Мусієві:

— Сину, бери мою книгу. Ти — єдиний, хто з неї не насміється...

— Н-не єдиний, м-мій учителю...

— Інші не насміються лише з пошани до мого імені, бо не дав їм бог хисту чути цифрову музику нескінченності. Та що таке моє ім'я? Згук — не більше... А ти ж не насмієшся, бо ти розумієш цю музику цифр і підеш далеко, далі від мене... Тільки ж чи матимеш ти у своїй землі щастя? Чи ж є пророк у своїм отечеств!, як про Спасителя сказано було?..

Останні ці слова прогугнявив старий Атанасій, схлипнуло, свиснуло щось у перерубаному татарською шаблюкою носі; ще стало йому сили заплющити свої очі... Заплющив і помер...

...Стоїть свічка, перехнябилася, а не падає, полум'я золоте на ній, мов баня Софії у ясний літній день.

Глибоко зітхнув. Заскакало, забилося, заметушилося полум'я свічки, наче серце затріпотіло...

...Біда сама не ходить, біда за собою другу водить.

Тільки-но поховав Мусій свого великого вчителя, як холерний мор упав на Острог. Кинувся Мусій звідти навтьоки, та не до Києва, а далі на захід, до Кракова, а там, може, вдасться й до Болоньї, в землю

італійську... Шляхами земляка-українця Юрія Дрогобича пішов Мусій, пам'ятаючи слова про те, що нема пророка в своїм краю. І думалось тоді йому:

"Несу кремінь і кресало Атанасія в землі, де є трут. Викрешу я кресалом Атанасія з кременя мудрості іскру творчого озоріння — і трут затліє, і возпалає від нього смолоскип науки..."

"Так, так, — підказував другий голос, — а чи ж справді од того трута буде запалено смолоскип науки? А може, запалять вогнище, на котрім спалять, як богопротивну, отсю книгу?.."

"До к-кого ж податися, — говорив третій голос, — х-хто в-візьме на себе п-працю п-прочитати книгу Атанасія і с-с-сказати світові, що то — в-велемудрість, а не й-єресь, н-не марення божевільного? Хто скаже? Де є той розум у світі, щоби так сказав і щоби йому всі повірили?"

І тоді сказав собі Мусій:

— Н-не шукай чужого розуму, якщо маєш свій. Т-ти віриш в істинність написаного Атанасієм — вір. І якщо твоя віра не від пустої шани, а від твого знання, т-то хай хоч увесь світ у це не вірить — ти, а не світ, істину глаголиці.

І аж страшно стало перед самим собою.

Але ці слова сказав собі Мусій не тоді, а пізніше, коли його разом з книгою захопив недалеко від Београда, в сербській землі, турецький роз'їзд.

І тоді, коли його схопили турки, знову згадалися Мусієві слова про пророка й отечество. І тоді, якось непомітно, але все-таки виразно випрозорилася одна думка...

Мусій сказав туркам, що він математик, астроном і зодчий. Щоправда останнє звання його ще не підкріплене ділом... Турки тут же стали ввічливими. Швидко привезли Мусія до Стамбула і показали якомусь вельми значному чиновникові при султанській канцелярії. Той був дуже освічений, говорив з Мусієм то грецькою мовою, то латиною, а то переходив на українську. Вони багато пофілозофували на різні теми, але то була тільки попередня розмова. А коли вони заговорили про числа та про їхні закони — Мусій побачив, що перед ним сидить той, хто зрозуміє те, над чим усе життя працював Атанасій. Правда, Мусій вирішив не говорити чиновникові при Баба-Алі про Атанасія. Мусій просто поділився деякими своїми думками про Айя-Софію та Сулейманіє, навівши і написавши їхні числові показники і вираження їх у формулах.

Очі турка покруглішали. Мусій побачив у тих очах щось подібне до захвату й переляку.

— Таж над цим ламав голову незрівнянний Абу Алі ібн-Сіна! — вигукнув турок і знову подивився на формули з таким замилуванням, з яким циган-конокрад дивиться на лошака арабської породи.

...Зодчий Муса дивився на полум'я свічки, не відриваючись, мовби намагався відкрити одвічну таємницю вогню й тут же вивести його формулу. О ні, це поки що не піддавалось формулам ні Атанасія, ні Мусія Ціпурини, як не могли навіть найскладніші формули відповісти, чому скорбні очі богородиц! в Софії вражають і підносять християн, а в магометан викликають почуття обурення й огиди...

Так, зодчий Муса не мав готової формули краси, але його чарівні числа допомагали йому знайти найточніший варіант тих чи інших частин споруди. І оце — найточніше, найдоцільніше — жило десь по сусідству з прекрасним, з красою. І зодчий Муса це відчував.

Він казав сам собі, що став Мусою не тому, що зрікся своєї віри. Його вірою були математика, астрономія, архітектура. Та для пізнання краси

науки й мистецтва треба було пізнати ще й коран, і писання великих мудреців Сходу, і звичаї народу Османської імперії. І тому Мусій Ціпурина не зміг встояти перед цією диявольською спокусою. Він став мусульманином Мусою.

Він дивився на свою свічку і думав про Ісуса. Пророк Іса, як його звуть магометани, не мав нічого, тільки світло від своєї лампади. І коли приходили до нього гості, він їх пригощав своїм світлом.

"Чи не те світло маєш і ти, зодчий Мусо? Хай палає твоя лампада, даруй людям світло. Світло — це дуже багато" — казав один голос.

"Чому ж твоя лампада, Мусію, палає хтозна-де? Чом твій народ не бачить того світла?" — питав другий голос.

"Але ж тут моя лампада може палати, бо є олія для світильника, а вдома вона загасне", — відповідав сам собі зодчий Муса.

"Так відповідали всі зрадники!" — вигукував Мусій Ціпурина.

"А Юрій Дрогобич? А тії українці, що розписували костьоли полякам ще хтозна-коли? Вони — зрадники?"

"Вони служили вірі християнській, а ти?"

"Я маю потребу будувати — я мушу явити світові, на що я здатен".

"А якби ти мав потребу вбивати?" — як постріл, пролунала думка.

Відповісти сам собі зодчий Муса не встиг. Десь поряд гримнуло два справжні постріли. Потім пролопотіли чиїсь кроки — хтось біг по вулиці...

Хто б це міг стріляти? І хто б то тікав?

Зодчий Муса за давньою спудейською звичкою заходився чухати свою потилицю. Колись тут була кучма, а зараз голова була по-мусульманськи виголена, — як у запорожців та рабів-галерників, тільки що без оселедця...

А власне, нащо задавати собі запитання в такий тривожний час?

Зовсім недавно яничари задавили султана Османа Другого, тепер султанує Мустафа. Кретин. Ідіот. Бездарний нащадок Сулеймана Законодавця... Так і чекай, що не сьогодні-взавтра замість нього хтось знову сяде на престол. А втім, Мустафі не вперше летіти з трону. Він султанував ще до Ос-мана Другого, потім його "зсадили", а теперечки знову чекає, хто його зсадить...

Та хіба це мусить цікавити мімара Мусу?

У вікно постукали. Зодчий Муса здригнувся. Хто б то? Може, покликати слуг? Може, прийшли якісь наймані вбивці?

Та ні, вони прийшли б тихо, без шуму та стрілянини.

Свічка світила на столі рівно, спокійно.

Підійшов до заґратованого віконечка. Чиїсь закривавлені руки вхопилися за грати.

— Кім о? — запитав.

— Імдат! — почув замість відповіді...

Цього пізнього гостя-незнайомця звали Спиридоном. Він був грек, християнин, один з багатьох тисяч християн, що жили в Стамбулі. Він не міг іти, бо куля пробила йому ногу. Муса і його служник затягли Спиридона до кімнати.

Свічка палала-палахкотіла високим урочистим полум'ям. Розплавлений віск лився з одного боку прозорим струмінцем, — і той струмінець застигав унизу химерними сталактитами.

Муса сидів навпроти грека, що його вправно перев'язував слуга, і слухав, як грек, кривлячись од болю, розповідав про себе:

— Я, ефенді, син купця Петроса, грека. Ви знаєте купця Петроса — та, зрештою, хто його не знає?

— Не з-знаю, — відповів по-грецьки Муса.

— О, я чую, що ясний пан грецькою говорить краще, ніж турецькою, — радо мовив по-грецьки Спиридон. — Хто ж він є насправді?

— Я з К-києва.

Грек скривився, наче йому хто ще одну кулю в ногу загнав.

— Чому ж ви, ясний пане...

Муса зрозумів, про що хотів запитати грек. Чому він, родом з Києва, не є християнином?

— П-про ц-це д-довго г-говорити, т-та й... Н-ну, і щ-що ж-ж д-далі?

— Що далі? Покохав я одну дівчину. Теж грекиня. Теж християнка. Вирішили ми одружитися. Мені — двадцять один рік, їй — сімнадцять... Ах, яка це дівчина! Софія звуть її... Очі її...

Муса слухав Спиридона, але не сприймав його мови.

Йому раптом здалося, що лежить він під березою в лісі й дивиться в рідне небо. Вітер обережно перебирає дрібним листям.

Ах, як давно Мусій не був удома, у своїх рідних Лозівцях. Ріка змійїться в лозах. З одного боку ліс, з другого поле приступає, наче море. Над полем літати хочеться, в лісі — ховатись. І справді, в лісі жили розбишаки. Але їх Мусій не боявся — от для графа Болеслава Лозовицького та його надвірної охорони розбишаки були страшні.

Тяжко приневолював граф та його підслужники лозовецьких селян. І Мусіїв батько Богдан Ціпурина гнув свою спину на зайд-ляхів.

Було в Богдана та Одарки Ціпурин двоє синів — Мусій та Яремко. Яремкові зараз тринадцять літ. А коли востаннє бачив його Мусій — зовсім ще дитинча було. А проте — вперте, буцмате, сердите й розумне. Ішли повз графський палац — став Яремко якоїсь пісні задиристої виспівувати. Каже йому Мусій: тихше, не люблю, коли люди кричать на всю горлянку, досить з мене того галасу, що в Києві наслухався.

А Яремко: буду — і все. Графові на зло.

— Розбишака росте! — хитав головою старий Ціпурина. — На палі сидітимеш, хлопче, — згадаєш мої слова.

— Ха-ха-ха! — у відповідь.

Батько — ложкою по лобі:

— Я тобі дам: ха-ха-ха! Он дивись на Мусія: який чоловік із нього виріс! А з тебе що буде, коли у тебе в голові аж гуде?

— А він заїкається! — знов же Яремко.

Хрясь! Аж ложка зламалася.

Мати:

— Та хіба можна так над дитиною збиткуватися? Дурня з нього зробиш!

Випнулись на лобі Яремковому дві гулі-моргулі, як роги стирчать. Сипнуло іскрами солоними з очей просто в борщ. А проте:

— Я ось піду в козаки, то я вам, батьку, ще голову одрубаю. Шаблюкою. Щоб знали, як битися... Отакий парубійко. Усе — навпроти!

Коли то його Мусій знову побачить? Коли побачить батька-матір, землю рідну?

Не Мусій він уже — Муса, а от тягне до тих беріз у лісі, до рідного борщу, до річки Унави, до Лозовець рідних, наймиліших...

А Київ, Київ!

Були вони спудеями, з Клюсиком Тимохою (був такий спудей — голодранець з-під Фастова) ходили по горах київських, там, де Андрій Первозванний колись ходив, зорі роздивлявся, вітри дніпрові грудьми ловили. Сказав якось Мусій Клюсикові про дівчину кохану — блиснув очима Тиміш, зуби вишкірив:

— Негоже про бабів думати! Треба думати про Січ! Ось закінчу науку й на Січ подамся.

— Будеш розказувати хлопцям про Агіса, спартанського царя? — всміхнувся Мусій.

— А що? — аж спалахнув Клюсик. — Той Агіс був розумний чолов'яга. Він казав, що не треба питати, скільки ворогів, а де вони... Ти мені, Мусію, не переч. Світу побачу — ого-го! Й на Січі моя наука людям потрібна буде більше, ніж тут. Тут учиш-учиш, як треба любити рідний край, а люди назавтра вже й забули й по-польському цвенькати починають. А там — орли! А ти сиди тут — молись у монастирі та про дівок мрій. Та черево відрощуй. А ми не такі. Едімус, ут вівамус, нон вівімус, ут едамус .

Махнув лозинякою по бур'янині, мов шаблюкою з турка голову змахнув...

...Стріпонув головою. То про що цей косоносий грек розказує? Про якусь Софію?

А-а, про свою дівчину. А в Мусієвій голові знову вималювались та Софія Київська, величний храм землі рідної. Ні, він не відцурався рідної землі, але в його серці зараз двоє сердець — земля українська й земля турецька. Він служить Туреччині, але не її збройній силі, він намагається створити на цій землі величний храм божий. І яка, зрештою, різниця, де той храм стоятиме — на Україні чи в Туреччині? Головне — він стоятиме для всього людства. І все людство знатиме, що той храм створено ним, Мусієм Ціпуриною, який родом з-під Києва. Власне, знатимуть його як зодчого Мусу, але ж, як би там не було, знатимуть... Софія... Айя-Софія... Свята Софія... Храм Софії був і є, а чи він християнський, чи він магометанський — яка, зрештою, різниця?! Га?

— Г-га? — Муса не помітив, як уголос запитав сам себе. Спиридон зрозумів це по-своєму і повторив сказане.

— Так ото й кажу: приїжджаю з подорожі, біжу до батька, несу йому наторговані гроші, а він плаче. Сину, каже, доки ти їздив у далекий край, Надир-бей забрав від тебе твою майбутню жону, а від нас майбутню невістку...

Грек аж заскреготав зубами.

У кімнаті запанувала тиша. Палахкотіла свічка, кидаючи відблиски на аркуш з планом великої мечеті, яка незабаром постане в центрі Стамбула, щоб дивувати весь світ.

Грек розповідав, що його Софія зрадила тільки тому, що Надир-бей, закохавшись у неї, посадив до зіндану її батька. Вона вирішила в ім'я спасіння батька піти на таку жертву — вийти заміж за сімдесятирічного вельможу. Спиридонова розповідь раз у раз перебивалася плачем, він намагався схопитися на ноги, але тут же зі стогоном падав на землю і знову плакав.

Це був молодий чоловік з тоненькими чорними вусиками та кучерявою борідкою. На низький лоб спадала злипла від поту кучма волосся. Вузький і довгий ("зовсім не грецький", — подумав Муса) ніс дивився трохи праворуч, то могло бути наслідком бійки. Червона сорочка була розідрана, з-під неї виглядали волохаті груди, а вузенькі сині штани були вимазані грязюкою й кров'ю.

— Мерзотний Надир-бей, — сплюнув кров'ю Спиридон, — він-таки мене підслідив... О, сто проклять на його нікчемну голову!

Софія, вийшовши заміж за Надир-бея, передала записку Спиридонові, щоби він прийшов до неї. Він прийшов. І вдруге прийшов, і

втретє... А потім Надир-бей щось, мабуть, запідозрив. Він наказав своїм слугам зробити засідку. І от Спиридон на неї якраз і наскочив...

— Н-навіщо т-ти м-мені в-все це р-розповідаєш? — розгублено запитав Муса. — Я н-не християнин і не г-грек. А що, як я узавтра п-піду до Надир-бея і скажу, що т-той, хто ходив спокутувати його дружину на зраду, зараз лежить у мене п-поранений?.. Адже той же Надир-бей д-дає мені гроші на побудову мечеті...

— Ви не скажете Надир-беєві нічого! — вигукнув Спиридон, але його товсті губи затремтіли. Він притис волохаті руки до грудей. — Ніякий хазяїн, що прийняв до себе на ніч гостя, хоч і непроханого, не дозволить собі зробити йому лихо наступного ранку.

— Ц-це єдине, що тебе рятує, — пробурчав Муса, чухаючи потилицю. — Але чи надовго? Якщо Н-надир-бей узяв т-тебе на к-кінчик стріли, то, будь певен, він зажене її в тебе аж по пір'їну...

Від головного входу до будинку почувся якийсь шум, крики, стукіт. Вбіг захеканий служник:

— Пане, там акинджі добиваються до вас. Когось питають.

— Н-ну? — Муса неквапливо взяв у руки ятаган, яким він умів орудувати, як і запорізькою шаблюкою, й, пригнувшись по-ведмежому, пішов через темні кімнати до дверей.

— Х-хто там? — владним голосом запитав зодчий Муса.

— Воїни султана. Відчиніть! І знову затарабанили.

— А я — з-зодчий султана. Н-негайно ідіть з-звідси, б-бо взавтра з-з н-наказу н-найяснішого х-хондкара М-мустафи з-з вас п-познімають голови!

— Але ми шукаємо злочинця!

— В будинку султанового м-мімара н-не може б-бути місця для злочинців. Ц-це вам д-давно слід затямити! Чекіл!

За дверима після паузи почали віддалятися кроки. Пішли...

Муса витер піт з лоба. Слава тобі, господи... Ледь не перехрестився...

У його кімнаті було темно. Важко сопів носом Спиридон.

— А ч-чого с-свічка з-загасла? З-згоріла вся, ч-чи що? — запитав Муса.

— Чому згоріла — упала. Вона ж у вас і так стояла криво, — відповів грек і застогнав.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

у якому читач докладніше познайомиться з вельмишановним паном Сулптицьким, а також сеньйором Гаспероні та його таємницею

Пан Сулятицький прокинувся, коли сонце вже ген-ген підбилося вгору. Якби пан Сулятицький був турок, то сказав би, що от-от залунає ослячий крик, який зблаговістить на обід... Пан хтів підвестися, та відчув, як у голові щось швидко-швидко перевернулося, і він з розгону впав знову на постіль.

— Матка бозка, цо то є?..

Ого, ця свиня питає, цо то є? Буцімто вона не пам'ятає, що вона вчора витворяла... Ця свиня...

"Ця свиня"... Хто ще, крім самого пана Сулятицького, казав, що він є свиня? Ах, то, здається, був сон... Хоч навряд чи добре почути навіть уві сні, що ти — свиня... Ну й снилося ж... Наче він приїхав до корчми і посварився з якимось зацним паном — по пиці видно, що зацний. І буцім той пан сказав, що... Але хіба то пан? То хам. Так от: буцім той хам сказав, що пан, якого називають Станіславом Сулятицьким, є свиня. І буцім він, пан Станіслав, вихопив шаблюку, та вмить побачив, як просто на нього дивиться сорок пістолів. І саме через це пан Сулятицький не одержав сатисфакції...

Ой, горе ти моє, іцо тільки не присниться після перепою...

— Грицю! — покликав пан Сулятицький і здивувався, що голос його такий кволий і тонкий. Козачок не з'являвся.

— Грицю! — вероскнув пан Славек. Рипнули двері, і в кімнату хтось заглянув.

— Сто дяблів тобі в печінку, — звично почав свою лайку пан Сулятицький, але раптом відчув, що то не Гриць.

Повернув голову до дверей і побачив якусь мерзотну пику.

— Єзус Марія, хто тут є? — запитав він і аж тепер постеріг, що він спить не з себе удома, а чортзна-де.

— Лейба, корчмар Лейба, ясновельможний пане! Ви тут — я чув; — кликали якогось Гриця. То я не Гриць, а Лейба!

Пан Сулятицький кашлянув, не знаючи, що сказати.

— То, прошу пана, ви вчора приїхали до моєї корчми — така честь, така ласка! — та й заночувати зводили. А Гриць — то, напевне, якийсь панів служник?

— Так, так, — промовив пан Славек сам до себе і спробував знову підвестися, але через хвилю впав назад.

— Ой-ой-ой!

— Ясновельможний пане, — заспішив Лейба, — якщо ви дозволите, я дам вам малесеньку пораду: випийте шклянку горілки — одразу полегшає...

— Ой-ой-ой! Я на неї й дивитися не хочу! — заволав пан Олавек, йому від самого нагаду про горілку стало мерзотно.

— Ось послухайте-ио моєї поради. Пересильте себе й випийте одну лише шклянку — і ви знову будете хоч до походу... Ось я якраз маю з собою. — Забулькала горілка, задзвеніло скло об скло. — Ну, пане Славеку, — вишкірив зуби Лейба, — прошу вас! Ну, хоч підведіться, я сам вам подам до рота.

Пан Сулятицький зі стогоном став підводитись. Підвівся. Тремтячою рукою взяв шклянку й, розхлюпуючи смердючу холодну горілку на підборіддя й сорочку, став пити...

Випив. Забило дух. Аж сльози порснули з очей. Мов крізь туман, побачив мерзотну Лейбину пику й шмат хліба в простягнутій руці...

Але нічого... Здається, пішло. Хоч і нудить, але з досвіду пан Славек знав, що незабаром стане значно краще.

— А де мої товариші? — спитав Лейбу.

О, це добре, що в його голосі вже з'явилися криця й крига. Тільки так мусить розмовляти справжній шляхтич з усіма хамами.

Лейба тут же відчув зміну в настрої пана Славека. Зігнувся в три погибелі й забелькотів, усміхаючись принизливо й догідливе:

— Ваші компаньйони, ясновельможний пане, ще сплять. Ви прокинулися, як і належить справжньому лицареві, найпершим.

Ай, пан Славек не любив дешевих компліментів, але це добре, що він прокинувся все-таки першим і товариство не було свідком його і недавніх мук... Добра все-таки штука шклянка горілки на похмілля! Треба познущатися з цього довготелесого одоробла Адамка і з кривоногого Євгеніуша Боднарського, і з підсліпуватого дурня Влодзімежа Рубанчика. Найперше — примусити усіх їх благати дать похмелитися і довго не давати.

— Лейбо!

— Слухаю ясновельможного пана...

— Не давай похмелитися моїм компаньйонам, доки я не скажу. А про те, що я похмелявся, — їм ані слова.

— Слухаю...

Залишившись один, пан Славек вмився, одягся, зачесав свого чубчика і пішов будити Адама, Євгеніуша та Влодзімежа. Він розштовхав кожного з них і приготувався до насолоди — а хіба то не є насолода: милуватися на муки трьох п'яничок?

Пан Адамек, прокинувшись, довго тер очі і позіхав. Потім став вдивлятися в лице пана Славека.

— Дзень добжи, пане Адамку! — глумливо привітав свого приятеля пан Сулятицький.

— А може, вже вечір? — поцікавився пан Адамек.

— Ха-ха-ха, може, й вечір, — ви ж так понапивалися, що цілий день ладні проспати.

— Так-так, — роздумливо мовив пан Адамек. — А нам же ще далека дорога до Києва.

— Та я бачу, любий Адамку, що з такими попутниками, як ви, мені мандрувати до Києва довше, ніж Фернандішеві Магальяесові об'їхати навколо землі... Ну, підводьтеся-но! Борше!

Пан Адамек підвівсь і скривився. Жалібно поглянув на пана Сулятицького:

— Перепилися ми вчора! Ух, і перепилися!

— Так-так, — почулося не менш жалібне з постелі, де розкинувся пан Євгеніуш.

— Я порубав би шаблюкою того йолопа, що придумав горілку, — озвався пан Влодзімеж. Пан Адамек криво всміхнувся:

— Досить того, що пан Славек вчора хтів порубати одного вельми зацного пана, та, слава Єзусу, вчасно злякався.

— Як то? — вирвалося з грудей пана Сулятицького. — Так то був не сон?

Тепер настала черга тріумфувати панові Адамку. Він розреготався до непристойності:

— Ого, та вам, ясновельможний пане, недовго й сомнамбулою стати! Ви, я бачу, вже плутаєтесь у тому, що є, і в тому, що сниться!

— Я викличу вас на герць, пане Адамку, якщо ви не припините цього неподобства! — зриваючи голос, почервонівши, мов кармазин, зарепетував пан Сулятицький, перекриваючи дикий регіт усієї компанії.

— Прошу пробачення, пане Славеку, — трохи зблідши, сказав Адамек. — Я не думав, що це може вас так боляче поранити.

Пан Сулятицький мовчки вийшов з кімнати. Його занудило і йому схотілося випити ще чарку. Єзус Марія, та невже ж це не сон? Невже якийсь харпак посмів не уві сні, а насправді назвати свинею пана Сулятицького? Де він? Де він? Сатисфакції! Сатисфакції!

Він влетів у свою кімнату, схопив шаблюку, пістоля й твердими кроками вийшов до приміщення, в якому Лейба напував та годував своїх гостей.

За столами не було нікого. Тільки біля перегородки стояв якийсь чоловік і про щось тихо розмовляв з корчмарем.

Пан Сулятицький хотів звернутися до Лейби із запитанням, де є отой хам, — ні, він скаже не "отой хам", а "ота хамська свиня". Та побачив, що Лейбин співрозмовник не простий собі мужик, а чоловік значний і при зброї. Говорили вони неголосно то по-турецьки, то по-польськи, а коли й по-єврейському, хоч подорожній не скидався ні на турка, ні на поляка, ні на єврея... Чи, може, італієць?

Мимоволі прислухався до розмови біля перегородки.

— То, кажете, не було? — перепитував у Лейби незнайомий чоловік.

— Слухайте, а який мені зиск з брехні? — відмовлявся корчмар. — Може, хто й був, я просто не пам'ятаю...

— Ви згадайте, я вам добре віддячу, — наполягав по-турецьки незнайомий чоловік. — Він не один. У нього супутники: один високий такий, чорногорець, другий, низький і товстий, подібний до вас, — італієць...

— Ах, боже мій, Лейба не має більше роботи, як розпитувати, хто чорногорець, а хто — італієць. Бідний Лейба не те що в дзеркало, а й угору глянути не має часу, звідки йому знати, хто до нього подібний, а хто ні...

"Я стрілятиму йому в серце, — палаючи гнівом, думав пан Сулятицький. — Можна і в черево, від цього довго й тяжко помирають, але я великодушний... Про що там вони так довго базікають?.. Диво-дивнеє, але я теж ніби бачив десь таку ж пику, як у Лейби. Тільки ніс ще довший..."

— Ще супутник — українець. Дебелий такий, як тур...

Ну?

— Ай, ну що ви мене розпитуєте про таке? — нервував Лейба. — Я й про вас через півгодини забуду. "І дебелого ніби бачив. Тільки де?"

— А сам граф — на грека скидається. Високий. Благородний. Неговіркий, але добре слово сказати може... Чорноокий...

Гордий... Образ не спускає...

Лейба й очі заплющив, і руками розводить: не знаю, не пам'ятаю. А в грудях пана Сулятицького щось аж захололо від передчуття...

— Я добре заплачу, — тихо говорить незнайомий, але це долинає до слуху пана Сулятицького.

— Не говоріть про гроші, — із стогоном відмахується Лейба, — навіщо ранити серце й душу бідному корчмареві?

"Чекайте, чекайте, — напружує пам'ять пан Сулятицький. — Високий, благородний, чорноокий..."

І раптом здригається: це ж ота болотяна, ота хамська свинюка з найбруднішого болота. Й оцей турок називає цю свинюку благородним паном, графом...

— Пане Славеку, — озивається з-за перегородки Лейба.

Можна було б зразу відгукнутися, але ні, не треба, щоб вони бачили, який пан Сулятицький заглиблений у свої думки, такий заглиблений, що нічогісінько не бачить і не чує. Він ходить туди-сюди, сюди-туди, щохвилини хапаючись за шаблюку...

— Не пам'ятаю таких людей, — знов розводить руками Лейба. — Ні вчора, ні позавчора.

"Але чому Лейба відбріхується? Мабуть, цей... ну, ця свиня, хамська свиня з найбруднішого болота, що носить титул графа — гм, зацний пан усе-таки... Але, мабуть, цей граф не хоче, щоб хтось знав, що він тут... Хвилинку — чи тут? Якби тут, то цей надто цікавий пан не розпитував би..."

— Я заплачу — і дуже добре, — наполягає незнайомий.

— Ах, ви так говорите, наче розпилюєте мене дерев'яною пилкою, — з щирим болем у голосі відохується Лейба. — Але, — тут його

страждання сягають апогею, — я не пам'ятаю такого чоловіка... Може, він до мене не заїжджав?..

"Так, так, скільки може дати цей турок чи грек? Мабуть, багато. Може, той граф — велике абищо? Треба поспішати, бо от-от Лейба здасться..."

Пан Славек рішучими кроками простує до перегородки.

Лейба і незнайомий чоловік дивляться на нього запитливо. І в того і в того — досада на обличчі: цікаву розмову обірвано так нагло...

— Лейбо! — повільно говорить пан Сулятицький, — я хтів би ще горілки — на нас усіх — і доброго сніданку.

— Краще сказати: обіду, — всміхається Лейба. Шинкар радіє, що таку тяжку розмову обірвано в такий спосіб. Лейба виходить щось сказати Ривці.

Незнайомець дивиться на пана Славека. Пан Славек — на незнайомця.

Пан Славек приязно всміхається і майже шепоче:

— Пан має якийсь інтерес? То чи не міг би мені докладно розповісти? Я, здається, щось міг би сказати...

В цю хвилину зайшов Лейба, а з другого боку — пан Адамек з Влодзімежем та Євгеніушем.

Але пан Славек бачить, що його слова зацікавили незнайомого чоловіка.

Пан Адамек на дві голови вищий від пана Сулятицького, підходить до свого друга, мов побите цуценя. Йому все ще незручно, що він так образив дорогого пана Славека. Він щось хоче сказати, та тут Лейба проголошує:

— Шановне панство, пан Славек просить вас усіх до столу.

Все товариство радісно сідає за стіл.

Незнайомий чоловік замовляє собі чверть відра горілки й курку.

— Зараз принесу, — метушиться Лейба.

А чоловік дивиться на пана Славека й називається:

— Сеньйор Реньєро Гаспероні... Чи не заважатиму я такому шановному панству?

Пан Сулятицький та його товариші тут же відрекомендувалися сеньйорові Гаспероні й в один голос запросили його до свого столу.

І шкодувати їм не довелося. Бо такий уже ж гарний та ласкавий, щедрий та привітний виявився пан Гаспероні, що ну! Скільки він знав усяких побрехеньок, смішних небилиць з життя французьких, гішпанських та ангелянських королів, що пан Сулятицький із товариством аж роти пороззявляли.

Тим часом до корчми заходили люди, пили, їли, виходили й ішли далі в своїх справах.

А розмова за столом не припинялася.

Година... Друга... Третя...

Нарешті панові Сулятицькому стало на потребі вийти з корчми в одній нагальній справі. Сеньйо'р Гасперонi теж сказав, що в нього така ж справа. Вони вийшли з корчми. Сонце вже було біля заходу, десь далеко за Молдавією злотився Дністер.

— Господи, — мовив пан Славек, — отак непомітно промайнув день. А мені ж іще їхати й їхати.

— Куди, прошу ясного пана? — простуючи разом з паном Славеком за хлів, запитав сеньйор Гасперонi.

— От ви й не знаєте наших звичаїв. Не можна закудикувати дорогу.

— Ой, прошу пробачення. Я цього не знав... Але якщо панове їдуть до Києва, то сеньйор Гасперонi насмілився б набиватися їм у попутники.

— Я надзвичайно радий! — верескнув пан Сулятицький. — Ми простуємо якраз туди!

— Оце й усе, що пан Сулятицький мав мені сказати? — трохи звузивши свої очі й вишкіривши зуби, запитав сеньйор Гасперонi.

— А-а-а... та то я хтів поділитися деякими міркуваннями...

— Щодо?

— Щодо тих людей, якими пан так пильно цікавиться.

— Ви знаєте цих людей?

— З головним — з графом — я мав навіть добру сварку, яка, на жаль, скінчилася нічим.

— І коли була ця зустріч і ця сварка?

Пан Сулятицький завагався. Йому незручно було вимагати за це гроші в такого симпатичного сеньйора Гасперонi. Але, з другого боку, за ці ж відомості сам сеньйор обіцяв гроші якомусь Лейбі...

— Візьміть ось це від мене, — ласкаво й притишено мовив італієць і подав до рук пана Сулятицького гаманець. І мовби між іншим: — Тут саме золото... Ну? Так коли?

"Не обдурює? Ой, як незручно відкривати гаман і перевіряти... Ах, та чорт із ним! Такий славний сеньйор. Не міг же він мене обманути..."

— Вчора увечері...

І пан Славек розповів про тую сварку все, що йому запам'яталося.

— Ай-ай-ай! І оцей негідник так вас образив, а ви, пане Сулятицький, не змогли йому віддячити?! Ні, це вище моїх душевних сил... Дайте мені пістоля, друже мій, і я застрелю цього негідника!

— Та що ви, та що ви?! Мені здається, що я теж винен перед графом.

— І це говорить людина, — підняв угору руки сеньйор Гасперонi, — шляхетність якої гідна того, щоб бути оспіваною Данте чи Петраркою!

— Мені соромно якось слухати... — почав було ошелешений таким виявом дружніх почуттів пан Сулятицький.

— Ви називаєте цього пройду графом? А чи знаєте ви, що він — аніякий не граф?

— А хто ж — Дмитрій Самозванець?

— Не Димитрій, ні, але що самозванець, то так! Це пройда й авантурник, який ніколи не мав жодного титулу.

— Єзус Марія! — у відчаї схопився за голову пан Сла-век. — І я прохав у нього пробачення!!!

— Отож бо й є! Ну, ходімо до корчми, а то нашим з вами компаньйонам уже нетерпеливиться.

— Яке нахабство! Нечувано! — жестикулюючи й спотикаючись, лаявся пан Славек.

— Атож. І за це його треба здорово провчити.

— Герць? — аж загорівся пан Славек.

— Простіше. Кулю в спину.

— Як то?! Я — благородний пан.

— По-перше, принизливо битися з людиною, яка нижче за тебе походженням. По-друге... послухайте, що я вам скажу. За великі злочини цього чоловіка присуджено до смерті в трьох царствах: у Франції, Іспанії та Англії. І скрізь обіцяно величезну нагороду тому сміливому чоловікові, що вб'є цього мерзотника.

— Е-е-е... — задумливо протяг пан Славек. — Це міняє справу. Але чому ж ви самі не хочете заробити такі великі гроші?

— Як то не хочу? — аж спалахнув благородним гнівом сеньйор Гаспероні. — Я давно вбив би цього пройду, але ж він весь час від мене втікає і надто пильно оберігає своє життя.

— О, це дуже точно ви сказали, ласкавий пане! Він не захтів прийняти мого виклику на герць!..

— Отож то й хе-хе... Це — величезний боягуз. Він ніколи не піде на відкритий двобій. Йому треба стріляти тільки в спину... А крім того, треба перебити і його охорону. Бо тії розбійники не мають жодного уявлення про шляхетність і правила лицарського герцю. Вони стріляють з пістолів — і дуже влучно.

"Недаремно ж ото мені здалося, що цілих сорок пістолів дивилися на мене", — подумав пан Славек, а вголос сказав:

— Так, то буде нелегка справа. Треба щось зробити, аби їх усіх одразу... Га?

— От-от... Ви — геніальний стратег.

Вуста пана Славека розтяглися мимоволі в радісну усмішку. Як точно підмітив сеньйор Гасперонi те, чого не помічали інші! Скільки раз, лежачи в постелі, пан Славек подумки громив усіх-усеньких ворогів, які тільки існують на світі; і які це були блискучі розгроми — до ноги, упень!

— Ви надто переоцінюєте мої сили та можливості, — скромно озвався пан Сулятицький.

— Таж ви — природжений стратег! Коли ви знищите свого псевдографа, вас запросять до себе на посаду генерала англійський та французький королі. Але ви йдіть до французів. Після перших блискучих ваших перемог польський король побачить, кого він недооцінив — і ви повернетеся додому коронним гетьманом. І тоді хай тремтять усі вороги Жечі Посполитої.

— Хай! — мимоволі зірвалося з вуст пана Славка, але він тут же скромно потупився і сказав: — Ну, от ми з вами як! Як у того, пробачте, цигана: ще телятко бозна-де, а він, пробачте, уже з довбнею.

— То якась дуже мудра приказка...

— Ну, це до того, що: не кажи гоп, доки не перескочиш, як кажуть мужики, — несподівано озвався з-за рогу пан Адамек.

— Адамку, як тобі не сором отак підслуховувати! Буцім ти не шляхтич, а якась покоївка!

— Я, прошу ясновельможного пана, нічого не підслуховував. Я просто вийшов у тій потребі, що й ви, та й почув, що точиться розмова про якісь вояцькі справи, а потім про цигана й теля. Я тут же дав знати, що ви не самі...

— А що роблять пан Влодзімеж і пан Євгеніуш? — запитав сеньйор Гаспероні.

— Допивають другу сулію і співають сороміцьких пісень. Мов якісь хлопи, — сердито відповів замість Адамка пан Сулятицький.

— То ви, пане Славку, як у воду дивитеся, — потвердив пан Адамек.

На якусь мить залягла тиша, і в цій тиші стало виразно чути, як з юорчми долинає хвацька пісенька про пана Твардовського та його вельми люту жінку.

— Ну, ми оце говоримо та й говоримо, — сказав сеньйор Гаспероні, — а справу нашу хтось та мусить робити. Далеко ще до Києва, нам треба поспішати.

— На ніч їхати не варто, — заперечив пан Сулятицький. — Залишимося тут до ранку, а завтра рано-ранесенько на свіжих кониках гайнемо в догоню.

— За ким то в догоню? — зацікавився пан Адамек.

— За долею, друже мій, за долею! — ударив його по плечу пан Славек.

Сеньйор Гасперонi уважно подивився на пана Адамка:

— Якщо пан Сулятицький не заперечує, то я міг би розповісти вам, дорогий друже, тему нашої розмови.

— Чого ж, я не проти, — з кислою міною згодився пан Сулятицький.

І сеньйор Гасперонi розповів Адамкові те, що вже стало відомо панові Славекові, промовчавши, правда, про те, що аж три королівства визначили велику нагороду за вбивство псевдографа Олександра.

— Ми мусимо врятувати людство від цього страшного злочинця, — урочисто мовив сеньйор Гасперонi.

— Так, безумовно, так, — підтакнув пан Адамек. — Але я не знаю, які то злочини вчинив той псевдограф.

— Як? Ви не чули? — вигукнув італієць. — Та ж уся Європа тільки й говорить про злочин цього псевдографа... Адже він обікрав, а потім убив англійського герцога Річарда Шкоцького, племінника самої королеви!

— Що ви кажете? — захвилювався пан Славек. — Як же він утік з Англії?

— Як утік? Убивши герцога й пограбувавши, він захопив його яхту і на ній приплив у Францію. А у Франції він хотів вчинити замах на життя короля, його посадили в Бастілію, але злото й тут відкрило йому всі двері. Він утік із Бастілії, вбивши начальника цієї знаменитої тюрми...

— Матка бозка! — судорожно зітхнувши, мовив пан Сла-век, — що то за страшного чоловіка ми вчора стріли!

— А мені все оте на фантазії скидається, — сказав пан Адамек.

— Що ви! Точно таке враження було і в мене, коли я почув про це! — вигукнув сеньйор Гасперонi. — Я готовий був сміятися в обличчя кожному, хто посмів би назвати це правдою, а не вигадкою... — Але, — тут голос пана Гасперонi затремтів, — але після того, як цей псевдограф, перебуваючи в Іспанії, пограбував, оббрехав і довів до самогубства мого рідного, мого єдиного, мого улюбленого брата Джованні, що був тоді венеціанським послом при дворі іспанського короля... — сеньйор Гасперонi заридав.

— Не плачте, дорогий друже, — витираючи непрохану сльозу, зворушено мовив пан Адамек. — Ось на цім місці присягаємося, що...

— Давайте відійдемо, бо це місце не годиться для високих присяг, — порадив сеньйор Гасперонi.

Вони підійшли до дверей корчми і там, ставши струнко, вислухали, що сказав пан Славек:

— Присягаймося нашими життями, що ми відплатимо мерзотникові й пройді, вбивці й грабіжникові псевдографу

Олександру за все, що він накоїв. Присягаємося!

Пан Славек вийняв свою шаблюку й уткнув у землю. Пан Адамек і сеньйор Гаспероні притьмом повиймали й свої шаблюки і встромили їх у землю. І потім, тримаючись кожен за ефес своєї шаблі, виголосили:

— Присягаємося!

— Присягаємося!

— Присягаємося!

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,

у якому йдеться про морську баталію, мро отамана Недайборща, про його козаків та ще про деякі справи

Вітер був попутний, і Карпо наказав хлопцям підняти вітрила.

Над морем пролунало:

— Підіймай вітрила! Підійма-ай!

— Ну, нарешті... Тепер хоч руки одпочинуть од весел. Бо вже просто немає сил.

Карпо стояв на самому носі, біля невеликої гармати, й дивився на обрій. Ліворуч заходило сонце. З правого боку насувалася ніч. Попереду було море й море, порожнє й гостинне, а позаду... Позаду ще й досі диміло — то на Скутарі догоряли яничарські кішла, склади з порохом, канатами, бавовною, дьогтем.

— Ну й поставили ж ми свічку, господи твоя воля, — поглянувши назад, аж перехрестився Карпів джура Тиміш, на прізвисько Клюсик. Його тонесенькі вусики затіпалися від ледве тамованого сміху.

— Не хрестись дочасно, — поволі сказав Недайборщ, не виймаючи з рота люльки. — Ось ми відірвемося од них, тоді радіти будемо!

— Відірвемося, — безтурботно озвався Клюсик. А якщо й наздоженуть, то ми їм — у зуби з гармати. От і все! Гісторія ест магістра віта — як казав ще пан Ціцерон.

— Помовч, — пробурчав Карпо й озирнувся, — Ціцерон. За кілька сот сажнів позаду чотири турецькі галери виляскували здоровенними веслами на спінених хвилях.

— Пильнуй! — гукнув Карпо, забачивши підозрілий рух на палубі найближчої галери. — Будуть стріляти!

І справді — задимілося біля гармат, потім плюнуло вогнем з гарматних жерл, лунко розкотився над морем залп.

Карпо, примруживши, дивився, як горохом сипонули ядра. Він бачив — одне з них летить просто на його чайку, воно збільшується, збільшується, летить, аж висвистує... Та він і оком не зморгнув. Тільки люльку з рота вийняв.

Ядро просвистіло над самісінькою щоглою і ляснуло в хвилю.

— Сі бене авдімус, бене дісцімус , — як казали ще до Ціцерона, — знов озвався Клюсик.

Карпо знов упхнув до рота люльку й затягся ядучим, як перець, димом.

— Стріляй, стріляй, щоб тебе розірвало!

Знову задимілося біля гармат — і знову бабахнуло. І на цей раз усе обійшлося. Тільки на одній чайці пробило вітрило. Ну, то дурниця — полатають!

Вітер дужчав — і це було добре, бо для козацької чайки чи байдака добрий вітер — то славний товариш. А от коли почнеться шура-бура, коли заштормить, як у пеклі, тоді гірше.

А йшлося якраз до того.

Надвечір море завше завмирає. Опускає свої крила вітер, залягає тиша й спокій. Тоді здається, що по морю можна ходити пішки. Воно лагідно виблискує, осяяне західним сонцем, яке, наполовину вгрузши в блакитний обрій, розливає самого себе на воді.

Та сьогодні сонце було тривожно-червоне, аж бузкове, а вітер пінив хвилі, і все море ряботіло баранцями. Освітлені сонцем, баранці теж почервонішали, а море потемнішало, стало чорно-червоним, наче налилося кров'ю.

"Ну, доведеться добре-таки помотатися на хвилях!" — подумав Карпо.

Вдарив іще раз залп. Ядра впали позаду.

"Відстають басурмани! Хоч би скоріше ніч, а там..."

Мабуть, сам султан дав наказ: наздогнати, спіймати і з ганьбою пригнати чайки та привезти пов'язаних козаків до Стамбула. Хіба ж міг новий султан Мустафа пробачити, щоб після його вступу на трон розбійницька козачня нападала на передмістя столиці, палила яничарські казарми та склади з добром, а потім ще й нахабно ганяла по Босфору, обстрілюючи славний Стамбул із своїх невеликих, але

диявольськи влучних гармат... Добре, що хоч невільників не встигли відбити...

Козаки, як завжди, налетіли несподівано. Було їх зовсім небагато — всього п'ятнадцять суден. Але наробили вони такого шелесту, що турки, які лишилися живими, не спатимуть опісля не одну ніч. Козакам вдалося захопити корабель із золотом та самоцвітами. І хоч не за цим вони йшли до Стамбула, проте й золото — теж згодиться. Скільки могли — стільки й узяли. Решту ж — запалили посеред Босфору й кружляли на чайках навколо дотi, доки корабель із золотом та самоцвітами не пішов на дно.

От тоді й розгорілася битва!

Турецькі військові галери з обох боків затисли козаків у Босфорі, почалася шалена гарматна стрілянина, ядра летіли туди й сюди, панахаючи море, тріщали щогли й борти, але більше в турків, бо невеличкі козацькі судна пролітали стрілами між неповороткими галерами, і ніяка гармата не здатна була взяти їх на приціл. Не одному баші снитимуться ці чорні плаваючі блискавки на розжареному тлі Істамбул-богази, і в холодному поті він прокидатиметься й лупатиме в темряві очманілими очима.

Козаки скажено ганяли по Босфору, аж тріскалися їхні весла, а навколо бурунили хвилі важелезні розпечені ядра, та ніщо не брало козацьких одчайдушних голів, мов нечиста сила їх заворожила.

Огледілися — їх п'ятнадцять чайок проти цілого флоту. Єдиний лицарський вихід — проскочити між галерами на шаленому ходу, зі скаженого розгону, щоб ворог і оком змигнути не встиг.

Карпо Недайборщ гарикнув на пів-Босфору: — Повертай назад, та якнайборше! — і п'ятнадцять чорних блискавок, мов пущені одною рукою стріли, дружно рвонули на північ.

На носі біля Карпа витанцьовував Клюсик, виспівуючи швидко-швидко:

"І шумить, і гуде, дрібен дощик іде, а хто ж мене, молодую, та й додому проведе?"

І весла на отамановій чайці били по спіненій воді в такт оцій пісні, і здавалося, що чайка танцює на всі свої тридцять два весла. А за нею мчали інші, справляючи той же танець серед ревища гармат, серед водограїв, піднятих ядрами, серед смерті й солоної води.

Не встигли прокліпатися чи, як казав Клюсик, очапатися капудани на галерах, що загороджували шлях на північ, як чайки з веселим ревом промчали повз них — і подалися в море.

По обидва боки Босфору загомоніли берегові батареї, заплювали в море кам'яними ядрами, але козаки промчали повз усе це.

І от вони нарешті у відкритому морі. А в морі починається шторм. І женуться за ними турецькі галери.

Ну що ж, хай хлопці відпочивають, а Карпо з джурою та стерновим будуть іти під вітром на північ і на північ — додому. От тільки б не розгубити в темряві одне одного.

Вночі шторм розгулявся на повну силу. Величезні хвилі жбурляли невеличку козацьку флотилію на всі боки. Доки можна було, йшли під вітрилами, допомагаючи собі ще й веслами — аби лиш подалі відірватися від турків.

Хвилі скажено перекочувалися через просмолені козацькі суденця; Карпо наказав спустити на воду очеретяні опачини — та й це мало допомагало. Всі промокли, як хлющі, тільки отаманова люлька ще

іскрила, та й то лише тому, що зверху на ній була мідна кришечка, яка закривала тютюн од води.

— Живемо! — гукали весело козаки. — Раз отаманова люлька горить, значить усе йде, як треба.

Не видно було ні місяця, ні зір. Усе навколо ревіло й гуло, наче біг із гір величезний табун диких турів.

— Тримайтеся, хлопці, тримайтеся! — ревів своїм басищем Карпо, коли білогрива, мерехтка в темряві хвиля падала на зігнуті козацькі спини. Біля ніг отамана лежало кілька мішків із золотом та самоцвітами — здобич, що її козаки віддадуть скарбникові в Січі, якщо живими добудуться до берега. По стільки ж турецького добра захопили з собою й інші чайки.

Отаман не думав про злото. Воно йому особисто було непотрібне. Воно потрібне було Січі, щоб викуповувати бранців та діставати зброю, потрібне було Київській братській школі, щоб навчити молодь наукам, друкувати розумні книги. В самого отамана не було ані кола, ані двора. Ні жінки, ні дітей, ні рідної хати. Геть усе погинуло ще років двадцять тому під час басурманського нападу. Жінку, казали, забрали в неволю разом з іншими мешканцями села. Кого не забрали — порубали на місці. Село спалили. Село з веселою назвою Півники. Немає Півників. Є згарище, заросле бур'янами.

Мабуть, один тільки Карпо й лишився з тих Півників. Аж почорнів з вічних походів. Неговіркий, метиться ворогам за кров свого роду, за муки свого понищеного села. І визволяє з неволі земляків своїх... От тільки цього разу не поталанило...

"Гай, гай! — думалося йому зараз у ревиську вітру, у громі хвиль. — Гай-гай, який би був люд на нашій землі могутній та численний, якби не оці басурманські розори. Та ще й поляки піддають... Люду більше

пропадає, ніж народжується. Мруть від чуми й холери, гинуть від щабель турецьких і татарських, пропадають у неволі на галерах, по гаремах і ще де хоч. Потурчуються, потатарюються, спольщуються... Та й ті, що тікають на Слобожанщину, теж змінюються невпізнанне. Бояться свого царя, та боярів, та князів, та їхніх прислужників, та ще чортзна-кого..."

Хвилею бабахнуло так, що отаман ледве втримався; потяг люльку, а замість диму смоктонув води солоної.

"Тьху ти чорт, таки справді розгулялося — не дай боже! — подумав і криво всміхнувся: чи ж можна ото чорта згадувати вночі, та ще й на морі, та ще й у шторм.

— Тимоше! — раптом гукнув отаман, відчувши лихе. — Клюсику! — щосили гукнув він свого джуру — і не почув у відповідь нічого, крім реву хвиль.

— Тпру! — скажено ревнув Карпо. — Стійте! Де Клюсик?

— Та ось же тільки-но сидів! — промовив найближчий з гребців.

— Передай: де Клюсик?

— Де Клюсик? — загуло в морі.

— Не озивається.

Реве море, свище вітер, тріщать смолисті борти.

— Горни назад! — гукнув Карпо.

— Куди? До турка в зуби? — спитав стерновий.

— А ти що, не хоч? — захлинаючись солоною хвилею й власною люттю, ревнув Недайборщ. — Горни назад!

І пішла отаманова чайка назад — шукати недавнього спудея, а тепер козака Клюсика, тільки-но змитого хвилею.

— Клюсику! Клю-си-ку! — залунало дружно над морем. Але хіба перекриєш ревище хвиль? Хіба побачить молодий козак Клюсик своїх побратимів у цьому пеклі, зітканому з вітру, хвиль і темряви? Ох, ця темрява.

— Ти-мо-ше! Клюсику!

Гуде все навколо, двигтить чайка, свище вітер, кричать козаки, аж надриваються — нема Клюсика.

Але ні ж, одразу він не міг піти на дно! Він же добре вміє плавати! Коли позаторік несподівано налетіли ногайці, він переплив через Дніпро, дав знати козакам про ворога, і потім хлопці показали чужинцям, де раки зимують...

— Ти-мо-ше!

Ох, ця іродова темрява, єгипетський морок! Хоч би смолоскип запалити! Але ж тоді побачать турки!

— Клю-си-ку!

Не озивається...

Карпо витягає із скриньки просмолене ганчір'я, сухий трут, дістає кресало і, прикрившись кобеняком, починає викрешувати вогонь. Ударив кілька раз — заіскрилося, зажевріло, задимілося. Вибив у долоню

мокрий тютюн із здоровенної люльки, стис щосили в жмені — щоб воду вичавити — знов запхав його назад (берегти треба, бо мало в хлопців цього зілля), дістав з-за пазухи дрібку сухого — з кисета — приклав зверху, прикурив. Той, що мокрий, хай підсихає. От тільки треба сильніше й частіше тягти! Ну, та це для Карпа — не первина!

Став роздмухувати трут на смолоскип. Ось малесенька, ледь помітна окові змійка з'явилася на труті, впала на березову стружку, а з неї полум'я перебігло на просмолену ганчірку — і загорівся смолоскип!

— Отамане! Що ти робиш? — жахнувся стерновий.

— Цить, Базалюче, бо в море вкину! — сипонули іскри з отаманової люльки.

Ревіло море, кидало чайку з боку на бік, лютували хвилі, а Карпо стояв на носі, тримаючись за гармату. В його високо піднятій руці палав смолоскип, розсипаючи шалені іскри.

Повернувся лицем на північ. Заходився махати смолоскипом, як ото голландці й ангеляни. Почав передавати вогняну депешу:

— Змило одного... Шукаємо... Ідіть далі... Наздоженемо... Він махав і махав смолоскипом, аж руки заболіли. Враз повернувся до веслярів.

— Не горніть! Сидіть тихо! Слухайте!

— Хлопці! Не тре...

Ні, здалося. Треба чекати. Клюсик сам побачить і припливе. Він плаває добре.

Карпо не думав про те, що турки от-от засиплють їх ядрами; було тільки одне: врятувати Клюсика — веселого кучерявого спудея з-під Фастова.

Вітер рвав шматини полум'я і кидав їх у море.

Враз неподалік щось блиснуло й гахнуло. Просвистіло ядро.

— Отамане! — просичав Базалюк. — Кидай вогонь у воду!

— Цить! — з силою смоктонувши люльку, рикнув Недайборщ. — Приготувати рушниці! — скомандував. Та збагнувши, що рушниці зараз нездатні до стрільби, дав нову команду: — Покладіть рушниці назад. Беріться за шаблі та ножі!

— Добре, батьку! — озвалися на чайці.

Ще раз блиснуло — на цей раз зовсім близько, бо одночасно із зблиском гахнуло з гармати. Ядро пролетіло високо й хлюпнуло в воду далеченько. Але Карпо не встояв, різко хитнувся і хоч втримався-таки на носі, проте випустив смолоскип у воду.

Запала ревуча, пекельна тьма.

Пролунало кілька рушничних пострілів з галери.

Недайборщ відчував, що турки поряд, але де вони — хіба ж побачиш у такій непроглядній тьмі?

— Хлопці, пильнуй! — гукнув він.

— Добре, батьку! — озвалася чайка. І в цю ж мить він і відчув і побачив крутий ніс галери, що навис над чайкою.

— Назад! — ревнув отаман, та було вже пізно. Чайку штовхнуло під хвилі, затріщав борт — і Карпо відчув, що це вже кінець... Його підхопила хвиля й кидонула назустріч галері...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,

у якому герой більше думає, ніж діє;

а втім, це не так уже й погано...

Граф Олександр осадив коня і пильно подивився на Петра.

— Чого засумував? — запитав він. — Ось уже третій день сумуєш...

— Га? — мовби прокинувшись від глибокого сну, кинувся Петро.

— Сумуєш чому? Тридцять літ рвався додому, а тепер сумуєш...

— Тридцять літ... — У пригаслих очах Петрових щось блиснуло, — тьмяно й важко, мов розплавлене олово. — Додому рвався... А що таке: додому? І де воно оте: додому?

Граф Олександр спохмурнів. Звузились чорні очі.

Усе життя мріяв Петро Скрипник про повернення на рідну землю, на сонячну, золоту, квітучу, співучу, зоряну Україну. За тридцять літ вона вже й забуватися йому стала, та він вигадував її собі, він фантазував, він вимріював свої Сугаки, свою Вкраїну.

Бачив поганих, недобрих, підлих людей — думав: "Е ні; на моїй Україні не такі!"

Чув брудну лайку чи лихі слова — думав: "Е, моя Україна — то тільки ласка й бажання добра!"

Бачив, як люди продавали один одного за нікчемний мідяк, і зневажав таких людей, думаючи: "Ні, українці не такі! Це — гордий народ!"

Чув недолугі пісеньки й побрехеньки і думав: "Еге, а як співають і розповідають у нас!"

Бачив пустелю, а уявлялося: "Ой у нас, на Вкраїні, так там усюди сади квітують!"

Чув плач знедолених людей, а згадувався дитячий сміх — згадувався ще з дитинства, і здавалося, що українці тільки те й уміють, що сміятися...

І от він приїхав додому. Першим стрів його шинкар Лейба, якому нема ніякого діла до того, що ти вимріяв у муках тридцятирічної недолі. А потім — кілька зарозумілих польських панків. І аж потім — Сугаки.

Він заскочив туди на якусь лише годинку — збрехав графові Олександру, що сюдою — найкраща дорога до Києва...

Треба ж було ото статися, що граф Олександр і його супутники в'їхали в село якраз у ту годину, коли там ховали якусь бабу.

Двоє чорних волів з білими зірочками на лобі тягли сани, на яких лежала домовина з висохлим бабиним тілом. А за саньми йшов не такий уже й великий гурт людей. Найпередніше дибав сивий, як місяць, дід з шаленими очима, за шворки було прив'язано йому циганського бубона, і обрубаними майже по лікоть руками дід бив-вибивав по бубону, реготався беззубим, як у немовляти, ротом, реготався — і сльози, мов іскрини, бігли по його щоках.

Вершники зупинили коней, спішилися і, знявши шапки, стали обіч дороги.

Петро вдивлявся в лиця — обсмалені сонцем, поорані зморшками, обчухрані вітрами — напружувався, мов зорець на щоглі корабельній, щоб пізнати хоч кого-небудь... І — не пізнавав. Ішли якісь чужії люди, що не знали його, Петра Скрипника... І він тих людей не знав. Але ж це були його земляки, його сугачани...

— Кім бу? — запитав він пошепки в людей, забувши, що це — рідний край й що тут треба говорити по-рідному.

Ніхто нічого не сказав. Усі йшли мовчки. Ніхто не плакав. Тільки десь там, попереду, вибивав у циганський бубон старий-престарий дід.

Нараз схлипнув хтось позаду, і Петро почув плаксивий голос, який, перериваючись і затинаючись, став виводити:

— Ой же господи мій милосердни-и-ий...

Та й сестричко моя рідне-е-е-сень-ка...

Та й чого ж то ти закрила свої очень-ки-и...

Та й вони ж тепер не бачать ні ясно-о-го дня...

Та ще й темно-ої ні-і-іченьки...

Жінка замовкла, мов їй не вистачило повітря. Петро підвів голову й побачив сухі й пекучі, мов перець, очі, білу-білу хустку на голові й пасмо сивого волосся.

— Хто це? — прошепотів він.

Люди німували, наче змовилися не казати чужому чоловікові жодного слова.

Ось уже пройшли останні...

— Не к добру така стріча, — промовив, відкашлюючись, Йован.

— Поїхали далі, — мовби не почувши Йованових слів, сказав Олександр.

Вони посідали на коней і помчали в село. Густа пилюка вибухала пістолевими пострілами з-під кінських копит. Вулиці розкручувалися й розкручувалися перед очима.

"Де ж це було наше дворище?" — шарив-видивлявся напруженими очима Петро.

Все навколо мовби поменшало, змаліло й зміліло... Ось тут, здається, жив Тодор Трагіра, богомаз, за сина якого віддали Устю — сестру Петрову. Так, так, це те дворище, тільки де взялись тут старі яблуні? Ах, як же це він забув, що за тридцять літ будь-яка яблунька постаріє... Десь тут відрубали голову попові — як це його звали? Боже ж ти мій, жив на світі чоловік, загинув мученицькою смертю, а ти, Петре, забув його ім'я... Тут же й Никодима-бідолаху... І Тодорові руки відрубали...

У Петровій голові ожив бумкіт циганського бубона. І Петро ледве не впав з коня...

Чи не богомаз Тодор Трагіра стукає по бубону обрубками рук. Але чому в його очах — безум? Чому він сміється, як дурний Дода — так, здається, звали того бідолаху, якому першому в селі знесли голову, мов галку?

Петро скочив з коня й мовчки подався до хвіртки. Торгонув її — вона зарипіла. З-під хліва озвався собака, задзвенів ланцем, кинувся, давлячись гавкотом, на Петра.

— Кім бурада? — вигукнув Петро і відчув, як йому сухо стало в роті. Стільки літ був у Туреччині й тепер завжди,. тільки-но розхвилюється, переходить на турецьку мову.

— Гей, хоч хто є? — знову вигукнув Петро. І тут, мов після чарівного слова, розчинилися двері й на порозі хати з'явилося дівча років сімнадцяти.

— Добридень, дівчино! — закричав Петро.

— День добрий! — відповіла дівчина.

— Чи не дала б ти води напитися?

— Води? — на хвилину вона мов замислилась. — Можу. Зараз. А чому ви так кричите?

— А що — кричу?

— Та трохи...

І — шаснула в сіни.

— Злазьте, хлопці, — по-турецьки звернувся Петро до своїх супутників. — Зараз будемо пити найсмачнішу в світі воду. Джузеппе, Йован, Олександр зіскочили з коней. Дівчина вийшла з відром і корцем. Зачерпнула води, сполоснула корець, знову набрала й подала Петрові. Той передав графові Олександру.

— Тебе як звуть, дівчино? — запитав Петро.

— Галя.

— А чия ж ти?

— Шлапакова.

— Це якого Шлапака? — поморщивши лоба, перепитав Петро. Він намагався згадати когось із Шлапаків, але згадати не міг.

— Ну... Шлапака Демида... коваля...

— То він, Шлапак Демид, тут живе?

— А то хто ж? — здивувалась дівчина.

— А...

Уважно роздивлявся її. Це було метке чорнооке дівча з кирпатеньким носиком, тонюнє, мов стебельце; довгі кучеряві "оси, а в косах — квітки. І — малесеньке родименятко на лівій щічці.

— То, кажеш, Галя Шлапаківна? — усміхнувся Петро.

— Та не Вівдя ж...

Дівчина взяла від Олександра корець, нахилилася над відерцем — і її чорна коса, що була закинута за спину, ковзнула по плечу й хлюпнула у відро.

Вона з досадою відкинула косу назад, взяла відро й понесла під кущ.

— Я зараз вам свіжої принесу.

— Давай цієї, — засміявся Петро. — Це найкраща.

— Та ну вас, — теж засміялася дівчина, але відро поставила й зачерпнула з нього води.

Червона пелюсточка плавала в корці, мов манюній човник у морі. Сонце світило в прозору воду і на дні червонясте від тієї пелюсточки відблискувало...

Петро пив цю воду й дивився на дівча, а воно стояло й дивилося на нього — поважного вусатого дядька.

— Давно в Сугаках живеш, га? — одірвавшись на мить од води, запитав Скрипник.

— Я живу сімнадцять літ, — блиснула перловими зубами дівчина.

— А батько? Чому я не пам'ятаю його?

— Бо батько — сам лядовський.

— А... З іншого села.

І він припав до води. Потім одірвався знову й запитав:

— А кого то сьогодні ховають?

— Бабу Мотрону Совиху, царство їй небесне...

— А чом у церкві не дзвонять?

— Давно не дзвонять. Влада заборонила. У нас же церква православна, а не костьол...

— Як то — заборонила? За яким правом?

— А хто теє право питає? Помовчали.

— А що то за чоловік?.. Попереду з бубоном. Безрукий... Обличчя дівчини спохмурніло.

— Убогий один... Він у нас живе, он у тій хатині.

— А без рук чому?

— Не знаю. Кажуть, що турки поодрубували за щось...

— Як то — за щось? — аж розсердився Петро. — Ім'я в цього чоловіка яке?

— Тодором звуть... Але на селі всі його дурним Додою дражнять.

Петро здригнувся.

— Дода — то інший. Доду турки зарубали першим у Сугаках. А Тодорові-богомазові тільки руки повідрубували!

— Не знаю, я при тім не була, — відповіла дівчина.

— Та вже ж — не була...

— Слухай, Петре, — обізвався по-турецьки Джузеппе, — доки ти триматимеш кухля? Я хочу пити.

— На, пий, — віддав трієстинцеві корця Петро. І знову до дівчини: — Так ти що, не знаєш, що Тодор Трагіра був богомазом?

— Не знаю, — похитала головою дівчина.

— Та як же це можна? Чоловік мав такий хист, що йому за це руки повідрубували, а ти про це нічого не знаєш!.. Та ти бачила його ікони?

— А де?

— Ну в церкві?

Петро підвів руку, щоб показати на церкву, але її на тому місці, де вона стояла колись, не було, згоріла разом з Юхримом-дзвонарем ще тридцять літ тому... Нова церква стояла праворуч на горбі...

Похилив голову.

— Так, так! Я, мабуть, трохи дивний?

— Та нічого, нічого, дядьку, — поспішила заспокоїти його дівчина. — Я здогадуюся, хто ви такий...

— Хто?

— А ви з турецької неволі втекли... Так?

Петро мовчки кивнув головою, бо, здавалося, кліщами стисло йому горло, а перед очима потуманіло-попливло...

— А в нас, — мов крізь туман чув Петро, — у селі чекали, кажуть, бранців з неволі. Десять літ чекали, і п'ятнадцять, і двадцять п'ять...

Туманіло-пливло перед очима. Зціпив зуби до болю...

— Не прийшов ніхто... Всі погинули, мабуть... Царство їм небесне...

— Не всі, — зі стогоном видавив Петро з себе. — Не всі, дитино... Дай-но ще водички...

Пив рідну воду, дивився гарячими, зволоженими очима на чорняве дівча і заспокоювався поволі.

— Так от, мала. Дядько Тодор Трагіра — то був пречудовий богомаз. Чоловік такого великого хисту, що його сам дід Скрипник поважав. А ще ж і хоробрий був. Коли в Богданії Йон-Воде Лютий піднявся на турка, Тодор Трагіра був у нього хоробрим вояком... А вже потім прийшов на Вкраїну... Син його, Никодим, мою сестричку Устю взяв собі за жону... Отак...

— Де ж вони всі?

— Де? — блиснув очима Петро. — Отам он, — показав пальцем до старих яблунь, — прив'язали Никодима й голову відрубали. А ось тут, — показав пальцем ближче, — Трагірі руки повідрубували... А Устя... Устю далеко забрали. В Туреччину. Син у неї там народився — онук діда Тодора Трагіри.

— Живий?

— Не знаю... — зітхнув Петро. — Не знаю. Чи живий, чи ні... Потурчений він. Яничар. Може, приїздив сюди наших людей вбивати... Я й імення його не знаю. І навіть Устя не знає... Знає тільки, що його позначено синім над бровою та на підошвах...

— А ви ж як? Маєте жінку, дітей?

Всміхнувся гірко Петро. Та відповів за давнім козацьким звичаєм: витяг наполовину з піхов шаблю і промовив:

— Оце моя жінка...

— На Запоріжжя їдете?

— Далеко їдемо. Дуже далеко. Але я ще думаю навідатися додому...

— Будь ласка, раді будемо.

— Ну, що ж, спасибі за смачну водичку, за добру розмову...

— А що казати батькові?

— А те, що Петро Скрипник приїздив, Устин брат... Ну, бувай! — і він скочив було на коня, та враз якась думка скинула його з сідла.

— Слухай-но, дівчино, а ти про діда Скрипника хоч щось знаєш?

— А хіба він справді жив? То ж тільки казка.

— Яка ще казка?

— Про його скрипку. Що він заповів поховати її разом з дим, а сам дідькові продав душу, та як умер, то його тіла тут же й не стало, а скрипку знайшли отам — у полі... Розтоптану...

— Ну і...

— Так наш Дода, ну, отой, що ви кажете Тодор Трагіра, весь час туди носить, на тую скрипку, каміння. Цілу гору каміня за тридцять літ наносив.

— Як же він носить?

— А так.. Бере камінь оцупками своїх рук та й несе через усе село. Діти біжать, сміються, пальцями на нього тицяють, а він несе... Скрипчина могила — так кажуть про те місце, але воно якесь чудне... Буває, що вночі там виє, мов скрипка плаче-грає... Чи нечиста, прости господи, сила?

Петро знову скочив у сідло, аж кінь боком-боком пішов.

— Бувай, молода, не забувай!

— Не забу-у-ду! — махнула вона рукою.

І коли Скрипник озирнувся, то побачив, як вона стоїть, махає правою рукою, а лівою тримає біля рота кінчик коси, що впала була у відерце. Скрипник провів рукою по вусах та щоках й намацав щось ніжне й холодне. Він глянув на руку й побачив червону пелюстку. Хотів роздивитися її, та війнуло вітром, і пелюстка злетіла з руки. Він ще раз озирнувся — дівчина стояла й махала рукою...

"Тридцять літ по світах вештався, але знав: є на світі Сугаки — моя батьківщина. Думав: умирати буду — сюди приїду, бо то — моя земля. І от — приїхав. І нічого, нічого немає того, що в'язало мене з нею...

А все одно — п'єш рідну воду і плакати хочеться!"

Вони їхали вузькою стежиною в лісі. Могутні буки шуміли ще міцним зеленим листом. Просвічувало крізь листя різко блакитне, вже не літнє небо.

Стежка то вигиналася між кущами, то бігла прямо, коні йшли собі дрібною риссю. Олександр і Петро сиділи наче влиті, Йован і Джузеппе

помітно підскакували, й це діло ні їм, ні коням явно не подобалося, а Йон вигуцував, як йому хотілося, вимахуючи по-хлопчачи ліктями.

Петро якось озирнувся на молдаванина і мимоволі засміявся, побачивши його розвеселе обличчя. Йон дриґав ногами і щось наспівував собі під ніс.

— Що ти, Ионе, так тихо? Заспівай уголос, щоб усі чули! — сказав Петро.

Йон, мовби його застукали на чомусь негарному, зашарівся, махнув рукою: навіщо, мовляв...

— Та заспівай, я ваших пісень не знаю. Ион трохи подумав, а потім, ще дужче почервонівши, попросив :

— Відверніться, тоді заспіваю. Тільки слів не зрозумієте.

— А ти мені розкажеш.

Коні ліниво трусили риссю під густими грабовими гілляками, під їхніми ногами вигиналася поросла мохом стежина. Йон виспівував свою пісню, і вона мов летіла між дерев разом з вершниками, а потім губилася в зеленому шумовинні лісу.

— Ви знаєте, дядьку Петро, про що я співав?

— Мабуть, .про любов.

— Еге...

— Я тобі можу навіть розповісти, що діється в твоїй пісні. Хлопець каже дівчині: у тебе такі гарні чорні коси, а в косах квітки; дай мені на

твої коси подивитися. Хлопець дівчині каже: в тебе такі білі рученьки, а на рученьках — моя доля; дай мені взяти тебе за руку. Хлопець каже: у тебе такі червоні й солодкі, мов кавун, вуста...

Йон засміявся:

— Не так...

— Я тобі дам не так! — визвірився Петро. — Все так. Кожен думав про своє. Йон — про Віоріку, доньку баді Гогу, яка йому подобалася; Джузеппе згадував напівзабутий ним Трієст і донью в білому у вікні; Йованові згадалися дівчата-чорногорки, що йдуть ланцюжком по вузькій кам'янистій стежині; Олександр думав про далекий Київ і про те, що треба поспішати й поспішати...

А Петрові привиджується родимочка на лівій щічці і червона пелюстка в корці з водою.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ,

у якому герої більше діють, між думають;

зрештою це теж не так уже й погано...

Коли Недайборщ, підхоплений оскаженілою хвилею, летів назустріч галері, він ще встиг закричати:

— Хлопці, хапайтеся за весла!..

Його кидонуло на брус, що навис над водою. Недайборщ сильно вдарився, але вхопився за нього. Ще раз гукнув:

— На галеру, хлопці!

Сам же, підтягшись на брусові, розгойдався і перекинув ноги вгору.

Весла в галери довгі. На кожне з них вирубували по добрячому дубові.

Чи почув хто його крик, чи ні, Недайборщ не знав. Він завмер на брусові. Намагався вслухатися в навколишній рев, щоб почути, чи немає поряд ще когось. Але що ти почуєш у цій веремії?

Море шаленіло. Воно жбурляло галеру, лупило своїми тисячопудовими кулаками в її борти.

Карпо сповз з бруса й поліз уздовж борту до корми. Чого його тягло туди, Карпо не думав, він просто ліз, бо треба було щось робити.

І раптом наткнувся рукою на людське тіло. То була голова. Карпо одразу відчув, що голова поголена, з оселедцем. Отже, весляр чи козак.

— Хто ти? — прошепотів Карпо.

— Це я, отамане, — почувся знайомий голос Клюсика.

— Де ти взявся? Ти ж у морі!

— А я зачепився в морі за весло та й вибрався.

— Як ти мене побачив?

— А я, як кіт, уночі бачу, — прошепотів Клюсик і раптом схлипнув.

— Чого ти?

— Чайки жаль і хлопців... Дурно пропали...

— Всі?

— Не всі, кілька почепилося на весла... Та, може, хто з другого борту... Та й за чайку, хоч там повно води, вхопився дехто.

— Що робити будемо?

— Воювати, — відповів Клюсик.

Це вже було смішно! Битися з екіпажем галери — це душ двісті озброєних турків, не менше, а їх, козаків, поки що лише двоє...

— Почекай, треба узнати, що тут і як, — промовив Карпо.

— Та тихше — почують!

— У цьому ревиську щось почуєш!

Карпо поліз уперед. Галера здригалася від ударів хвиль. Відчувалося, як рівномірно працюють весла: раз-два, раз-два... Головне, щоби хлопці добре трималися за ті весла. На веслах сидять невольники і, відчувши зайву вагу, вони одразу здогадаються, що це козаки.

Карпо й Клюсик пробиралися уздовж борту, витягши шаблі з піхов і тримаючи їх у руках.

На тлі чорно-сірого неба, що стрибало то вниз, то вгору, темніла якась постать. Біля люка стояв турок. Карпо, не дихаючи, підкрався ближче. Щосили махнув шаблюкою. Турок навіть не крикнув.

Гуркотіло море, гойдалася галера, було холодно й моторошно.

Турки, напевно, й не відчули, як їхня галера налетіла на отаманську чайку.

Але ж біля двохсот озброєних ворогів... А їх, козаків, якби навіть з чайки врятувалися всі, — п'ятдесят.

Найстрашніше, що в такій темряві не розбереш, де хто є, де — свій, де — чужий...

Хлюпали важкі весла по збуреній воді. На кожному веслі — по сім невольників. Ось хто допоміг би, якби їм розімкнути кайдани. Але як туди дістатися?

Ляда люка, що веде до невольників, — поряд... Якщо Карпо схопиться ось за це кільце, підійме ляду... Що тоді? Скільки там, біля невольників є наглядачів? Небагато, але ж вони можуть підняти тривогу...

— Клюсику, — прохрипів Недайборщ.

— Ну?

— Лізьмо до веслярів.

— Нащо? — схлипнув Клюсик. — Страшно.

— Тьху на тебе!.. Підіймай ляду. Я сам спущусь. Почуєш шум — лети виручати.

— Добре.

— Та не хлипай.

— Холодно.

Ревло море, шалено стрибали хвилі, перекочуючись через галеру. Хлюпали весла по воді — турки йшли на північ.

Тільки-но відкрився люк, як отаман почув стукіт барабана й хрипіння двох сотень невольничих горлянок. Потім ударило в ніс смородом і спекою.

Поволі спускався вниз. В одній руці пістоль, в другій — шаблюка. Навколо — цілковита темрява. І — невідомість.

Ось уже низ. Хтось ніби йде. Притисся до стінки. Так і є. Пройшов наглядач. Пройшов...

Карпо обережно посунув за ним. Рукою наткнувся на ланцюг — тьху ти, нечиста сило... Мацнув далі — лава. Тільки тепер спостеріг, що над ним вигойдується туди-сюди держак весла. Тяжко дихало, як із міха. Карпо мацнув ще далі — наткнувся на людське тіло. Нога. І — тут же:

— Пугу! Пугу! — вимовив стиха.

Гуркіт моря, тяжке сопіння сотень людей — і відповідь:

— Козак... з лугу...

Свій!

— У кого ключ від кайданів?

— Тс-с!.. У Абдали!.. Тільки-но пройшов...

— Де саме?

— На поясі!

— Скільки тут їх іще?

— З десяток...

— Зброя?

— Камча... Ніж. І все.

— Не чув — по веслах інші не лізли?

— Чув...

— Ну, бувай! Щасти тобі!

— Й тобі...

Карпо відліз до стінки, принишк, став чекати. Було душно й темно: в морських баталіях з козаками турки боялися палити вогні на своїх галерах — то був би славний орієнтир для гяурів, які тут же могли кинутися на абордаж.

Наглядач-турок наближався. Карпо його не бачив і майже не чув, але відчував... Тихо засунув пістоль і шаблю за пояс.

"Ну, ходи, ходи!.."

Турок був поряд. Карпо чув навіть, як він дише. Простягнув руку й помацав... темінь...

І в ту ж мить відчув важку руку турка на своєму плечі. Схопив ворога за горлянку і кулаком правиці бабахнув, як колись навчив його один ангелян, в щелепу.

Наглядач навіть не писнув, мішком звалився під ноги. Карпо швидко обмацав пояс, знайшов ключі і ніж. Ключ затис у руці, а ножа загнав туркові в груди. Наглядач здригнувся й затих.

Поліз назад.

— Пугу!

— Козак... з Лугу...

— Ось ключ, — подав шмат заліза в тремтячі пальці.

А сам — далі. Бив барабан, бив, бив, подавав ритм веслярам. Раз-два!

Раз-два!

Між рядами, прикуті, спали невільники, чия черга веслувати настане вранці.

Шуміло море, скрипіли борти галери.

Карпо відчув, що хтось поклав йому руку на плече. Здригнувся, рвучко обернувся.

— Це я! — почувся знайомий голос "козака з Лугу". — Розкувалися. Веслуємо. Що далі?

— Всі розкувалися?

— Всі! Нас спішно заковували — всіх одним ланцюгом.

— Ага! Ну, тоді гребіть і далі, але треба зараз знищити наглядачів.

— Добре.

Невольник зник. Знову шумить море, тяжко дихають раби. Тільки десь щось ніби скрикнуло. Та барабан перестав торохтіти. Ні — знову озвався...

Перед ранком галера повернула назад. На палубі стояв Карпо Недайборщ і вимахував смолоскипом до всіх, хто був у морі:

— Пливіть сюди... Галера наша! З п'ятдесяти козаків уціліло всього лиш двадцять дев'ять. Люто відплатили запорожці яничарам за смерть своїх товаришів — жодного не залишили на борту галери, всіх, навіть капудана-агу жбурнули в розшаліле море, хоч і просився, хоч і благав, щоб помилували — величезний викуп обіцяв.

— А моїх хлопців хто мені поверне? — гарикнув у відповідь Карпо. — Іди раків ловити!

Ляпнув об хвилю — та й усе.

— Хлопці, вилазьте на щогли та видивляйтеся — може, кого з наших побачите! Гуде, реве море.

Дрейфує, гловає на хвилях турецька галера, захоплена козаками.

Десь на півночі — козацька ватага. Чотирнадцять чайок без отаманської... Пливуть додому...

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,

у якому дивовижно перехрещуються людські долі...

Мабуть, Петрові Скрипнику недаремне привиділася чорноока Галя... Бо саме того дня згадався й їй отой чудний дядько, що пив у неї воду. Він так на неї тоді пильно дивився... Напевно, глибоко нещасливий чоловік. Приїхати додому через тридцять літ і нікогісінько рідного чи бодай знайомого не зустріти...

Галя йшла битою степовою дорогою. Ледь-ледь накрапав ще теплий, але вже дуже дрібний — передосінній — дощик.

Пришвидшила крок — біля старого-престарого береста в степу на неї чекає братик Олелько, що разом з дідом пасе худобу.

У горщику братається борщик, смачко-смачно пахне. Ще гарячий. Сама зварила. Сама й несе братові та дідові.

Берест стоїть-бовваніє посеред степу. Скільки живуть сугачани, стільки й знають його. Старий як світ. Буває, що починає всихати — от-от його схопить за горло смерть берестяна. Аж ні — після сніговитої та віхолистої зими, як розгуляється весна-рясна, як роздзеленчаться срібні шибеники-струмки, як розпашіє від весняної хіті земля, то ніяка ні божа, ні чортяча сила не встоїть; от і берест — торік повистромлювались голі гілки-караки, а зараз — диви! — геть увесь забуяв, загойдався під юним весняним вітром, і устало зелене степове диво небаченим вітрилом, і вже здається, що весь степ поплив під оцим божевільне блакитним небом...

Берест стоїть-бовваніє, а ступнів отак за тисячу від нього — кам'яна могила непорушна. Скрипчина могила — так кажуть на селі. Щодня туди безрукий каміння носить... Кажуть, що якийсь чоловік з сусіднього села їхав возом і побачив могилу. Взяв та й наклав повен віз того каміння — хату мурувати надумав, — аж тут налетіла гроза, громом ударило в того дядька з неба; та й убило тут же, тільки перелякані коні

з повним возом білого, як людські черепи, каміння примчали до дядькового дворища...

Під берестом чомусь не видно нікого. Може, погнали худобу в балку?

На білій кам'яній могилі з'явилася людська постать. Ця постать махала короткими руками, підскакувала, мов у якомусь танку.

"Бідний, нещасний", — подумалося Галі, і знову згадався отой дивний дядько, що пив у неї воду. Він дивився на неї сумними очима і розповідав про чоловіка, що був прекрасним богомазом, а став безруким дурником. Господи! Та невже в цього нещасного чоловіка нічого в душі не лишилося? Невже страшна біда так скаламутила й затемнила йому розум? Он — танцює на могилі... Чому? Навіщо? Що це означає?

Той, що танцював на білій могилі, раптом зник. Але ні, він вигулькнув з-за кущика й біжить назустріч.

Тут злегенька подув вітерець — і Галя почула якусь дивну музику. Й одразу збагнула: співає-вигравае схована під білим камінням скрипка діда Савки.

— Г-г-и-и! — почулося здаля. Галя з досадою відмахнулася рукою на крик безрукого чоловіка, вслухаючись у незбагненно-чарівну музику, що долинала з білої могили.

— Г-г-и-и! — почулося ближче, і Галя подивилася на безрукого. Чого то він справді хоче?..

Її душі хотілося тиші й спокою. Щоб тихо-тихо дощик шелестів, щоб здаля долинав спів захованої в кам'яній могилі скрипки і щоб думалося про щастя...

— Г-г-и-и! — невгавав безрукий чоловік.

Мимоволі поглянула туди, куди показував обрубок Додиної руки. З балки виїздили якісь вершники, йшли якісь люди пішаницею. Хто б то міг бути?

Її серце затіпалось.

— А-а-а-а! — кричав безрукий богомаз, страшно роззявивши беззубого рота й біжачи назустріч Галі.

А обрубком руки показував на балку: тікай, мовляв!

А Галя не могла рушити з місця, дивилася посірілими очима на степ, на чоловіка, що біг до неї та кричав, на вершників, які летіли просто на неї.

Безрукий богомаз повернувся до Галі спиною й підняв над головою обрубки рук.

— А-а-а-а! — заволав він, махаючи своїми страшними цурпалками, аж вершники зупинилися, їхні коні затупцяли на місці, вибиваючи з-під копит сиву пилюку.

Галя мов заклякла. Вона не могла зрушити з місця, гейби хто зв'язав їй ноги. Передній вершник — молодий, красивий, блакитноокий, з синьою, схожою на родимку плямою над правою бровою — скочив з коня й підбіг до Галі...

Упав на землю вузлик, де був свіжий борщ у горщикові, покотилися шмат хліба, цибулина.

Галя кричала, пручалася, вирівалася з цупких, твердих, мов залізо, рук турка, але ніщо не допомагало.

Лежав на землі зомлілий від удару кабзою шаблі по голові Тодор Трагіра. На нього ніхто не дивився — дивилися на дівчину, яку ода-баші Селім, тримаючи на руках, ніс до свого коня.

* * *

Після травневого повстання 1622 року орту, якою став командувати Селім, було відправлено до Богданії. Яничари зразу не хотіли йти, але колишній бунтарський запал уже вичерпався, й вони підкорилися.

Місяць ходу — і вони вже на березі Дністра.

Тут, звичайно, знайшлася для них робота. Ходили невеликими походами в ліси — воювати з повстанцями, які часто налітали на села та міста, зайняті турками, і немилосердно били чужинців, визволяли з тюрем закутих у кайдани своїх товаришів, які вливалися в їхні загони, чи ж, перейшовши Дністер, ішли на Україну — на Січ.

Кілька днів тому із зіндана втік молодий молдаванин Йон Кодряну. За ним було послано в погоню аж п'ятеро озброєних до зубів яничарів. І що ж? Чотири вірні слуги султана Мустафи залишилися лежати на березі з простреленими головами, а молдаванин щез за Дністром.

Цього стерпіти не можна було. Орта одержала наказ — негайно наздогнати втікача й скарати найлютішою смертю.

Але де його шукати? Задністрянщина велика... Та яничари були вперті. Вони вже обскакали не одну сотню миль по Задністрянщині. А Йона Кодряну не знайшли.

Отже, залишилося одне — дощенту спалити село Миндру, звідки той Кодряну, а жителів його забрати в неволю.

Ні Селім, ні його воїни не вбачали в цьому нічого поганого. Молдавани були християни, гяури, а гяури — це не люди, аллах визначив їм бути рабами, галерниками, харем-агаси, харем-ханим , прислужницями, виконавцями найбруд-ніших робіт. І Селім, і його воїни були певні, що гяури не здатні на справжнє страждання, на справжню хоробрість. Що ж, трапляються і в них військові успіхи, але це через нездарність деяких турецьких воєначальників або ж через те, що хтось із правовірних розгнівив аллаха — і аллах посилає як мсту поразку для воїнів Магомета. Але зелене знамено пророка мусить замайоріти над усією землею, над усім Фарангом , над Індією, над Серендіпом , над усією Африкою, навіть над тими землями, про які знав капудан-ага Пірі-реїс , а також над тим неозорим краєм, що відкрив його для невірних Колумб. Чому мало бути саме так, а не якось інакше — Селім не думав. Він звик так мислити ще в дитинстві, в яничарській школі, він мислить так і зараз.

...Турецький загін повертався назад. Щоб вчинити розправу над селом Миндрою. Але ж іти з порожніми руками було нецікаво. І яничари почали полювати. По хуторах, по невеликих селах ловили гарних дівчат. Цей товар такий же надійний, як і золото та самоцвіти. Оскільки все одно доведеться пустити з димом богданське сільце Миндру, а з його жителями мандрувати аж до Стамбула, то чому б не прихопити з собою ще зо два-три десятки гарних українок, яких можна буде вельми вигідно продати в тому ж таки Стамбулі?

І в цьому Селім теж не вбачав нічого поганого. Навіть навпаки. Адже оце дівча, яке отак шалено рветься, кричить, кусається, не знає, що на неї чекає. З такою красою вона стане дружиною якогось баші, а то й візира. А якщо аллах буде милостивий, то, може, цьому дівчаті пощастить радувати самого султана Мустафу Недоумкуватого... Ні, просто великого султана Мустафу...

Галя відбивалася, як могла: кусалася, дряпалася, плювала в пику блакитноокого турка, — але він був сильний і невблаганний.

На поміч йому підбігло кілька яничарів. Вони зв'язали — ні, не зв'язали, а оповили мотузками все її тіло.

Турок сів на коня. Дівчина відчула, як яничари підіймають її. І от вона вже в руках блакитноокого. Турок був би красивим, якби не був турком. Він чимось навіть скидався на отого чоловіка, про якого Галя згадувала оці дні, — Петра Скрипника. Тільки цей був без бороди, з тоненькими підфарбованими вусами і з синьою плямою над правою бровою.

Вона подивилася туркові простісінько у вічі й крикнула:

— Пусти мене!

Турок мовби не чув.

Галя заплакала від безсилої люті.

— Пусти мене, кьопек!

Турок не розсердився, а засміявся.

Вона ухитрилася навіть плюнути йому в ті безсоромні очі, чужі, ворожі, турецькі очі, а він тут же закрив їй рот важкою, шорсткою долонею.

Дівчина щосили хапнула зубами за цю ненависну долоню, відчула в роті присмак ненависної турецької крові, а через мить її рот було запхано якоюсь ганчіркою.

Вона почала задихатися... Але терпіла... "Добре, добре, я задихнуся, але вашою не буду!"

Задуха стала нестерпною. Галя заплющила очі й відчула, що вся вона вкрилася гарячим потом, її тіло здригалося в конвульсіях...

І тут турок вийняв кляп з її рота. Галя закашлялася, з очей бризнули сльози, все лице горіло. Турок дивився на неї люто й стурбовано. З його руки текла кров.

Він перевернув її обличчям донизу. Кінь побіг дорогою Останнє, що Галя побачила, — ліс кінських ніг і далеко в степу — безрукий Тодор Трагіра, який підвівся із землі и побіг за кіньми... Біг, біг, аж поки знову не впав...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,

у якому герої слухають правдиві історії Джузеппе,

стріляють з пістолів і сваряться між собою...

На сьомий день подорожні, переспавши ніч у Фастові, рано-вранці виїхали до преславного города Киева.

Хто з піших чи кінних не стрічався, в усіх Петро перепитував :

— До Києва скоро?

Й усі всміхалися й відповідали:

— Скоро, скоро! До вечора будете!

Навіть коні, яких добре-таки притомила далека дорога через кілька країн, — навіть коні побадьоріли, мовби відчували, що ось-ось кінець путі.

Вони їхали битим шляхом п'ятеро в ряд, і коненята весело їх несли, і кожному хотілося співати.

А Джузеппе розповідав свою чергову побрехеньку.

Попереду показався якийсь екіпаж, запряжений четвіркою коней.

— Цікаво, хто це? — примружився Петро.

Вершники спинилися. Назустріч їм швидко їхала запряжена четвериком карета, вигойдуючись на пружинах, торохтіли колеса, здіймалася пилюка, і в тій пилюці безсило бігли, задихаючись, троє чоловіків, прив'язані довгими мотузками до карети.

Трохи позаду — ступнів за сто чи сто п'ятдесят — скакало щось близько десятка озброєних вояків з надвірного війська якогось польського графа.

— Петре, ти бачиш? — показав Джузеппе на карету.

— Бачу!

— Стій! — закричав Джузеппе, ударивши свого коня ногами.

Стангрит і вухом не повів. Коні мчали, мов покази-лися, карета гуркотіла, а ззаду бігли прив'язані люди...

— Сакраменто! — зарепетував італієць. — Я вас перестріляю!

Він вихопив пістоль і націлився.

— Джузеппе! — вигукнув Олександр.

Але італієць, люто витріщившись на карету, удав, що нічого не чує.

Коні заіржали, віжки натягнулися, завищали колеса — і карета зупинилася. Пов'язані люди попадали в пилюку.

Карета була схожа на якийсь хитромудре оздоблений сундук з дорогого дерева й міді. Всі дерев'яні її частини були вкриті тонкою різьбою й полаковані, то там, то тут виблискували позолочені прибрязкальця. Віконця були не тьмяні, слюдяні, а з скла.

Тільки-но карета спинилася, як її дверцята розчинилися і з них виглянула товста червона пика.

— Пся крев! — зарепетувала пика. — Геть з дороги!

— Що він кричить? — запитав Джузеппе у Петра.

— Що ти — собача кров, — відповів Петро по-турецьки.

— Сакраменто! — заревів Джузеппе. — Скажи йому, щоб негайно вилазив із своєї буди, а як не хоче, то я його й там застрелю. Чому він людей мучить?

— Геть з дороги! — репетувала пика. — Де моя варта? А варта якраз набігала. Вершники летіли на п'ятірку мандрівників.

Джузеппе вихопив ще одного пістоля. Вихопили зброю і його товариші, крім Олександра.

— Графе! — не повертаючи голови, промовив по-сербськи Йован. — Ви мрієте, щоб цей народ вас поважав і йшов за вами в похід? Отже, виймайте пістолі.

Олександр промовчав, але пістоль вийняв.

В цю мить з карети гримнув постріл — і кінь, на якому сидів Джузеппе, захропівши, стрибнув убік і впаз на передні коліна. Та італієць, вже падаючи, встиг вистрелити з обох пістолів одразу. Він перевернувся, скочив — і лиш тоді всі побачили, як полетів через голову вбитого коня передній охоронець і почули, як страшенно закричав пикатий у кареті.

Джузеппе вихопив шаблюку і загорлав:

— Зупиніться!

Супротивники тут же натягли поводи й стали.

— Зброю — на землю! — наказав Петро. — Ну? За криком хазяїна карети нічого не було чути. Петро гарикнув:

— Ша, пане розпротакецький! Ша, а то стрельну! Це подіяло одразу. Пан замовк. Тепер чувся тільки стогін, та й то слабкий.

— Зброю — на землю! — повторив Петро й вистрелив. Усі побачили, як вилетіла, вибита кулею з рук одного з охоронців карети, шабля.

— Слухаємо пана, — відповів передній вояк, що впав разом з конем на землю. Він відкинув шаблю вбік. За ним те ж зробили інші.

— А тепер вийміть з карети свого пана і перев'яжіть йому рану, — наказав Петро. — Хто він, до речі, такий?

— То є славнозвісний граф Лозовицький пан Болеслав. Поблідлого пана Болеслава вивели з карети. Куля італійця, попсувавши дорогий

кармазиновий жупан славнозвісного графа, пробила рукав разом з рукою нижче ліктя. З графового рукава текла кров.

— Хто вам дозволив, — українською мовою звернувся Олександр до Болеслава, — отак поводитися з людьми?

— Не розумєм, — відповів, кривлячись од болю, Болеслав.

— Ось я тобі запечу ще кулю в дупу, тоді ти все зрозумієш, — скипів Петро.

— Ну? — нетерпляче повторив Олександр. — Хто вам дозволив отак мучити людей?

— То мої голдовники, то мої раби, — відповів граф Лозовицький. — Що схочу, те й зроблю!

— Шайтан! — аж заскреготів зубами Петро.

— Ваша поведінка не гідна християнина, — гнівно сказав Олександр. — Ви поводитесь гірше, ніж наглядач на галері чи кримський мурза...

— Вони розбійники. Вони втікали на Запоріжжя...

— І це все?

— Цього вже багато.

— Ага.. — Олександр на хвильку замислився. — А що скажуть ваші люди? Розв'яжіть і підведіть їх.

Двоє охоронців пана Болеслава підійшли до пов'язаних і стали їх підводити. Підвівся один — молодий, змучений, виваляний у пилюці. Він,

хитаючись, ледве тримався на тремтячих ногах і водив у повітрі руками, мовби шукав опори...

— Ви відплатите за це самоуправство! — просичав пан Болеслав.

— Пане, один хлоп не хоче підводитися, — пролунало позаду.

Джузеппе підбіг до охоронців пана Болеслава, які схилилися над тілом, розпростертим на землі. Це був хлопець років тринадцяти. Його очі були заплющені, губи міцно стулені.

Джузеппе дістав баклагу і, з зусиллям відкривши рот нещасному, влив йому трохи вина. Це допомогло. Хлопець розплющив очі, потім сів, спираючись на обдерті руки й заплакав.

— Сеньйоре Олександр, — почувся голос Джузеппе, — третій чоловік — мертвий.

Олександр мовчки зняв капелюх.

Петро відчув, що йому наморочиться в голові від шаленої люті. Господи, боже мій, оце тобі й Україна! Мало їй турецьких наскоків, мало їй іншої біди, так от маєш — ще й польські пани!

— Ану, Йоване, відійди! Я зараз йому в черево кулю зажену! — вигукнув він.

— Петре! — пролунав твердий голос Олександра. — Не чини самосуду.

— Та ж це звір, а не чоловік!

— Петре, я наказую!

Олександр під'їхав, подивився на мертвого селянина.

— Як же це сталося? Він же біг...

— Не знаю, — відповів старший бранець. — Нас тягли верстов з десять отак, а може, й більше...

— Як звали його?

— Данило Клименко... В нього жінка й троє дітей лишились...

— За що ж то вас так?

— Не витерпіли панської сваволі. На Запоріжжя тікали... В нас багато хто тікає, бо несила... А коли піймають, то сам граф сідає в карету і тягає отак чоловіка по шляхах, аж доки той богові душу не оддасть...

— А вас же як звуть?

— Мене — Максимом Балабаєм, а його — Яремком Ціпуриною. Хлоп'як іще, а і його не пожаліли...

— Так, так... Ваше село далеко?

— Та далеченько... Я сяду, а то щось ноги не тримають... Олександр замислився. Щось треба робити з покійником. Не залишати ж його на шляху...

Петро сказав півголосом кілька слів по-турецьки. Олександр гірко всміхнувся.

— Ви, графе, йдіть додому пішки, — сказав він. — І дякуйте богові, що ми вас отут не застрелили. У карету покладемо вашого хлопа, вами

ж замученого. І нехай стангрит його відвезе. Ваші два селянини поїдуть з нами — вони гідні бути вільними людьми. Вважайте, що я їх тут у вас купив. Ціною вашого негідного життя. Ми забираємо й трьох коней. Все.

— То є розбій! — верескнув пан Болеслав.

— Ще одне слово — і моя куля зробить отвір у вашому череві, пане граф! Встати! — заревів Петро. Граф Болеслав, тремтячи, підвівся.

— Бігом додому! Бігом, бігом, пся крев! — І щоб жодного слова! — крикнув Петро.

Ноги в графа Болеслава дрижали, але він намагався бігти.

— Борше, борше! — гукнув услід Петро.

Товстий, огрядний, переляканий польський граф біг не озираючись.

Граф Олександр сидів на коні й перебирав пальцями гриву. Йому не хотілося дивитись на ганьбу польського графа. "Ні, ми взялися не за свою справу, — подумалося йому. — Граф Лозовицький, звісно, варвар, але це його селяни і він може з ними робити, що хоче..." А другий голос підказував, що Петро має рацію...

Думки Олександрові перервав чийсь крик. Він підвів голову й побачив, що Яремко Ціпурина підвівся й, хитаючись, побіг услід за графом Лозовицьким.

— Ти куди ото, малий? — гукнув услід Петро. Але Яремко вхопив палицю і, махаючи нею над головою, став щось гукати, захлинаючись від сліз.

— Ану, назад! — гримнув граф Олександр. Але Яремко мовби й не чув, що йому гукали.

— Та нічого страшного не станеться, — сказав по-італійськи Джузеппе. — Хай влупить кілька раз по литках. Дуже гарно впливає на характер...

— А він, мабуть, жодного разу не був битий палицею, та ще й мужицькою, — реготнув Йон, і це неприємно вкололо графа Олександра.

Тим часом Яремко наздогнав графа і вдарив його палицею по литках, як і передбачив Джузеппе. Граф Болеслав звискнув, помчав ще хуткіше, але Яремко не відставав і бив, по чому трапляв.

— Оце тобі, — плачучи, приказував він, — за дядька Данила... І ще раз за нього... І за Максима... І ще раз — за Максима... І за мене... І за всіх... І ще раз за всіх... І ще раз!

Зашпортнувся за грудку на дорозі, впав, але зразу підхопився, рвонув слідом за графом. Та тут його наздогнав Петро.

— Досить уже, хлопче!

— Не досить! Пусти! — закричав Яремко вириваючись, дригаючись, дряпаючись. Але тут же одержав такого стусана, що перелетів канаву й покотився по траві.

— Ану, щоб слухався мені! — вигукнув Петро, тупнувши ногою й стьобнувши нагайкою себе по халяві.

— Чого ви його захищаєте? — закричав Яремко у відповідь. — Він людину убив, а ви кажете "досись". Я його вб'ю! Ось як піду в козаки та одержу шаблюку, то я йому зразу голову зітну!..

— Молодець! Правильно! — вигукнув Джузеппе. — Треба вбивати таких! Ось як станеш козаком, так ми всі гуртом приїдемо до тебе в село й графа на палю посадимо.

— І посадимо, — шморгнувши носом, відповів Яремко.

— А зараз ходи сюди, допоможеш нам мертвого перенести.

Очі Джузеппе були сумовиті й добрі. В такі очі не хотілося кричати чогось образливого й злого.

Джузеппе разом з Максимом та Яремком перенесли мертвого Данила в панську карету. Стангит цьвохнув батогом — і карета повільно рушила до села.

— А що з цими робити? — Олександр показав на графських охоронників.

— Змилуйтеся! — попадали вони на коліна.

— Що скажете ви? — запитав Олександр у селян.

— Лихі вони люди, — озвався Максим Балабай. — Служки такі, що не приведи господи. Кати, а не люди.

— Змилуйтеся!

— У нас, у Чорногорії, — озвався Йован, — катам відрубують руку, щоб знали...

— Змилуйтеся! — заволали графські слуги.

— Ух, як я їх ненавиджу! — скреготнув зубами Петро і, тримаючи на прицілі зразу двох бранців, вигукнув: — Ну, кажіть мені зараз, ви хто — поляки?

— Ні, не поляки, — захлипали охоронці.

— Ви хто — католики?

— Ні, православні!

— Щоб вас усіх чорти позабирали! Кому ви служите? Тим, хто катує земляків, одновірців? — вилаявся Петро. І, розшаливши од люті, закричав:

— Ану, підвести вгору руки! Я вам покажу, як своїх продавати!

— Петре! — застережливо крикнув Олександр.

— Я на своїй землі! — вигукнув Петро і тут же вистрелив з двох пістолів у підняті руки...

Двоє графських охоронців завили від болю й закрутилися в пилюці.

— Йоне, давай пістолі!

Молдаванин кинув два пістолі в руки Петрові. Знов пролунали два постріли.

— Як твоє прізвище? — показав Петро пістолем на крайнього.

— Биченко.

— Отак. А твоє? — показав на другого.

— Олексієнко.

— А твоє?

— Скрипник.

— Скрипник? — закричав Петро. — Ану вийди наперед! Вийшов один з групи — високий, похмурий.

— То якраз він дядька Данила піймав для пана. І мучив! — гукнув Яремко.

— Я тобі ніс і вуха повідрізаю, мерзото, за те, що ганьбиш рід Скрипників. Де ти взявся, паскудо такий? Серед нас, Скрипників, не було ще зрадників!

— Тоді краще рубай голову, — люто блиснувши зеленими вогниками з-під широких брів, озвався Скрипник.

— Ні, я тобі очі повиколюю! — і Петро вихопив шаблю з піхов.

Скрипник-другий метнувся вбік, де лежала кинута зброя, щоб вхопити шаблю.

Та Яремко встиг стрибнути, як кошеня, просто під ноги зеленоокого. Той гепнув через Яремка, але скочив на рівні і, вихопивши з-за пояса ніж, кинувся на Петра.

Пролунав постріл. Це вистрелив Олександр. Мертвий графський охоронник упав під ноги коневі.

— Все! — сказав Олександр, витираючи піт з лоба. — Досить уже, хай ідуть. Джузеппе, вибирай коня для себе і для цих двох...

Через п'ять хвилин сімка вершників мчала до Києва. Позаду лишився невеликий п'ятачок шляху, на якому тільки-но було розіграно стільки трагедій.

Усе це здавалося поганим сном. їхали, сміялися, слухали побрехеньки Джузеппе, і раптом: ота дикість польського графа... Потім — дика сцена каліцтва, що її затіяв Петро... Та й він, Олександр, не кращий — бахнув з пістоля, от і немає людини...

Дивно, як усі рвуться на Запоріжжя. Богданець Йон Кодряну ладен був бігти через усю Вкраїну на ту далеку й невідому Січ. Оці двоє — теж. Навіть хлопчак — і той..

"Турки тутешні!" — це так сказав хтось про поляків. Як же це треба було туркам лютувати, щоб ім'я цілого народу стало символом розбою й звірства.

А хіба лише турки звірюками стають? Та в яничарах хтозна-скільки українців, болгарів, албанців, грузинів, є вірмени та євреї. З дитинства забрати та відповідно виховати — от тобі й звір, кат, насильник...

Всміхнувся невесело сам до себе. Колись Устя називала його ішкенджеджі. А він не сердився. Думав, що так і треба. І тільки пізніше зрозумів, що бути ішкенджеджі — мучителем, катом, нелюдом — ганебно.

Коли він, Олександр, уперше відчув себе людиною? Не просто живою істотою, а людиною з розумом і серцем?

Чи тоді, коли їхали вони вночі, ховаючись від убивць, розбурханим морем, чи отоді, коли брели пішки горами Болгарії? Чи тоді, коли Махмуд залишився з кількома пістолями й шаблею при виході з провалля, щоб затримати турецьких дозорців, які погналися за невеличким загоном утікачів? Про що думав Махмуд, якого він,

Олександр, так не любив змалку за його тонкий голос і м'якенькі щічки та ручки? Він пішов на смерть, аби врятувати того, хто його ненавидів...

Чи, може, зрозумів він, що таке людина, в ту хвилину, коли архієпіскоп Душан узяв його, маленького мешканця грізного Цетинського монастиря — твердині християнства й незалежності в нескореній Чорногорії, — взяв його на руки й заплакав, бо тільки-но сказали йому, що турки загатили гірську річечку трупиками чорногорських немовлят — і та річечка відтоді стала називатися Кравицею...

"Ну, чому люди стають нелюдами? Чому Туреччини бояться всі? Усі проклинають турків. Чому? Звідки оця дикість у народу, який створив таку велику державу? Хто винен у цім? Іслам?

А чим кращі служителі Христа? Віра Христова істинна, це так, але ж скільки підлого й чорного цією вірою прикривається? Що, отой поляк — хіба він не християнин?"

Позаду Йован — несміливо до Джузеппе:

— Ну, так що ж далі було з отією ,доньею, до якої ти таємно прийшов уночі?

— Сакраменто! — визвірився Джузеппе. — Нічого не було. І доньї не було. І дайте мені спокій.

Двоє новачків їхали мовчки, роздивляючись своїх визволителів.

Обличчя Максима Балабая було вкрите якимось темно-червоним струпом, запорошеним пилюкою. На цей струп Петро звернув увагу одразу.

— Збив, чи що? — запитав він зараз. — Може, шмаровидлом яким-небудь помастити?

— Не допоможе, — скривившись, мов од болю, промовив Максим. — Це в мене від народження. Моя мама, як мною тяжка була, вхопилася обома руками за лице — пожежа якраз сталася... От і вродився я такий — все лице мов попечене від самого народження... Увечері боюся вийти на вулицю, щоб людей не лякати...

— А, — видихнув Петро. І — знову тиша.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,

у якому розповідається про Лейбу, його сон і про те, як він збувся...

Надвечір турецька орта переправилася через Дністер. Та перед тим яничари ще заїхали в Лейбину корчму. Якби старий шинкар знав, скільки лиха принесуть йому ті відвідини, він ще вчора звечора зібрав би свої лахи і втік би звідси світ за очі, а корчму спалив би і забув про це прокляте місце. Якби то Лейба знав!.. А то ж ніщо не віщувало біди. Навіть сон приснився — воші. Сняться воші — будуть гроші... А бодай їх зовсім не було!

Турки під'їхали до корчми гомінливою веселою ватагою. Лейба виглянув з вікна і зрозумів, чого це вони такі веселі — взяли багато живого товару — дівчат. Нещасні, розпатлані, заплакані, вони виглядали з кількох критих возів, які під'їхали разом з вершниками.

— Ай-ай-ай! — скрушно похитав головою Лейба. — Бідні дівчата. Ай-ай-ай! Як це зараз їхнім матерям...

Він заглянув у кімнатку, де мала бути його донька Ривка, — і не побачив її там.

— Лемеле, Мотеле, Хаїме! — надтріснутим мідним дзвоном задеренчав його голос. — Де Ривка?

Діти повискакували з тісної кімнатки і дружно задзидзикали:

— Ривка пішла до міста!

— Лемеле, Мотеле, Хаїме! Біжіть до міста і кажіть, хай не йде додому, бо буде біда! Ой, біда на мою голову!.. Лемеле, Мотеле, Хаїме, хай вона прийде, як турки поїдуть... Ну, бігом! Через двір!

Тільки-но хлопчаки вискочили з корчми, як у двері затарабанили кулаками. Лейба вискочив, широко розчинив двері.

— Мерхаба! Мерхаба!

— Мерхаба! — відповів за всіх Селім, ступаючи в приміщення. — Усього — на всіх!

— Зараз буде! — зігнувся в поклоні Лейба.

— Негайно!

— Зараз буде!

Лейба забігав як навіжений, ставлячи наїдки на столи.

— Горілку маєш? — запитав Селім.

— Маю, але ж Коран...

— Ти, гяуре, знай своє діло, а ми, правовірні, знаємо своє... Ну, швидше!

Лейба тут же вийняв з десяток чотиригранних пляшок з жовтуватою рідиною й почав ставити на столи.

— Чи здалеку їдуть лицарі? — запитав, мовби між іншим.

— Не дуже, — неохоче відповів Селім. Потім, пильно подивившись на Лейбу, спитав: — Один богданець утік із зіндану. Молодий ще. Йон Кодряну з села Миндри. Не бачив?

— Тут багато народу буває, — ухилився од відповіді Лейба, а сам одразу згадав того, кого ще днів кілька тому мив, стриг, голив, одягав. — Та й... Та й звідки в такого розбишаки гроші? Чом би він заходив до корчми?

— А він був не сам! Його виручило кілька вершників, які їхали з Богданії, а може, просто через Богданію.

— Я там знаю?.. Тут буває багато всякого люду.

— Слухай, невірний, я тобі гроші дам — скажи тільки правду, — витяг з кишені гаманця Селім.

Очі Лейбині спалахнули, наче хто запалив у них по свічці, але хутко згасли.

— Славний лицарю, не мучте бідного єврея. Якби він хоч щось знав, він би сказав і без грошей...

В цю хвилину за вікном почувся пронизливий свист. Потім загупотіло, загоготіло, заревло, зарепетувало.

Лейба пополотнів і прожогом кинувся до вікна. Через мить він уже стояв на колінах перед Селімом:

— Славний і хоробрий лицарю! Найхоробріший серед найму дріших, найшляхетніший серед найясніших! Твої яничари схопили мою доньку Ривку. Змилуйся! Накажи її відпустити!

— А вона в тебе гарна? — лихо всміхнувшись, промовив Селім.

— І-і-і погана, кривонога, бруднуля, нечепура, та ще й заїкається, — ридаючи кричав Лейба.

— Скажи про Йона Кодряну. Ти його бачив? Лейба закліпав очима і тут же відповів:

— Я ж казав, ясний лицарю, що нічого не знаю. Та й куди вже вам упіймати його? Він уже, мабуть, на Січі... Скажіть, хай відпустять мою доньку! Я вам золото дам... Я маю трішки, з кров'ю збирав, ясний лицарю, але дам, дам, дам! Тільки пустіть мою Ривку, мою донечку кохану!

Селім підвівся.

— Ну, ходім, я скажу своїм хлопцям... Та йди ти зі своїми грішми!

— Спасибі, ясний лицарю, спасибі! — заспішив Лейба.

Вони вийшли надвір.

Двоє яничарів тримали за руки Ривку. Вона щосили виривалася й плакала, їй було років шістнадцять. Густе чорне волосся обрамлювало її вродливе личко. Брови були, мов два галчині крила, тонкий ніс, маленький рот, а над усе — перелякані, чорно-матові, як згасле вугілля, очі.

Селім гарикнув:

— Пустіть негайно!

Один з яничарів — це був Урхан Сирик — вигукнув:

— Це наша здобич!

— Пусти! — знову гукнув Селім. І, обернувшись до Лей-би: — Он йому дай гроші!

Урхан почув про гроші. Його худе, схоже на конячу морду обличчя ще подовшало.

— Ось нате вам, лицарю, гроші, — підбіг до нього Лейба і тицьнув гаманець із золотом.

Сирик відпустив руку Ривки, і дівчина, плачучи, впала на батькове плече.

— Біжи звідси скоріше! — сказав він Ривці. — Біжи в свою кімнату та замкнися!

Лейба ще раз поглянув на криті вози, звідки виглядали дівчата-полонянки.

Він повів доньку за корчму, і тут почувся пронизливий, схожий на ослячий крик. Це кричав Абдуррахман Ешек.

— Зінджир! — вигукував Ешек. Він біг від хліва й ніс у руках ланцюг.

Лейба похолов. Цим ланцюгом було закуто Йона Кодряну...

Селім стрибнув до Ешека, вихопив з його рук ланцюг, кинув тільки один погляд на нього і підскочив до Лейби. Щосили вдарив його по обличчю залізним ланцюгом.

Лейба вужем вився по землі, а Селім бив його і бив, аж поки він не зомлів...

...Шинкар отямився через кілька хвилин після того, як турки переправилися через Дністер. Стояли порожні вози — яничари позабирали дівчат на коней. У розгромленій корчмі з повибиваними вікнами та повідриваними дверима літало пір'я з подушок та перин. Валялися розбиті пляшки. Гостро смерділо порозливаною горілкою. Калюжа вина темніла біля розбитого барила.

Шинкар намагався підвестися, але в голові страшенно гуло, боліло все тіло, наче з нього зідрали всю шкіру.

— Лемеле, Мотеле, Хаїме, — простогнав він.

— Ми осьде, тату, — озвалися діти.

— Де Ривка? — простогнав Лейба. У відповідь залунало дружне ревіння.

— Де Ривка? — несамовито зарепетував Лейба.

— З-за-а-забрали турки!

Лейба тут же схопився на ноги І, хитаючись, кульгаючи, спотикаючись, побіг до Дністра — за турками. Діти, ревучи, побігли за ним.

— Лемеле, Мотеле, Хаїме! — обернувся Лейба. — Сидіть удома. Чуєте?

Діти зупинились, а Лейбу ніщо не могло зупинити...

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,

з якого читач довідується про вельми таємну і вельми важливу бесіду

— Прошу зайти, — вклонившись, мовив лаврський служка і прохилив невеликі залізні двері.

Олександр кивнув головою і пішов за ченцем. За ним — Петро.

У невеликій темній келії стояв біля столу сивий чоловік і дивився на тих, що зайшли.

— Добрий день! — низько схиливши голову й приклавши руку до серця, мовив Олександр. Потім став на коліно і поцілував простягнуту руку. Петро зробив те ж саме.

— З чим, сину мій, прийшов ти сюди? — мовив сивий чоловік Олександрові. — Скажи мені...

Олександр не відчув у мові Йова Борецького тієї теплоти, на яку чекав...

Він підвівся з коліна.

— Сідайте на лаву... Ось сюди, — так само рівно сказав Йов Борецький.

Сідаючи, Петро обдивився келію. Стіни темні, похмурі, як і в Цетинському монастирі, темна ікона в кутку, лампадочка, що ледь-ледь освітлює святий лик. Та ще — книги. Ціла стіна зайнята книгами, що стоять на грубих полицях, тесаних сокирою.

Олександр уважно вдивлявся в обличчя знаменитого київського митрополита, що прославився далеко за межами своєї землі мудрістю, проникливістю й людяністю. Це ж він, знаменитий Йов, самовіддано бореться проти унії , сіє освіту на Україні. Силами й стараннями преподобного Йова на Вкраїні відкриваються братські школи, а Київська — то е справді академія мудрості... А от його, графа Олександра, прийняв байдуже...

Митрополит був невисокого зросту, чорняве волосся його густо помережане сивизною, сірі очі пильно дивилися на прибульця. Великі жилаві руки спокійно лежали на столі — цими руками можна добре кувати в кузні й рубатися в бою.

— Знаю, сину мій, з чим ти прибув здалеку до Києва, — сказав Йов Борецький, — та хочеться мені послухати з твоїх вуст твою розповідь. І тебе послухаємо, — перевівши погляд на Петра, додав митрополит. — Можете говорити зі мною грецькою мовою чи латиною, по-турецьки чи по-польськи, по-французьки чи по-сербськи, арабською чи й німецькою мовою. Я вас зрозумію.

— Дозвольте моїм недостойним вустам узброїти себе мовою вашого народу, — сказав Олександр трохи закручено, і Петро навіть у півтемряві постеріг, як граф почервонів.

— Я радий слухати тебе, сину, — всміхнувся Йов.

— Звуть мене, преподобний отче, Олександром, графом Чорногорським. А при народженні звали мене Ях'єю. Я — син турецького султана Амурата Третього, онука великого Сулей-мана Кануні та

Роксолани-хуррем. До самої смерті батька я жив і виховувався в Трапезонті. Коли ж стало відомо, що батько вмер, а на престол став мій брат Мухаммед Третій, ми втекли з Трапезонту. Бачте, новий султан повинен був знищити всіх своїх можливих суперників. На мене чекала смерть. Але моя хоробра мати — гречанка Єлена — разом з євнухом Махмудом та нянькою-рабинею Устею вирішили мене врятувати. Темної ночі ми втекли з палацу на корабель — і через кілька діб плавання по бурхливому морю прибули до Болгарії.

Олександр витер піт з чола — йому згадалися ті страшні дні й ночі, свист вітру, тріск дощок та бабахкання вітрил...

— Продовжуй, сину мій, — тихо мовив Йов.

— І от, дістався до Болгарії, ми всі пішли пішки через гори, минаючи турецькі пости. То була дальня, тяжка дорога, в якій, захищаючи нас, загинув болгарин Махмуд. Голодні й змучені, ми прибилися до Чорногорії. Хоробрі чорногорські воїни підібрали нас, коли ми чекали на холодну й голодну смерть... Я був тоді малий, і все це пам'ятаю погано... Пам'ятаю ще — ми в Цетинському монастирі. Там я виховувався серед ченців і воїнів. Це були суворі й сердечні люди, які боронили свій край від яничарів.

Олександр зробив невелику паузу. Він шукав слів, які були б найвиразнішими.

— Ну, там мене й охрестили — назвали Олександром; з огляду на моє високе, — тут Олександр криво всміхнувся, — походження, надали мені титул графа Чорногорського. Я зненавидів турків, отче! Тяжко було мені думати, що й я — турок. Коли я охрестився, мені здавалося, що все минуле — то поганий сон. Та ні! Ніякі перехрещення й відхрещення, преподобний отче, не виривають кореня людини... Пам'ятаю, як прийшла вістка про те, що яничари загатили вбитими дітьми цілу річку. Як закричали тоді ченці й воїни! І як хтось гукнув: "Наші діти гинуть, а

оце турченя — навіщо воно живе?!" Тоді архієпіскоп Душан ухопив мене на руки й заплакав. І сказав усім, що я — християнин Олександр Чорногорець... Я вивчив сербську й болгарську мови, навчився розмовляти по-італійськи, по-грецьки, по-українськи. Я навчився латини. Мої чорногорські друзі, які всиновили мене, добре подбали про мою освіту. Я вчився в Італії, в Болоньї. Якщо пригадуєте, понад сто літ тому там учився й був професором, а далі й ректором славний земляк ваш — українець Юрій Дрогобич...

— Чимало чув про Дрогобича... Славний муж землі нашої, — озвався Йов. — Шкода, що не своїй землі світильник мудрості він ніс...

— Та й як же? Тоді Київ димів руїнами...

— Продовжуй, сину мій... Те, що ти говориш, дуже цікаво...

— Я ненавидів турків, отче. Коли був молодий, молив Всевишнього, аби послав він на них мор страшний — щоби вимерли вони до одного й сліду не лишили на землі. А вві сні бачив Трапезонт, і снилась мені турецька мова, і з криком "ана!" я прокидався — кликав свою матір по-турецьки... Я вивчився, я був при дворах багатьох європейських королів. Я мав — і маю — багато друзів, я розумівся — й розуміюся — на придворних інтригах і на всесвітній політиці. Я маю й ворогів, які називають мене самозванцем-авантурником. Але я — чесна людина. Не раз доводилося мені брати участь у боях за того чи іншого короля. Я нажив маєтностей, я набув досвіду. В мене — славний титул. Та хоч як старався забути свою батьківщину і проклинати її — не міг її забути. Не міг її проклинати. Бо я — османли, панотче, я син своєї землі, свого народу... Але що зробити, щоби мій народ перестав бути бичем і прокляттям інших народів? Я довго думав про це...

Олександр важко передихнув.

— Я прийшов до вас, як бачите, не сам. Разом зі мною прийшов сюди мій український побратим Петро Скрипник. Саме йому належить ідея, яку я хочу здійснити з божою і вашою, отче, поміччю.

Петро сидів, роздивляючись свої здоровенні долоні, наче мовилось не про нього, а про когось третього.

— Я скажу цю ідею в кількох словах... Зараз у Європі немає такої сили, яка могла б протистояти османській навалі. Якби Європа — маю на увазі Іспанію, Францію, німецькі держави, Англію, Португалію та інші країни — об'єдналася, вона б щось могла вдіяти... Щоправда, турки били й об'єднані сили...

Олександр замовк, мов збирався з думками, хоч він говорив давно вже обдумане, вивірене, зважене.

— Але є сила, якої туркам не поталанило розбити ще жодного разу. Це — хоробре запорізьке воїнство. Вся Європа ось уже яке десятиріччя не спускає своїх захоплених очей з цих лицарів, які уособлюють у собі все краще, на що здатний ваш мудрий і мужній народ. Саме вони, ці лицарі, — якщо, звісно, вони погодяться, — можуть зробити свій вирішальний внесок у справу миру й спокою... Зрозуміла річ, європейські держави допоможуть, але головна сила — запорожці... Тим більше, що зараз обстановка вельми сприятлива.

— Для чого? — спитав Йов.

— Для того, щоби я, Олександр Чорногорський, став султаном Ях'єю.

— Знаю про це твоє бажання й вітаю його, — мовив Йов.

— Як вам добре відомо, зараз у Туреччині сталися великі зміни. Після поразки в Хотинській війні Османська імперія зазнала великого внутрішнього потрясіння. Перед тим, за яких десять літ, Туреччина

кипіла в повстанні Каландара-огли, Петро Скрипник, до речі, був з Каландаром... То було повстання, як у Московії повстання Болотникова чи й страшніше...

— Ти добре знаєш сьогочасні події...

— Навесні цього року повсталі яничари скинули з трону молодого султана Османа Другого. На престолі нині мій племінник — дурноверхий Мустафа, який веде Туреччину до катастрофи. Він і раніше — до Османа — правив Туреччиною, і ви знаєте, що то було за правління. Знаю я, що там знову готуються розпочати війну з Персією. Наче мало тих втрат, яких зазнали в Хотинській війні... Турецький трон, по суті, порожній, його треба просто відібрати в Мустафи... І мусить це зробити справжній спадкоємець... Ви чудово розумієте, що в разі здійснення нашого плану всі сусідні народи — і передусім народ український — матимуть те, про що вони стільки десятиріч марно мріють, — мир...

Олександр замовк.

— Так, для нас це питання чи не першорядної ваги, — погодився Йов Борецький. — Я багато думав про це, як тільки довідався, що є на світі султанський син Ях'я. Ми не можемо не цікавитися, кому належатиме узавтра султанський трон. Ми кревно зацікавлені, щоб правили Туреччиною люди розумні й доброзичливі. Але, — Йов Борецький розвів руками, — не все в силах наших... Хоча, ти ж, певне, добре знаєш, сину мій, як українка Роксолана надоумила великого Сулеймана Законодавця не воювати проти України. Сорок літ турки не йшли проти нашого народу. І, певне, саме тому так розквітла ваша держава, ремеслами своїми, а не зброєю дивуючи світ...

— Саме так я й думаю, — мовив Олександр. — Саме тому я приїхав на Україну — просити допомоги в козаків. Річ не тільки в тому, що козаки — найдужча, наймогутніша сила, а в тому, що саме українці мусять бути зацікавлені в торжестві нашого задуму. Бо, — тут

Олександр зробив невеличку паузу, — українській людності є за що боротися і всередині своєї держави. Якби не потреба щороку відбивати турецькі й татарські напади, козаки давно б уже визволили Україну з-під влади польських королів... Якщо мені вдасться посісти належний мені трон, така можливість буде забезпечена...

— Так, сину мій, — задумливо, взявши в долоню бороду, сказав Йов. — І про це ми думали. І бачу — твої думки збігаються з нашими... Ти не живеш на Україні, але ти знаєш, що робиться тут. Над нашим народом нависла загроза окатоличення, спольщення, морального знищення. З одного боку, весь час пильнуй, щоб на тебе турки й татари не наскочили, а з другого боку — щоб поляки не задушили. Між двома страшними силами вже не одне сторіччя стоїмо. І поки що тримає нас господь на світі. Спасибі йому, що дав нам мужність і мудрість! Скільки світлих умів наших погинуло в боях... Скільки світлих умів наших не нашими стали... Зодчі й ремісники в Туреччині — звідки вони? З України. Медики, філософи, географи в Європі — хто вони? Українці. Запитай на будь-якому галеоні, що возять з Нового Світу злото іспанцям та португальцям, чи є там українці — і почуєш: є! Запитай У будь-якого короля Європи, яких воїнів він би хотів мати. І почуєш: козаків... Чому ж на рідній землі слово українець лайкою стало? Чому на рідній землі все, що має талант, мусить або загинути, або сполыцитися? Що таке нині Україна? Польське подвір'я. Ми не маємо права зватися людьми. Ми мусимо перекидатися в католицтво, спольщуватися — і лише тоді нами будуть задоволені. Наші думи і мрії топчуть, нашу людність гнітять, а на наші святині плюють, мов на поганські капища та ідолища...

— Знаю й це...

— Мало знати, — аж скрикнув Йов. — Ми мусимо всі боротися проти найпідліших кайданів — унії. Це — як павутиння душі. Під машкарою вічної унії, себто спілки, єднання, навіть любові, нашим людям прищеплюють ненависть до своєї віри, мови, слави. Це робиться нахабно й підло. Це здійснюється силою й хитрістю. Католицтво впроваджується всіма засобами. Польські королі та ксьондзи мріють про той час, коли всі

українці забудуть, хто вони такі. А коли який сарака заїкнеться про волю й незалежність, тут же його затюкають філозопи з Варшави, та є доморощені, продажні, які, бач, звідкись узяли, що без Польщі ми будемо негайно завойовані чи Туреччиною, чи Кримом, чи ще кимось... Якби ми мали таку зажерливість, то, напевне, зараз, користуючись слабкістю сусідів, ми б завоювали багато кого... Ні ж, не думаємо про це — собі на лихо!

Йов Борецький поклав руку на стос книг, пильно придивлявся до них, ніби вперше їх побачив, і його обличчя посвітлішало, сірі очі під крутим лобом налилися світлом.

— Бачиш, сину мій, оці книги?.. Оце — наймогутніша зброя наша. Цього ще ніхто не знає. Всі думають про хліб насущний та гостру шаблю. Але то — минуще. А оце — вічне.

— Шаблі не буде — ніяка книга не порятує, отче, — глухо озвався Олександр.

— Влада шаблі — вона тимчасова. І шаблі іржавіють.

— А книги горять, преподобний отче.

— Ще й як горять! Ще й на яких вогнищах! І народ стоїть, сміється: хай горить в ім'я Христа. І народ стоїть, сміється: хай горить єретик Гус чи єретик Бруно. Бо ж Земля не обертається, як казав богопротивний Коперник і як на те йому натякав ще Юрій Дрогобич. А Земля стоїть... — Йон Борецький узяв у руки книжку, погладив її, розгорнув. — І все ж горить не книга, а тільки пергамент. А думки не горять... Скільки мала фортець, кам'яниць наша Земля, а чи тільки від них її слава? А от у простих темних келіях світоч науки на Землі нашій ми знов запалили, світоч, пригашений навалою Чінгіса та Батия... Братські школи наші — слава наша, майбутнє наше. Ось книжки, вже випущені нами... Це — наша зброя.

Настала тиша. Йов, всміхаючись сам до себе, знову погладив рукою стос книг. І тут же, без будь-якого переходу:

— Ми спробуємо тобі допомогти, Олександре Чорногорцю. Ми обдумали все це в деталях ще до твого прибуття. Багато чули про тебе доброго. Й раді, що не помилилися...

— Спасибі, отче, — сказав Олександр, підвівшись. — Ваша прихильність надасть мені сили...

— Я не воїн, ти це знаєш, — промовив Йов Борецький, та хотів би почути від тебе, як ти практично плануєш свій похід... Може б, і якась моя порада тобі пригодилася.

— Думаю, що найліпше про це розповість Петро. Петро вийняв з кишені складену увосьмеро велику географічну карту італійської роботи, розгорнув її, відкашлявся й почав:

— Якщо ми матимемо п'ятнадцять тисяч воїнів, яких розмістимо на трьохстах чайках, та якщо західні держави навесні наступного року одночасно з нами почнуть тривожити Османську імперію з півдня, то ми можемо зробити от що, — Петро дістав гусяче перо і став показувати ним по карті: — Козацький флот іде від Очакова до Трапезонта. Беремо Трапезонт, визволяємо бранців...

Йов Борецький кивнув головою схвально. Це додало Петрові впевненості.

— Далі йдемо на Синоп. Беремо. Визволяємо бранців. Якщо вдасться захопити хоч кілька галер, — візьмемо. Вони нам згодяться для штурму Стамбула. А що ж у Стамбулі?.. Ми з тиждень дрейфуємо в морі, щоб турки подумали, що на цьому наш похід закінчився. І от саме в цей час ми шлемо до Стамбула невелику частину козацького флоту — чайок

п'ятдесят. Турецький флот кидається в догоню... Ну, і в морі ми його оточуємо з усіх боків, знищуємо... По тому — шлях на Стамбул вільний...

Петро закінчив своє коротке пояснення і дивився на митрополита, чекаючи на його слово. Митрополит мовчав. Нарешті підвів голову, пильно подивився на Петра.

— Тобі відомо, що кілька літ тому такий похід здійснив Сагайдачний? Але ж Туреччина стоїть!

— Султан Осман мав тоді величезну силу. А, крім того, то був Осман, полководець розумний і дійовий. А Мустафа — то не Осман.

— Добре. Припустімо, ми беремо Царгород. Що далі? Царгород — то ще не вся Туреччина, — Йов Борецький підвівся, взяв з полиці сувій, розгорнув його. — Підійдіть ближче, ця карта точніша. Наші київські майстри креслили... Так от. Подивіться уважніше. Величезна держава. І вона не потерпить султана-християнина...

— Отче, дозвольте ще кілька слів, — втрутився Олександр. — Я довго думав над цим. І дійшов єдиного можливого висновку. Тільки-но ми беремо Стамбул, як я тут же повертаюся в лоно ісламу. Тоді мене визнає і військо, і мусульманське духовенство, і зрештою весь народ. А я даю пільги і християнам, обмежую владу шейхуль-ісламу та дервішських орденів, знищую яничарство, знищую отой ісламський фанатизм, при якому проповідується, що зелений прапор пророка мусить майоріти над усім світом. І от тоді Туреччина стане державою миролюбною і справедливою....

— Так-так-так, — мовив мовби сам до себе Йов. — Десь так само думали й ми... А тепер третє запитання — до Петра. Що робитиме ваш флот після Синопу? Буде в морі цілий тиждень?

— Так, — кивнув головою Петро.

— А чи не подумали б ви ось про яку можливість — після Синопу та піти на Кафу. Якщо вдасться розбити турецький гарнізон у Кафі, визволити бранців, зруйнувати порт, — це дуже послабить турецький вплив у Криму й допоможе Мухаммеду-Гераю та Шагіну-Гераю скинути Джанибека. А ми якраз допомагаємо Мухаммеду й Шагіну.

— Це добре, але чи вистачить у нас на все це сили? — сказав Петро.

— А ви не думали про донців? Адже вони могли б вам добре допомогти.

— Ми думали, але не знаємо, чи погодяться донські козаки взяти участь у спільному поході. Ви вважаєте, що вони можуть погодитись?

— Думаю, що так.

— Як нам з ними стрітися?

— Я допоможу... А що обіцяють європейські держави?

— Багато слів, але конкретного поки що нічого, — похмуро сказав Олександр. — Я, на жаль, ще не така значна сила, щоб...

— Це гірше. Треба мені послати своїх людей до правителів християнських держав, їхня допомога конче необхідна. Але навіть без їхньої допомоги ми мусимо здійснити цей похід. Така можливість випадає нечасто. Туреччина й справді нині на грані катастрофи. Військо розбите, султана, по суті, немає, народ ремствує. Треба поспішати...

Митрополит підвівся, пройшов по келії. Подивився на Олександра, з жалем промовив:

— Шкода, шкода, Сагайдачного не стало. Тоді було б більше впевненості, що вдасться наш похід... Ну, та будемо сподіватись на милість божу.

Зупинився. Запитав.

— Ви не помічали — за вами ніхто не слідкує?

— Здається, ні, — невпевнено сказав Петро.

— Якщо хтось із турецьких чи польських вивідувачів узнає, хто ви такі, буде дуже погано. Вони здатні на все...

— Це ми знаємо, — відповів Олександр. — Але хай нам допоможе господь бог.

— Дай боже! А я даю тобі, Олександре, благословення своє.

Граф Олександр опустився на коліна. Приклався губами до сильної жилавої руки митрополита. Відчув запах чебрецю й землі...

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ,

який сплутує та розплутує людські шляхи...

Яремко Ціпурина, Джузеппе і Йон блукали осіннім Києвом. Опадало жовте листя з кленів, сторічні дуби коло Софії сяяли темно-червоними кронами.

— Екуте, Джереміє, — казав Джузеппе на своїй суміші з кількох мов. — Подивись, яка бардзо бона церква. Тільки чому біля неї корови пасуться?

— А що таке бона? — перепитав Яремко і тут же здогадався: — Гарна, так?

— Так, так, гарна, — закивав головою Джузеппе. і, моди-товно склавши руки, майже заспівав: — Ай, яка ж вона гар-на!.. Слухай, Джереміє, хто то її таку високу й красиву поставив?

Яремко ніяково здвигнув плечима. Він не знав того. Він сам уперше побачив Софію й Лавру лиш кілька днів тому, як потрапив у товариство графа Олександра. Подорожні зупинилися в Лаврі — сюди не любили заходити католики, а отже, польські солдати та чиновники. Таким чином, Олександр та його супутники почувалися тут хоча б у відносній безпеці... Ченці не радили Олександрові та його людям виходити за лаврські мури; "Київ — хоч мати городів руських, та нині цяя мати є рабою. Поляки тут хазяями, їхня влада світська, їхня влада й духовною став... Ходять ляхи святими київськими вулицями, поганять наші святині, намагаються нас у католицтво перевести. На наші ікони тичуть пальцями і регочуть: примітив, простота, ось ми вам культуру несемо, а ви, темнота непросвіщенна, ще й одбрикуєтеся. Ні, на вас, крім католицького хреста, треба й меча ще польського! Не ходіть за лаврські мури, бо там повно доглядачів і дослухачів польських. Отой граф Болеслав Лозовицький, безперечно ж, має своїх людців, які нишпорять по Києву, видивляючись тих, хто завдав стільки ганьби зацному панові. І вони, будьте певні, знайдуть спосіб "віддячити"...

Ні Олександр, ні Петро, ні Йован старалися без потреби не ходити по Києву. Надіщо даремно ризикувати? Та й ніколи було. Треба було зробити дуже багато. Майже у всі столиці Європи пішли листи Олександра, їх повезли вірні люди самого Йова Борецького. На Січ теж подався гонець, там уже чекали на Чорногорця, який мав прибути туди з самим митрополитом. Потроху готувалися до походу.

— ...То що, Джереміє, так і не скажеш, хто таку красу воздвиг? Який маестро?

Не знав Яремко, мовчки дивився на Софію, яка могутніми велетенськими свічами підняла під небеса своє викуване з металу полум'я.

Аж тепер згадалося Яремкові, як про це говорив йому старший брат Мусій. Де то він зараз? Як подався в далекі німецькі краї — так і досі ні чутки, ні звістки. Хтось казав, буцім турки його в неволю забрали. "Нічого, ось я підросту і порятую свого брата", — заприсягнувся Яремко сам собі. Підріс — хотів утекти до козаків. Та попався, ледь не загинув... Але ж е таки щастя на світі. Виручив граф Олександр, і тепер хлопець знову мріє про Запоріжжя, про морський похід, про напад на турків і про зустріч з братом. О, він обійде всю Туреччину, а брата знайде — з найтемнішої в'язниці визволить!..

— То що, Джереміє, не знаєш? — перепитує Джузеппе. — Ходімо заглянемо всередину. Йон, що досі мовчав, озвався:

— Не треба... Хіба не бачиш, що ця дзвініця давно вже не дзвонить?

— Чому так? — обурився Джузеппе. — Не розумію. Я ладен лементувати... плакати перед оцією красою... А чому ж люди так її занедбали?

— Не знаю, — зітхнув Йон. — Але слава богові, що в них є Січ.

— Січ? — обернувся Джузеппе. — Якщо не вберегти своєї мови, своєї віри, духу свого — пардон, я мовлю надто пишно — то на якого Люципера тоді потрібна ота Січ?

— Не знаю, — сказав Йон. — На це може Петро відповісти.

— Сакраменто! — гарикнув Джузеппе. — Я говорив з Петром про це. Петро мало не заплакав, коли я це запитав, і сказав, що й досі почуває

себе етранже , як кажуть французи, на своїй землі. Він каже, що був меншим етранже в Туреччині та Чорногорії...

Яремко не брав участі у цій розмові. Знову згадався йому його старший брат Мусій — здоровий, з кучмою на голові, з віспинками на обличчі. Приїздив з Києва і дражнив Яремка, джеркотючи з ним по-латині. Яремко нічого не розумів, а Мусій реготав і підкидав його до стелі. Та не тільки хвацько джеркотів. Якось став жартома з п'ятьма чоловіками з охорони графа Лозовицького "рубатися" на шаблюки. Так він їм усім шаблюки з рук повибивав... Як же це він од турків не вберігся?

Йон з Джузеппе про щось своє говорили, а Яремко обдивлявся доокола. Заходило сонце десь за містом та за лісами, його вже давно не було видно, але про те, що воно є, засвідчувало червоногаряче проміння, яке обливало баню дзвіниці, — вона жаріла, мовби розпечена в ковальському горні.

— Агей, гей! — почувся голос. Молода дівчина лозиною гнала корів, і вони ліниво брели, відмахуючись від лозини хвостами.

Яремко перевів погляд управоруч і побачив під кленом кілька чоловік, що пильно дивилися на Йона та Джузеппе. Видно було по всьому, що їм особливо хочеться розгледіти Джузеппе, але він стояв за Йоном, і його гаразд не було видно. Яремко придивився до групи. Нікого знайомого він там не уздрів.

— Йоне, — сказав Яремко тихенько. — Подивися під третій од краю клен: там хтось у нас дуже вшнипився.

Йон повільно повернув голову. Яремко помітив: чоловіки одвернулися.

— Йоне, — сказав Яремко, — вони хочуть роздивитися Джузеппе. Може, Джузеппе їх знає?

— Знає. І я знаю.

— Що ви там шепочетесь? — поцікавився трієстинець.

— Та ось, — озвався Йон, — стрілися з тими поляками, які ще в Лейби сварку хотіли затіяти. Чого це вони тут?

— А-а-а! — зиркнув Джузеппе. — Знайома пика. Пан Станіслав Сулятицький. Сакраменто! Присягаюсь на тисячу дукатів, якщо ця кумпанія не захоче зараз почати бійку.

Але хто то з ними?

— Уперше бачу, — сказав Йон.

— Вони тебе не пізнали. Ну, бо ти ж зараз — парубок, а тоді був барбудо — дід з бородою.

— Але хто ще?

— Якийсь їхній приятель.

— Ходімте потихеньку звідси, — сказав Джузеппе. — їх п'ятеро, нас усього двоє...

— А я? — образився Яремко.

— Ну — троє... Я не люблю, коли на мене отак дивляться. Колись в Іспанії на мене отак дивився один тип, а потім ножа в спину загнав...

Вони перетнули зарослу бур'яном площу, швидко пішли вниз.

— Джереміе, — звернувся Джузеппе до Яремка. — Джереміє, ми будемо йти, а ти озирайся, чи не біжать вони за нами.

— Добре.

— Тільки так — як я скажу, тоді й озирайся. Ну, от зараз.

Яремко озирнувся. Нікого не було.

— А ти уважніше. Може, між деревами...

Справді, між деревами перебігали якісь тіні.

Джузеппе сказав:

— Повернімо в завулочок, а там дворами якось перебіжимо. Я так колись у Франції втікав від одного ревнивого чоловіка. О, л'амур , — мрійливо пробурмотів італієць.

— Ну, й що? — поцікавився Йон.

— А, нічого.

Вони повернули в завулок і чимдуж помчали до великого будинку, обгородженого кам'яним муром. За огорожею росли кущі й дерева.

Побігли вздовж огорожі. Потім повернули праворуч. Зразу ж за парканом росло кілька густенних бузинових кущів.

Джузеппе кинувся туди й потяг своїх товаришів. Вийняв два пістолі.

— І ти вийми, Джованні, — кивнув Йонові.

Йон мовчки помахав під самим носом Джузеппе своїми пістолями.

— Стрілятимеш за моєю командою, — сказав Джузеппе. Почувся тупіт ніг — і п'ятеро задиханих переслідувачів зупинилися біля кам'яного муру.

— Я вважаю, що вони побігли ліворуч, — сказав один голос.

— Пан Сулятицький, — прошепотів Джузеппе.

— А мені думається, що прямо, — заперечив довготелесий.

— Ну, що ви, пане Адамку, таке кажете? Якби прямо — ми б побачили. А то вони раптом зникли.

— Тихо, — озвався незнайомий. — А може, вони десь тут причаїлися?

— Що ви, сеньйоре! — реготнув пан Сулятицький. — Вони нас помітили й кинулися тікати, аби чимдуж попередити свого Олександра про...

— Та замовкніть ви, базіко! — визвірився той, кого назвали сеньйором.

— То я є базіка? — верескнув пан Сулятицький.

— Прошу в найяснішого пана пробачення.

— Гаразд, — похмуро озвався пан Сулятицький. — Не будемо про це говорити.

— Так от. Треба нам обдивитися все, що тут е... А там — побачимо...

Джузеппе і Йон перезирнулися й підняли свої пістолі.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ,

у якому врятований називав свого рятівника Ісмаріотом

Коли мімарові Мусі ставало тяжко на душі, він сідав читати вірші одного хоросанського еміра. Той емір, дарма що посідав високий державний пост і мав, певно, до дідька турбот, умів ще й гарні вірші складати. Недаремно ж він сам себе називав Співучим .

Його книжка називається "Пташина мова". І тут Муса знайшов притчу про шейха Санаана. Той шейх покохав християнку. Але християнка сказала: "Я прийму твоє кохання, якщо ти вип'єш вина і з'їси свинини, тобто зробиш те, що кораном заборонено і що роблять християни". І Санаан випив вина, з'їв свинини і перехрестився... Поет не засуджує шейха. Він говорить, що Санаан зробив те, що звеліло йому кохання. І в цьому — найвища правда.

— Так, у ц-цьому є в-висока п-правда, зодчий Мусо, — прошепотів колишній Мусій Ціпурина. Він задумливо гортав книгу, помережану пунктиром арабської в'язі. А сам думав про те, що великий поет, мабуть, зрозумів би його, Мусія Ціпурину, коли він став мімаром Мусою. Любов до зодчества привела його на цей шлях. Він мусить перевірити свої та Атанасієві математичні підрахунки, збудувавши небачену мечеть у Стамбулі. Якщо розрахунки правильні, то тоді всі люди, весь світ, і не тільки турки, а й зрештою рідні земляки одержать з його рук новий спосіб проектування, розрахунку й побудови великих споруд.

Перед тим він, Мусій, ще не перейменований на Мусу, врятував для Туреччини одну велику фортецю, що будувалася на відвойованій у Персії території. Зодчий-італієць помилився в розрахунках. І от фортечні

мури та бійниці, виведені майже наполовину, стали загрозливо відхилятися од вертикалі. Всі мімари Баба-Алі ламали голови, що робити. Не ламав голови тільки італієць — султан Осман Другий власноручно її йому одрубав, мовивши при цьому, що такі плечі достойні носити голову далеко розумнішу... Тоді ж то Мусій Ціпурина, зробивши цілу систему підрахунків, переконливо довів султанові та всім його радникам, що фортецю можна врятувати — і це обійдеться зовсім недорого... Після цього йому й було доручено зайнятися спорудженням нової мечеті Османіє.

— Чи п-правильно я р-роблю, споруджуючи м-мечеть, яка зараз навіть назвиська свого н-не має? Чи не знак т-то аллахів? — проговорив Муса вголос сам до себе. І озирнувся.

Тихо. Нікого немає... Тільки спить у кутку поранений грек.

Знову опустив голову, став роздивлятися план великої мечеті, яка споруджується, аби прославити велику імперію Османів...

Делавер — покійний Делавер! — якось сказав: — Ти дивись, щоб не збудував посеред Стамбула гяурського собору! Тоді полетить твоя голова в Босфор.

Дурний він був, цей Делавер. І загинув по-дурному. Не здатен він був зрозуміти, що християнський храм з хрестом на маківці зовсім іншого геометричного вирішення вимагає, аніж мечеть, яку завершує півмісяць...

...Так, хрест вимагає інших вигинів попередніх ліній. Баня собору — ну, хоча б Київської Софії — нагадує пуп'янок нерозквітлої троянди. Якщо подати в розрізі, то дві лінії спочатку намагаються різко розійтися. Але стягувані могутнім взаємним тяжінням, вони повертають одна до однієї. Але розліт ліній дужий і природний і головне — пружний...

— Мов дві сталеві пластинки з шолома, — пригадалося "ненаукове" визначення Атанасія Слабошпицького.

І от оці сталеві пластинки нарешті починають сходитися. Але тут, в міру наближення, на них мовби починають діяти сили взаємовідштовхування, і лінії ніяк не можуть злитися в одну. Вони прагнуть паралельності. І от вона — паралельність. Вони непомітно злилися в одну лінію, що рветься увись, наче взяла силу від двох геометричних сил які в малюнку бані лиш брали розгін для польоту по вертикалі... Шпиль рветься в нескінченне синє небо, лінія мовби тоне в синяві. Але ця нескінченність невиразна. Тоді цю лінію й перетинає горизонталь хреста.

...Спиридон заворушився в кутку, заскреготів уві сні зубами й скрикнув:

— О мерзотний Надир-бею! Я тебе...

Ось уже скоро два тижні, як грек живе у мімара Муси. Надир-бей добився в султановій канцелярії, щоби Спиридона було знайдено за будь-яку ціну й віддано до суду. Біля будинку Спиридонового батька весь час тиняються капиджі — вони мають заарештувати коханця-невдаху, як тільки він прийде додому.

Муса й сам не знав, чому він тримає у себе вдома цього пораненого грека. Адже Надир-бей розіслав своїх джасусів по всьому Стамбулу, і якщо вони довідаються, де переховується грек Спиридон, то Мусі, хоч він і султанів мімар, усе ж не минути неприємностей.

— О М-Мусію, — мовив сам до себе. — Що т-таке Надир-бей? Що він т-тобі з-зрештою з-зробить? А ти зробиш добру справу, оборонивши нещ-щасного грека.

Здавалось би, нічим особливим той Спиридон не відзначається, але тягне Мусу до нього. Чи тому, що Спиридон вірно кохає свою Софію, чи тому, що Спиридон ніяк не може зрозуміти, як це він, Муса, міг зректися своєї віри?

— Т-ти не спиш, Спиридоне? — запитав, бо відчув на собі погляд.

— Не сплю. Знову снився Надир-бей.

— Б-боїшся?

— Ні, ненавиджу.

— А Софію? Адже в-вона с-сама пішла до цього т-турка?

— Її змусили. Вона батька рятувала.

— А м-мене н-ненавидиш?

— Ні, не ненавиджу. Ти просто слабий чоловік. Духом слабий. Ти — той же Іскаріот, тільки замість тридцяти срібняків ти береш Красу й Істину. А забув, що віра — то вище за все.

— Т-ти фанатик. С-спи ото. Я д-думаю над мечеттю. Ще торік було викопано глибокі ями й закладено фундамент. Щодня по двісті робітників працювало тут. Але діло рухалось поволі. То не було грошей, то не встигали вчасно підвезти камінь. А недавні події — повстання, вбивство Делавера й султана Османа — призвели до того, що половина майстрів розбіглася, а робітники працювали сяк-так.

Якось ішло двоє яничарів. П'яні були, причепилися до Муси-мімара, що розмовляв із майстрами.

— Що ви робите, гяури?

— М-ми н-не г-гяури. Ми п-правовірні. М-ми р-робимо д-для вас м-мечеть.

— З яких ви країв, га?

І виявилося, що всі майстри — чужинці. Хто з Сербії, хто з Грузії, хто з Московії, хто з Ляхистану, хто з угорської землі, хто з німців. І всі зреклися віри своєї й мови.

— З-заради в-вас же ж, — сказав мімар Муса, заїкаючись більш ніж завше.

— Ха-ха-ха! А ми заради кого зрікались свого?.. І пішли далі, п'яно верзякаючи... Нікчеми...

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ,

у якому надто багато стрілянини

Джузеппе і Йон перезирнулися і підняли свої пістолі.

— Вони десь тут, — закип'ятився пан Сулятицький. — Може, в оцій бузині...

І він вистрелив в кущі.

Тої ж миті озвався Йонів пістоль. Та куля в пана Сулятицького не влучила.

— Сакраменто! — ревнув італієць і вистрелив.

Але поляку і на цей раз пощастило. Якраз у момент пострілу пан Славек наступив на свіжий коров'ячий кизяк, підсковзнувся й гепнув на землю.

— До стіни! — скрикнув той чоловік, що його пан Сулятицький та його друзі називали сеньйором. — До стіни, там вони нас не дістануть!

Джузеппе швиденько перезарядив свого пістоля.

— Джереміє, — не обертаючись, прошепотів він до Яремка. — Джереміє, негайно біжи до Олександра. Скажи, що ми зараз відбиваємося від розбійників, які, виконуючи волю якогось лихого чоловіка, полюють на Олександра... Хай пришле нідмогу, ми їх половимо й допитаємо, будь певен... Ясно? Ну, арріведерчі ... І так: щоб одна нога тут, а друга там!

— Добре, — прошепотів Яремко. Але як? Вони стріляють...

— Перестрибнеш через мур, а там — швидко, як заєць... Ну, давай, а я тебе прибережу. Тільки хто висунеться — я йому в пику всаджу стільки свинцю, скільки він заслужив...

Яремко пригінця побіг поза кущем до цегельної стіни. Ой, як довго біжиться! І здається, що одразу десять пістолів цілять в спину...

Нарешті стіна. Яремко з розгону ставить ногу в заглибину, підстрибує, хапається руками за верхній пруг, підтягується й видирається нагору... Зиркає вниз — кропива. Заплющує очі й відчайдушне стрибає... І, вже стрибнувши, чує, як десь поряд ляскають два постріли, як щось невидиме зі свистом пролітає над ним.

Яремко хутко зводиться, охкаючи, озирається навкруги, намагаючись збагнути, куди йому зараз бігти. Ага, треба обігнути оцю садибу і чимдуж летіти до Лаври — ой, як це далеко!

Він мчить попід кам'яною стіною. Ось вона кінчається. Вірніше, звертає круто вбік. Сюди ж забігає й Яремко. І даремно. Бо потрапляє у якийсь вузенький і довгий двір, що закінчується високим дерев'яним парканищем. Палі та дошки цього паркану вгорі загострені, мов ратище, — такий паркан не перелізеш. І дірки не видко... Яремко швидко мацає дошку за дошкою — може, яка з них погано прибита, якщо відсунути таку дошку вбік, то в щілину можна буде пролізти...

І тут щось схопило його за литку. Всі думки про дірку в паркані тут же вилетіли з голови. Щосили труснув ногою, рвучко обернувся. Від нього з гарчанням одлетіло щось темне й кудлате.

Пес... І де він тут узявся, триклятий?

Яремко притулився спиною до паркану, втупився очима в пса.

Пес приліг на передні лапи й теж не спускав своїх лютих баньок з хлопця. Він весь час загрозливо гарчав, от-от кинеться знову...

— Іроде розпроклятий! — мало не —заплакав Яремко. — Ну, зачекай, матиму я пістоля — прийду сюди і тебе застрелю! Знатимеш, як нападати на людей!

У відповідь почулося гарчання.

Яремко хотів посунутись убік, та собака, скажено загавкавши, кинувся до нього.

Хлопець ледве відбився ногою. А собака гавкав з таким завзяттям, що його собачий лемент почули, певно, аж на Подолі.

"Пропав! — подумав Яремко. — Пропав, якщо не вирвуся звідси зараз".

Він почав посуватись уздовж паркану, не спускаючи з собаки погляду, а ногою намагався намацати щось підходяще — або камінь, або палицю. Поряд пролунало два постріли. Собака перелякано заскавчав, а Яремко тим часом устиг відскочити на кілька кроків убік.

Подумав: "Наші відбиваються. Бідний Джузеппе! Бідний Йон!" А собака насідав ізнову...

І тут Яремко наступив на щось. Нахилився, вхопив. То була добряча палюга.

— І-і-іх! — вигукнув Яремко радісно і з палюгою накинувся на собаку. — Я тобі зараз покажу, на чім свиня хвіст носить!

Та пес не став чекати, доки хлопець виконає свою погрозу. Він шалено заскавчав, наче Яремко вже встиг його огріти ломакою, і, не оглядаючись, дав драла.

Яремко вибіг за ним на вулицю і помчав униз, до Хрещатика.

...Яремко не знав, що той чоловік, якого називали сеньйором, побачив, що хлопець кинувся бігти. Він зрозумів — хлопця послано по допомогу. Устиг вистрелити йому навздогін, і був уже впевнений, що влучив, коли невдовзі почув собачий гавкіт. Тоді він наказав своїм спільникам не випускати Йона та Джузеппе з-під обстрілу, а сам подався слідом за хлопцем.

Сеньйор Гаспероні тупотів по вулиці, а попереду мелькав п'ятами Яремко Ціпурина.

"Швидко бігає, прокляте цуценя", — з люттю подумав сеньйор Гаспероні. — Але я тебе все одно впіймаю... А, власне, навіщо його ловити? Просто підстрелити — та й усе... Ні, краще підслідити, куди воно прибіжить..."

Сеньйор Гасперонi вiдчував, що задихається. Та зупинитись бодай на хвилину не можна. І він біг, обливаючись потом, гупаючи чобітьми, махаючи на ходу пістолем...

Ось хлопець уже близько. "Буду стріляти, — вирішує Гасперонi, — бо от-от моє серце розірветься від такої скаженої гонитви."

— Стій! — вигукує сеньйор Гасперонi, розраховуючи, що хлопець від несподіванки на якусь мить зупиниться. А цього досить для того, щоб прицілитись і вистрелити.

Та проти сподіваного Яремко не зупиняється, а кидається вбік, у якийсь двір.

Сеньйор Гасперонi з розгону пробігає мимо, зупиняється, вертається назад. Якась брама, якась хвіртка...

Він вривається у двір, оглядається. У дворі порожньо.

Кинувся до дверей хатини, щосили загупав у них.

— Відчиняйте! — заволав по-польськи. — Влада!

— Яка там ще влада? — озвався з-за дверей сердитий голос. — Одчиняйте самі.

Сеньйор Гасперонi влетів у хатину. Біля столу сидів сивобородий чоловік і здивовано дивився на прибульця.

— Що таке? Всі податі, які польська влада придумала, мною заплачені. Що ще?

— Тут ховається збіглий селянин! — переводячи подих, вигукнув сеньйор Гаопероні... — Цей селянин належить графові Лозовицькому. Показуйте, куди ви заховали цього розбійника...

— Якого ще в бога розбійника?

На дворі щось гупнуло й залопотіло. Сеньйор Гаспероні метнувся до дверей, щосили штовхнув їх і знову вилетів У двір...

Яремко летів, як на крилах. Коли його переслідувач пробіг повз хвіртку, хлопець догадався, що він тут же повернеться, і кинувся на дерево. Щойно сеньйор подався в хату, як Яремко шурхнув униз.

Уже вилітаючи за хвіртку, побачив, як у хаті заметушилися. Перебіг Хрещатик — і на гору. Біг задихаючись, оглядаючись, чи не женеться за ним отой страшний чоловік.

Київ — місто велике, спробуй здогадайся, куди повели ноги того, хто від тебе втікає. А сеньйор здогадався. Яремко, озирнувшись на півдорозі до Лаври, побачив переслідувача...

Яремко крутнув у бічну вуличку. Біг та й біг між будинками, парканами, деревами, а кінця їй ніяк не було...

Попереду почулося кінське хропіння. Хтось учвал мчав йому назустріч.

Може, козак із Запоріжжя?

— Дядьку! — кинувся Яремко до вершника.

— Стій! — натяг вершник поводи.

— Дядьку! Виручіть! Порятуйте! За мною лихий чоловік женеться!

— А ти втікай та й усе!

— Дядьку, наших людей православних обступили ляхи й ще хтось такі...

Пролунали постріли...

— Чуєте, це вони відбиваються... Йшли на Запоріжжя, а в Києві погибати доводиться...

Козак був веселий і молодий, його вусики стирчали, як у таргана, а очі блищали, мов після доброї чарки. Од нього пахло ще димом, морем і степом...

Він нахилився до Яремка.

— Давай до мене. Зараз помчимо виручати. А тих гадів примусимо фуга самотем петере! Його руки легко підняли хлопця.

— Там їх багато, — задихаючись сказав Яремко. — А тут поблизу є наші люди, їм треба сказати...

— Далеко?

— Як пішки, то ще є...

— А я'к екво вегі?

— Що?

— Ну, конем, верхи?

— Та ні! Тільки треба швидко-швидко... А чого ви так чудно говорите? Все латиною...

— Бо такий розумний.

Козак тут же повернув коня назад — і вони помчали дворами, городами та провулками на Печерськ, до Лаври, що вже бовваніла своїми банями перед їхніми очима.

А сеньйор Гаспероні, пробігши ще кілька срт кроків, нарешті зрозумів, що хитрий хлопець од нього втік.

"Проклятий гяур! — аж заскрипів зубами сеньйор Гаспероні. — Але чого я стою? Цей поганець зараз прибіжить до своїх, розповість їм про все — і тоді буде біда. Треба назад..."

...Уже зовсім стемніло, а Йон і Джузеппе відстрілювалися від супротивників. Коли сеньйор Гаспероні побіг за Яремком, цього ніхто не побачив, але за кілька хвилин перестрілки Джузеппе зрозумів, що число нападників зменшилося.

— Здається, одного підстрелили, — прошепотів він.

— Фарте біне! — озвався Йон Кодряну. Невдовзі Джузеппе вцілив у плече панові Адамку, яке той необачно висунув з-за муру...

— Шкода цього довготелесого, — пробурчав Джузеппе. — Він з-поміж цієї польської компанії найбільше мені подобається.

— Хай знає...

Стрілянина то вщухала, то знову спалахувала.

— Будемо триматися, поки наші не прийдуть, — сказав Джузеппе. — Треба цих іродів половити й допитати... Бо це не просто якісь там панки, а щось більше... Особливо той, хто з ними... Я ніяк не міг роздивитися ні його обличчя, ні навіть який він на зріст. Темно...

Підмога прийшла раніше, ніж на неї сподівалися. Кілька вершників проскакали вулицею, стріляючи з пістолів.

За муром почулося тупотіння ніг.

Коли Джузеппе здогадався, що сталося, було вже пізно — вороги втекли...

За якихось півгодини Йон та Джузеппе разом з козаками сиділи в одній з келій Лаври і розповідали Олександру та Петрові про пригоду.

— Ясно для нас ось що, — мовив Петро. — За графом Олександром полюють. Хто? Ми й досі не знаємо. Хто стоїть за тими поляками?

— Не будемо гадати! — перебив Петра Олександр. — Майбутнє покаже, хто то й що... А зараз ми мусимо бути в усьому обережні й обачні. — Він подивився на Яремка, всміхнувся тепло: — Ось кому треба сказати спасибі. Якби не він, то було б нам дуже туго. Може б, і не сиділи ми всі отут.

— Це ось хто, — Яремко показав пальцем на кумедного козака, що говорив з ним латиною.

— Диви, яке розумне! — вигукнув Клюсик (а це був він). — Митрополитом колись буде.

Яремко закрутив головою: не хочу.

Олександр нахилився над Яремком:

— Хочеш на Запоріжжя?

Яремко аж підплигнув від радості.

ЧАСТИНА ДРУГА

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,

у якому значний державець та нікчемний підслухач мудрують про високу політику

Великий візир Ібрагім-паша підійшов до високого вузенького віконця. Побачив сіре, нецікаве небо, з якого сипалася дрібненька мряка з крупою, мокре голе гілля шовковиці, мовби вимазане дьогтем. Проплив перед очима спис охоронця.

Розсердився. Хотів ударити в долоні, покликати служника. Зрештою якщо цей йолоп не може стояти на варті як слід, а швендяє туди-сюди, то треба його кимось замінити.

О аллах, знову цей спис! Великий візир щосили ударив долонею об долоню — аж засудомило в руках. Від того розлютувався ще дужче.

У дверях з'явився служник Джемал. Дивиться запитливо, чекає наказу.

— Забери вартового од вікна. Відправ його в гарем.

На обличчі Джемаловому, мовби витесаному з цільної замшілої вапнякової брили, — подив. Але то — на мить. Він не сміє ні дивуватися, ні обговорювати накази свого пана й вершителя...

Закутався в халат. Морозило. Чого б це?

Роздратовано пройшовся по кімнаті. Ноги тонули в м'яких килимах, хутра й дорогі тканини вбирали в себе будь-який звук, навіть тишу вбирали вони. А великому візирові хотілося лютого дзвону, оглушливих громів і шалених криків ув'язнених та допитуваних у зіндані. Схопив би шаблюку й рубав би, як оскаженілий сипах, рубав би геть усе: і оці килими, й оці леопардові та левині шкури, й оце ганчір'я аж до чинських єдвабів та ангелянських сукон.

Отой спис нагадав йому, як сидів він довгі роки в зіндані на Кандії , куди його було посаджено з наказу султана Осма-на. І щоразу виглядаючи в заґратоване віконце, бачив спис вартового. Ух, як насточортіли йому тоді оті грати й оті списи!.. Він уже й вірити перестав у те, що буде на волі — надто молодим був султан Осман, надто довго треба було чекати на Його смерть. Тільки двоє кримських ханів — Мухаммед-Герай та Шагін-Герай усе ще сподівались на милість божу. І от — відкриваються двері темниці, і він, Ібрагім, хитаючись, виходить із зіндану, і його привозять до столиці, щоб він став візиром у султана Мустафи, що повернувся на трон!.. О ні, тепер він свою волю і свій пост візира дешево не віддасть... Тільки з життям!

Він метався від вікна до вікна, кутаючись у халат, але щось холодило душу, наче він наковтався криги.

— Сиди! — махнув рукою на чоловіка, що підвівся в кутку. Перед ним стояло кільканадцять підносів з найрізноманітнішою їжею. — Сиди, я просто хочу походити...

— Хай буде благословенна ваша велика милість, — пробелькотіло з кутка, — але ж чи можу я, нікчемний раб, сидіти в присутності такого сонцесяйного пана?

— Сиди! — гримнув Ібрагім-паша і люто підчепив ногою череп'яну піалу з духмяним напоєм.

Чоловік у кутку тут же сів на подушку. Запала тиша.

— Розповідай далі! — наказав візир. Чоловік у кутку відкашлявся.

— Ях'я готується до нападу. У Києві він зустрівся з Йовом Борецьким. Борецький ненавидить унію й так само ненавидить нас. Спершу була надія, що Борецький не захоче підтримувати Ях'ю...

— У кого це була така надія? — різко обернувся великий візир.

— У Суса, в мене...

— Ваша справа не думати, а виконувати накази... Далі!

— Борецький підтримав Ях'ю, хоч і вніс у його плани зміни...

— Які?

— Ми ще не знаємо.

— А коли дізнаєтеся?

— Коли дозволить милостивий аллах...

— Чому я дізнаюся про все оце перед самим походом Ях'ї?

Великий візир, який до того метався по кімнаті й старався не дивитися на джасуса (не хотів сквернити своїх очей), раптом зупинився і вп'явся у благальні хитрі і водночас холодні сірі очі підглядача й підслухача.

— Ми послали до вашої милості свого гінця одразу ж.

— Де ж він?

— Я думав, що про це краще знає ваша найясніша милість. Я ж не знаю нічого. Але якщо гінець не дійшов, то значить він загинув. Ми так це й зрозуміли. Потім послали в Кафу чотирьох гінців. Та, мабуть, і з ними щось сталося...

Великий візир знову заходив по кімнаті. Подумати тільки — доля імперії залежить від якогось нікчемного шпигуна, що, напевне, десь перепився з невірними, й вони його пустили під дніпрову кригу, витягши перед тим з його кишень усі гроші... Якесь нікчемне життя — і доля імперії! Жах...

— Далі!

— Взимку Ях'я подався на Запоріжжя. Ми хотіли по дорозі його вбити. Але в Ях'ї чудова охорона. Всі прекрасно стріляють і рубаються на шаблях. Ми вирішили підсунути Ях'ї свого чоловіка. Це нам вдалося. Недалеко від Січі одного з наших людей роздягли й відшмагали — аби подумали, що його пограбували якісь розбійники. Ях'я повірив і взяв цього чоловіка з собою.

— Хто цей чоловік?

— Гяур... На жаль...

— Я не про те. Чи — зможе цей чоловік зробити те, що потрібно?

— Він уже нічого не зробить. Заряджав рушницю й ненароком застрелився.

— А може, не ненароком? У козаків теж є своя служба безпеки.

— Є в них така служба...

— Далі!

— Козаки будують великий флот. Набирають людей щось на триста чайок. Це тисяч п'ятнадцять козаків.

— І це все?

— Ні. Послали гінців на Дон... Звідти навесні має вийти в море на своїх суднах щось близько десяти тисяч війська.

Так-так... Отже, двадцять п'ять тисяч. Що ж, це ніби не так уже й багато, але ж це козаки. Скільки їх було під Хотином? Тисяч сорок. А турків — уп'ятеро більше. І що ж? Ех, якби ж то можна було зібрати військо вдесятеро більше та зустріти козаків на місці їхньої висадки...

Великий візир нервово мотався по кімнаті. Джасус мовчав, не перебиваючи йому думок.

А думки справді були невеселі. Султан знову встряв у війну з Персією. Мало йому тих втрат, які приніс імперії Осман Другий! Отож, де ти набереш стільки війська, щоб здолати козаків?.. Але що ж зробити, щоб зірвати авантюру відступника й самозванця Ях'ї?

Треба не пропустити його в море. Треба негайно відправити до Ячакова ескадру Шакір-реїса, щоб замкнув вихід з лиману. І хай там ескадра навіть уся погине, але козаків пропускати в море не можна... Далі, дати знать кримчакам, щоб пильнували в протоці між Азовським та Чорним морями.

— Коли козаки мають вийти в похід?

— Як тільки зберуться, тут же посилають своїх гінців на Дін, а самі рушають. Тижнів за три-чотири.

— Чому так?

— Очевидно, мають зійтися в морі десь напроти Трапезонта чи Синопа. Запоріжцям довша дорога, — шпигун показав пальцем у повітрі, як плистимуть запорожці, оминаючи Крим. — А донцям — прямiше.

— А коли приблизно можуть вони піти по Дніпру?

— Мабуть, на початку квітня, не раніше.

— Чому так?

— Чекатимуть, поки зійде крига. Навіщо ризикувати?

— А разом з кригою чи слідом за нею вони не можуть піти?

— Навряд. Раніше такого ніколи не було... "Раніше не було..." Великий візир скривився. Раніше й справді багато чого не було. Раніше не було таких розгромів, як під Хотином. Раніше не було такого, щоб яничари вбивали-своїх султанів та візирів. Раніше не було такого, щоб султана по закутках називали недоумкуватим... Дожилися!..

Великий візир зупинився й подивився лихим оком на джасуса.

— Ти приніс мені недобрі вісті.

Шпигун зблід і тут же впав лицем до землі. Він знав, що за недобрі вісті султани й візири частенько наказували рубати вістунам голови.

— Змилуйтеся, о найясніший з найясніших владик!

— Ти приніс недобрі вісті, — голос великого візира загримів металом. — І тебе треба за це скарати...

— Ай-ай-ай! — заверещав джасус. — В ім'я найяснішого аллаха, не робіть цього!

— Я зроблю це, але не зараз!

— О спасибі, о спасибі, найясніший з найясніших, хай аллах дарує вам щасливі літа!

— Я тебе скараю тоді, коли пересвідчуся, що ти набрехав. Якщо ж ми переможемо гяурів, то я тебе нагороджу!

— О спасибі вашій найяснішій милості! Я врятований і нагороджений, бо наше славне військо обов'язково розгромить гяурів!

Хай поки що живе, він робить свою роботу, йому за це гроші платять. Він ризикує своїм поганим життям, перебуваючи серед гяурів, їсть там свинину, п'є вино, губить свою душу — хоч яка вона в нього нікчемна, а все ж таки душа — і все це в ім'я найяснішого аллаха й Османської імперії, яка мусить владарювати над світом. Ось тільки треба вийти із смуги невдач. А всі ці невдачі — від існування на світі розбійницького зграїща, яке називає себе Запоріжжям.

Це — вічний ніж у спину, це, як казали оті нечестиві греки, Дамоклів меч, що на волосинці висить над Османською імперією, готовий кожної хвилини завдати їй смертельного Удару.

— ...смертельного удару, — уголос повторив Ібрагім-паша і здригнувся, почувши свій голос. Шпигун лежав на землі і мовчав.

— Сядь! — наказав, гидливо кривлячись, великий візир.

— Я не смію! Але — сів.

Ібрагім-паша ударив у долоні.

Знову з'явився Джемал. Стоїть, дивиться відданими очима розумного собаки. Стоїть, не дише, чекає наказу.

— Принеси цьому гяурові вина. Хай вип'є. А я подивлюся.

Джемал зник. Через мить він з'явився, ніби він був не Джемал, а джінн. На руці в Джемала була таця, а на ній — глечик з вином і два кухлики. Пройшов швиденько й тихо, поставив усе, як треба, — і знову зник, мов випарувався.

— Пий, — наказав візир. — А я подивлюся.

Ходив, кутаючись у халат, дивився, як цей безхвостий павіан дудлить богопротивне питво. Всі вони безхвості павіани, а він, Ібрагім-паша, великий візир Баба-Алі, мусить за них думати. Бо в них голів немає. У них є горлянки й черева. Всі вони переконані, що геть усе на світі робиться само собою, а не зусиллями таких людей, як він, візир. Так само й великий султан вважає. О аллах, навіщо ти забрав розум у султана Мустафи?

Він, великий візир Ібрагім-паша, віддає себе всього державі. Всі оці паші, капудани-аги — в них більше пихи, ніж розуму. Той же Шакір-реїс... Таж про нього ото говорено:

"Дурний, як корок, а нахабний, як два!" І він, великий візир, мусить відповідати за все...

Небо у високому вузенькому віконці було тьмяне, сіре, невиразне, як пика оцього суб'єкта, що допався до вина.

О, павіани!..

Зупинив погляд на джасусові.

Помовчав, наче не наважувався запитати. А потім:

— Ти бачив Ях'ю на власні очі?

— Так, найясніший з най...

— Відповідай коротко. Ти віриш у те, що він — син султана?

Джасус завагався. Забігав очима. Повалився на підлогу:

— Змилуйтеся...

— Сядь! Відповідай! Ну?

— Мені здається, що він — син султана. Але він зрадив віру, він зрадив батьківщину — чи ж може він навіть думати про те, що він — султанський син?! Він здрайця!

— Що це — здрайця?

— Зрадник. Поляки так кажуть... Його треба покарати, посадити на палю, щоб він здох перед очима всього Стамбула.

"Досить того, що Стамбул бачив ганьбу Османа, якого водили вулицями й плювали на нього", — подумалося тут же великому візирові, але вголос він нічого не сказав.

— Він добре розмовляє по-їхньому. Навчився ще в Чорногорії. Часто переходить на турецьку мову. Козаки її розуміють. Розмовляє й по-польському та по-італійському. Знає латинь і грецьку мову. Надзвичайно освічений, знайомий майже з усіма королями Європи. Собою показний. Козакам сподобався його розум, його слова, які він перед ними виголошував...

— Що він говорив, цей зрадник, ця лялька в руках Борецького?

— Казав, що він не зрадник. Казав, що він мріє зайняти належний йому престол... О, найясніший з найясніших, я тільки передаю його нечестиві слова!..

— Далі!..

— Казав, що коли він займе престол, то Туреччина замириться з усім світом й не буде нападати на християн. Казав, що християн у Туреччині переслідувати не будуть. Казав, що велика наша імперія живе не по кишені, казав, що її чекає страшна доля, якщо вона не візьметься за розум і не стане мирною країною. Колись, казав він, Рим загинув, не витримавши власної ваги. Так само було й з державою Чінгіса. Так само з тімуридами. Не кажучи вже про Македонського — Іскандера Великого...

— Він багато знає, твій Ях'я! — прошипів Ібрагім-паша. — Але він не знає того, що так було колись. А зараз ми живемо в нові часи. Чінгіс і Тімур дбали про себе та про свою велич. А ми дбаємо про те, що мусить привести весь світ до щастя — ми дбаємо про найлравдивішу, найістиннішу віру — про іслам. Зелений прапор пророка мусить замайоріти над усім світом. І це буде щастя для всього світу. І тая воно й буде. Такий закон історії, така воля аллаха.

Ібрагім говорив це рівним, спокійним голосом, мов карбував, а в душі, десь на глибині, зловтішався в скепсисі малий шайтан... І це лютило.

— Я з захопленням вбираю у себе цілющу воду вашої мудрості, — пробелькотів джасус. — Ваші слова — мов подих пророка Іси, вони можуть оживити навіть мертвих.

"Досить одного мого слова, щоб я тебе перетворив на мертвяка", — подумав Ібрагім-паша.

— Що він ще казав, цей нечестивець?

— Цей нечестивець казав, що коли він стане на престолі Туреччини, він вільно пропускатиме козаків у Середземне море — і аж за Геркулесові стовпи. Що відмінить рабство. Що османи мусять здобувати собі хліб власними руками, інакше вони виродяться. Що бог велів здобувати хліб у поті чола свого, а не розбоєм...

— То їхній собачий бог так велить. А що ж козаки?

— "Істину глаголиці!" — от що козаки. "Веди нас на турка!" — кричать. "Визволимо з неволі наших братів і сестер!" Наш чоловік підпоїв кількох козаків, а вони візьми та й вигукни після того: "Визволимо з турецької, а в польську віддамо!" їх там ледь не розірвали на частини. Кричать: "І до ляхів доберемося, католиків проклятих!"

— Хто кого більше слухається — Ях'я козаків чи козаки Ях'ю? — запитав візир.

— Здається мені, що він їх. Він усе-таки чужинець, боїться, що як почне надто забирати владу, то його скинуть...

"Нехай ідуть просто на Стамбул. А ми їх тут стрінемо... На Кафу вони не підуть. Та й інших міст, певно, не братимуть, аби сил не розпорошувати. Так-так-так, — вирішив Ібрагім-паша. — Тільки треба негайно розробити план їхнього розгрому".

З неба сипалася дрібненька мряка з крупою, мокре голе гілля шовковиці здавалося вимазаним у дьоготь.

Сиротою стирчав далекий мінарет.

Уже пахло весною.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ,

у якому гинуть та воскресають людські душі

За кількадесят верст від Могилева — на південь по Дністру — стояла на богданському березі стара турецька батура . Одно з віконець її на самому верху дивилося на Україну. Бліде лице виднілося крізь грати.

...Хмара усе росла й росла, сунула й сунула, аж доки, чорно-сиза, не затулила все небо. Якби це було влітку чи бодай у травні, то можна було б чекати дощу з громом і блискаязицею. А от щоб на Великдень дощило по-літньому — цього Галя не пам'ятає.

Ой, як давно був той — торішній — Великдень, коли вона, щаслива й радісна, бігала з дівчатами по селу й кожному стрічному весело гукала:

— Христос воскрес!

І у відповідь чула таке ж веселе:

— Воістину воскрес!

Мінялися крашанками, цілувалися, співали, танцювали...

Ой, як давно це було!

І сьогодні — Великдень. Десь здалеку долинають дзвони, а вона сидить у турецькій батурі й дивиться у маленьке віконечко на білий світ... З двору чути щебет дівчат-полонянок. Потурчилися вже. За якихось півроку басурманками поставали. Тільки вона, Галя Шлапаківна, не хоче кидати своєї віри. Та ще — Ривка, донька Лейби-шинкаря. Ця не зраджує юдейської віри.

Ода-баші Селім казав:

— Ех, Галія, Галія!.. (Він уже її ім'я на свій склад і лад переінакшив)... Ставай туркенею — матимеш щастя.

— Не кину своєї віри! — люто огризалася Галя.

— Ось подивися, скільки кинуло свою віру дівчат і жінок. І що?

— А я не кину.

Пішов ода-баші. Нахмурений.

Здалеку докотилися удари дзвону.

Галя приклала холодні руки до розпашілих щік; їй хотілося плакати.

Бамкав віддалений дзвін. І хмара велика-велика затягла всеньке небо. Згадалася пісня:

Ой був ґазда Андрієчко да мав доньку Марієчку,

за сім тисяч продав її...

Десь за якусь сотню верстов батько рідний побивається за нею, за Галею. Та де ж він дістане сім тисяч золотих червінців, щоб викупити свою доньку, якщо навіть Лейба-шинкар не в силі визволити свою Ривку. Коли він, скривавлений, заплаканий, нещасний, з'явився перед яничарами, Селім здивовано вигукнув:

— Та ми ж тебе вбили, проклятий шинкарю! Як же ти ожив?

Лейба впав на коліна і заридав:

— Пане преславний, пане хоробрий, хай ніколи не затупиться шабля ваша, віддайте мені мою Ривку!

— Не можу віддати, — відповів Селім. — Я її повезу в дарунок самому султанові Мустафі. Буде твоя Ривка султанською дружиною. Радій, Лейбо! Гроші великі матимеш!

— Не треба мені тих грошей, — залементував Лейба і став рвати на собі волосся. — Паночку, ріднесенький, віддай мені мою Ривку, я дам тобі великі гроші.

— Відійди!

— Я дам п'ятсот золотих червінців!.. Я бідний шинкар, але я піду просити грошей у всіх євреїв — вони мені їх дадуть.

— Мені султан дасть за твою Ривку п'ять тисяч.

— Ва-вай! — упав на землю Лейба. — Продай мене на додачу, тільки відпусти Ривку.

— За тебе в Кафі дадуть хіба що барило бузи, та й то, якщо кращих веслярів на галери не буде.

— Паночку, а якщо я розповім, куди подався Йон Кодряну, що втік з тюрми? А якщо я розкажу, що турецькій землі загрожує страшна небезпека — що тоді? Відпустиш мою Ривку?..

— Йди звідси! — вже розсердився яничар-ага.

— Навіщо султанові погана єврейка?

— Султан Сулейман одну свою доньку за єврея потурченого віддав. Чув таке?

— Я розповім, що хочуть убити найяснішого султана Мустафу!!!

— Не хочу слухати. То все брехня.

— Присягаюся своєю сивою головою, паночку!

— Можеш не присягатися. Все одно ми уже не наздоженемо Йона Кодряну... А те, що найяснішого султана хоче хтось убити — так на те є мухафизлар... Отак. Іди звідси, доки самого в ясир не забрали.

— Паночку, ну, якщо я буду тут, біля вас, буду робити всяку роботу, щоб тільки Ривку свою бачити... Селім пожував свої вуса й кинув:

— Лишайся. Тільки не сподівайся, що ми тобі твою Ривку віддамо.

Десь унизу, у дворі батури, бігає тепер Лейба, допомагає по господарству; відкрив щось на зразок корчми, намагається грошей заробити, догодити туркам, щоб доньку свою з неволі виручити. Лемеле, Мотеле й Хаїм, дарма що малі, лишилися порядкувати в Могилеві.

А Галиних матір з батьком навіть до брами не підпустили. І молили, і благали, і ридали, і ноги туркам цілували...

Знову захотілося плакати. Знову згадалася тая пісня про продану доньку.

— Здійміть, тату, головочку! Що то в полі за димове?

Чи воларі огонь кладуть, чи вівчарі вівці женуть,

Чи то турки людей беруть?

— Не вівчарі вівці женуть, не воларі огонь кладуть,

Ані турки людей беруть —

Марійчині боярове,

Поганий цар з весіллячком та до тебе, Марієчко.

— Ай! — почулося ззаду розпачливе. Ривка стояла в кутку й ламала руки.

Галя витерла сльози.

— Чого ти. Ривко?

— Якщо вони не хочуть віддати мене батькові, я накладу на себе руки! Я себе задушу оцією косою!

— Кинь ці розмови!

— А я не можу, не можу...

— То гріх великий, непростимий, — сумно сказала Галя. Їй теж не раз спадала в голову думка про те, що отак, покінчивши життя самогубством, можна обірвати всі муки. Та щось весь час спиняло. Жила якась надія. — Не роби цього, — сказала Галя Ривці. — Ще невідомо, як воно все обернеться.

— Як то невідомо? — вигукнула Ривка. — Як то невідомо? Відвезуть у Стамбул, продадуть у дружини чи в невольниці до якогось аги... Не хочу, не хочу!!!

— І я не хочу... Але ж треба вірити в краще.

— Що може бути кращого на турецькій стороні? Яка мені різниця — чи дружина аги, чи невольниця самого султана? Все одно рабиня.

— Я не про те, — вже спокійніше промовила Галя. — Козаки можуть врятувати... Можуть викупити наші... Грошей десь назбирають, може, десь скарб викопають... Та мало що може бути?

Ривка безнадійно махнула рукою.

— Не махай. От ми й досі тут сидимо, а могли б давно бути в Туреччині. Значить, хтось заважає їм вивезти нас...

І справді, сталося те, що часто траплялося на окраїнах турецької держави. Збунтувалася одна з татарських орд, не захотіла підкорятися ні турецькому султанові, ні його васалові — ханові кримському. Навіть у часи найдружніших стосунків і найглибшої покори татари не любили коритися султанським наказам. Навіть тоді вони могли відібрати в турків ясир і перепродати потім у Кафі як свій, могли відбити караван із збіжжям, могли пограбувати купців, що мали охоронні грамоти од самого султана. Бахчисарайський державець — і той завжди мав мороку з дикими ордами мандрівних татар. То вийдуть з покори ногайці. А то не зважає на найгрізніші накази Киргизька орда, що весь час мандрувала зі

своїми табунами й шатрами біля Кубані, між Волгою й Доном... Цього разу збунтувалася орда Буджацька й "зачинила" дністровське гирло. Саме через те барка з невольницями-українками затрималася в невеличкій фортеці на Дністрі.

На фортецю іноді нападали загони молдавських повстанців, але їхні сили були нечисленні, отож яничарський загін без особливих труднощів відбивав кожен такий напад...

— Ти знаєш, що то роблять у дворі? — запитала Галю Ривка.

— Не знаю, — дівчина виглянула у вікно.

У дворі кільканадцять теслярів встановлювали якісь стовпи з перекладками.

— Що то таке буде?

— Гаків хіба не бачиш?

— Гаків? Яких гаків? Навіщо? — розгублено запитала Галя.

— Богданців будуть вішати на них за ребра. Отих, що перед Великоднем туркам удалося захопити в полон...

Галя дивилася вниз, у двір. Перебіг Лейба, полохливо озираючись на стовпи з перекладками. Один з майстрів підстрибнув, ухопився рукою за гак і повис, смішно дриґаючи ногами.

З-за ріки долинали дзвони. Десь люди святкуватимуть великдень, а тут комусь доведеться вмирати. Боже мій, невже це станеться? Невже ти допустиш?

— Ведуть уже, — Ривка прилипла обличчям до грат. — Ведуть, ведуть...

Сотня яничарів вишикувалася на невеличкому плацу. Тиша. Тільки дзвони — бам-бам...

Ось уже з'явилися й приречені. Шість чоловіків. З ними йде невеличкий хлоп'як. Років йому дванадцять — не більше... Сорочки на них подерті, скривавлені. Обличчя змучені. Йдуть, мов нічого не бачать, їх підштовхують — швидше, мовляв!

Підвели до стовпів з гаками на перекладинах. Щось говорить до них каді . Вони мовчать.

Галя відчуває — в неї наморочиться голова.

— Що він каже? — побілілими вустами питає в Ривки.

— Каже, щоб ставали мусульманами, тоді помилують, — мовить Ривка, теж бліда, як стіна.

— А вони?

— А вони мовчать, — схлипнула Ривка.

Галя бачила, як каді підійшов до найменшого і щось запитав. Той заперечливо закрутив головою. Тоді каді подає знак рукою, і троє катів хапають хлопця. Вони тягнуть його до шибениці, знімають з нього штаненята і підіймаються, тримаючи його, по драбині. Ось оголений живіт хлоп'яти — над гостряком гака. Каді знизу щось питає. Хлопець відчайдушне крутить головою.

Галя у відчаї кидається на грати, трясе їх, б'ється об них головою і кричить, кричить, кричить...

Вона не бачить, що кати внизу підвели голови й дослухаються, як волає у вежі красуня українка.

Її підтримує вся батура. Всі кричать, благають помилувати хлопця.

Каді знову питає. Хлопець уперто крутить головою. Один з повстанців — найстарший — стає на коліна, простягає руки вперед і про щось благає турків. Його б'ють у груди, і він падає, качається по забрудненому майдану,

Галя трясе грати, б'ється об них, несамовито волає:

— Відпустіть! Відпустіть! Змилуйтеся! Благаю вас! Благаю! Благаю!

Не чують чи чути не хочуть. Ось зараз загойдається на гаку дитина, підвішена за ребро...

Галя кидається до дверей. Двері замкнені. Вона б'є у них ногами.

Ривка плаче, розмазуючи сльози по щоках.

— Галю! — кричить вона. — Що ти хочеш? Галя мов не чує.

— Ода-баші! Селіме!

Селім рвучко підводить голову.

— Ода-баші! Я буду мусульманкою! Помилуйте цих людей. Я буду мусульманкою...

Вона не бачить, як ззаду рве на собі волосся і б'ється головою об стіну Ривка. Вона бачить, як Селім щось швидко говорить судді. Каді уважно слухає, махає рукою. Кати відпускають повстанця.

Галя притислася чолом до залізних ґрат. Нестерпно блиснуло перед очима — і тут же бабахнув грім. Задимилося височезне дерево, що виглядало з-за вежі. Сипонув дощ.

Він мив Галі обличчя, і вона ковтала холодну воду. І вона їй здавалася теплою й солоною.

За спиною ридала Ривка.

А грім бив і бив, а блискавки стрибали й стрибали, мов хотіли доскочити до Галі.

— Громе дужий! Блискавко палюча! — благала Галя, притиснувшись до ґрат. — Вдарте сюди, в цю батуру! Пробийте мені серце! Бо я вчинила найбільший гріх! Я зреклася віри свого народу!.. Я душу свою загубила навіки. Але ж я врятувала цих сімох... Я врятувала, врятувала... Боже мій! Я вже не твоя...

Ривка ридала.

Бив грім. Блискавки стьобали землю — люто, мов кат у Стамбулі лупив присудженого до тисячі бичів святотатця...

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ,

у якому мімар Муса благає грому на голову Надир-Бея

Мімар Муса прийшов на будівництво своєї мечеті, підіткав поли халата й став з мулярами на риштування. Камінь за каменем лягає в

стіни нової споруди. Мімар Муса, не дивлячись на подавальника, простягає ліву руку, бере нею цеглину, випалену за староруським способом, правою бере розчин, приготований за порадами київських майстрів, намащує камінь і акуратно кладе...

Працюється радісно, працюється весело, наче у себе вдома, в Києві, на батьківщині. Міцна мечеть буде — тисячоліття стоятиме, бо знає мімар Муса науку будівничих свого краю...

По-весняному сонце пригріває. А що ж — Великдень минув... Отже — людська пам'ять: здавалося, став правовірним мусульманином, а згадуються, мимоволі згадуються і великдень, і різдво, і петрівка, і спасівка, і всі інші свята вітчизни.

Чого б то? Чому ти, мімаре Мусо, не мислиш ширше? Чому ти лише розумом розумієш, що є цілий світ і в нім — Істина. І для всього світу одна Істина. Невже ти не розумієш, мімаре Мусо, що це треба й серцем сприйняти? Так чому ж твоє серце ниє за Вкраїною? Що в ній, поневоленій, гарного?.. Ні, ні, вона прекрасна, але ж де ти прикладеш на Вкраїні свій талант? Бо не українцям нині Україна належить... Куди ти подінеш свій талант, мімаре Мусо, якщо він хоче дії?! А на Вкраїні йому діяти не дадуть. Що міг зробити зі своїм геніальним хистом Атанасій Слабошпицький, цей український Архіт, Евклід, Птоломей, Архімед і Коперник, якщо його книга існує в однісінькому примірнику, бо вельми мудрі земляки, побоявшись кари божої, не видрукували її? Тепер сія книга лежить за тридев'ять земель од України...

Камінь за каменем влягається в стіну. Якщо підвести голову й окинути оком весь будівельний майдан, то можна вже бачити, як поволі росте із землі велична споруда, восьме диво світу. Вона встане як виклик небесам... Ні, не як виклик, а як гармонійне поєднання земного в небесному. Коли Надир-бей подивився на малюнок мечеті на папері, а потім на її модель у глині, він перелякано спитав: "А не впаде?" — "Ч-числа к-кажуть, що н-ні" — відповів Муса. "Що ти мені — числа? — роздратовано перебив Надир-бей. — Не з чисел голови зніматимуть, а з

тебе і з мене, як що не так... Скажи, а що тобі аллах підказує?" — "Аллах-х з-зі мною числами говорить, а з т-тобою, о с-славний Надир-бею, як?.." Надир-бей не знайшов, що відповісти. Погладив свою мовби відпрасовану бороду і по паузі мовив: "Оскільки числа вигадав аллах і надшив кожне число своєю премудрістю, то, звісно, числа мають говорити істину. Та чи вмієш ти читати божу премудрість у числах, мімаре Мусо?" — "Намагаюся. І д-дещо м-можу". Тоді Надир-бей замовк зовсім... Але не заспокоївся.

Кілька раз був він у Баба-Алі, радився з чиновниками, навіть з великим візиром...

Камінь за каменем, камінь за каменем... Уже жарко стало. Робітники дивляться, як скажено працює сам мімар Муса, і теж намагаються не відстати.

І враз Муса мов закляк. Камінь тримає в руці, стискає його побілілими пальцями.

Згадалося...

...Невелика, але вельми красива мечеть на околиці Адріанополя. Коли Муса бував у цьому місті, він завжди приходив помилуватися вишуканим її силуетиком, лініями, що рвонулися увись, якоюсь незвичністю візерунків з кольорових плиток. Ніби дівчинка-вкраїнка у вишиваній сорочці стала тут, на землі турецькій, та дивиться в небо, на журавлів, що летять у рідний край — за море...

Мімар Муса знав, що зодчим не дозволялося залишати свої грішні імена на священних стінах зведених ними будівель. І все ж він шукав це ймення, бо знав, що не було ще такого зодчого, який не захотів би своє ім'я лишити десь на стіні чи колоні... Як правило, майстри залишали свої імена у плетиві візерунків. Муса обійшов тую мечеть не один раз, обдивився кожен візерунок, та заплетених у візерунки арабських слів не

побачив. Тоді він узявся перемальовувати візерунки на папір. І, виводячи лінію за лінією, раптом усе збагнув. Невідомий майстер стилізував під арабську в'язь літери кирилиці, змінив їх майже до невпізнання, але умудрився написати таке: "Воздвиг сю мосхію зодчий Димитрій з Переяслава". П'ять плиток, на кожній по одному чи по два слова. Всміхнувся тоді Муса, подивувавшись кмітливості майстра. Кирилиця читається зліва направо, а арабське письмо навпаки. Отже, ніхто з турків не зможе прочитати. Тільки земляки, та й то...

Хто він був, зодчий Димитрій з Переяслава? Муса передивився старі документи — жодного слова. Навіть його турецького імені немає. Наче не було зодчого...

Кілька днів тому Муса знову був в Адріанополі. І знову пішов до мечеті. Був вечір. Біля неї побачив кількох робітників, які під охороною яничарів щось робили.

— Гяур проклятий хотів осквернити дім аллаха, — прошипів вусатий ода-баші. — Та я прочитав його собаче ім'я.

— Щ-що ж-ж т-то з-за ім'я? — запитав мімар Муса.

— Я тут же його забув... Ми розбили вдрузки оті плитки. І тепер ставимо нові, з новими візерунками.

— Щ-що ж-ж т-там —б-буде н-написано? Як-ке ім'я?

— Мімар Амурат з Адріанополя.

— А ч-чи ж-ж можна — отак? Адже н-ніяких імен н-не в-велено лишати на мечетях?

— Вам — не велено. Нам — велено. Через сто літ Висока Брама на весь світ розповість про творіння свого геніального майстра тюрка

Амурата з Адріанополя. І світ скаже: коли вони ще хтозна-коли таке вміли робити, то хай вони і світом правлять.

— Але ж Д-димитрій д-думав п-про аллаха, а н-не про т-те, що х-хочеться якомусь яничарові.

— Цить, — засичав ода-баші. — Звідки тобі відоме це ім'я? Ти що — теж урус?

— Як і ти, — спокійно сказав мімар Муса. — Але ж-ж і ти, і я — за-р-раз і до кінця життя — османли.

— Так, ми османли. Але чому ж ти не розбив це богопротивне ім'я? Чому?

— Т-тому щ-що я сам м-мімар і дбаю про своє ім'я. Н-не хочу, щоб зникло воно в безвість... А до того ж а-аллах с-сто літ терпів ім'я Д-димитрія з-з Переяслава на стінах свого дому — і земля не запалася...

...Камінь випав із заціпенілої руки мімара Муси і загримів униз.

— Чия то псяча лапа камені швиргає?! — зарепетував хтось по-польськи.

— Тихо! То мімар Муса! — зашикали на поляка.

— А мені все'дно — чи комар, чи мімар!

— Майстре Б-болеславе, — озвався мімар Муса, — я п-прошу в-в тебе пробачення. Рука втомилася.

— Втомилася, втомилася! А якби вбив?

— Н-нічого б страшного н-не сталося, — раптом розізлившись, гарикнув Муса. — Поставили б на це місце іншого — в-в ім'я аллаха.

Майстер Болеслав замовк. Замовкли і всі навколо. Мімар Муса простяг руку за каменем, але камінь не ліг на його долоню.

— Ну чого ти? — підвівши очі на струнког хлоп'яка — подавальника з рудим пушком на верхній губі — мовив Муса.

Подавальник, набурмосений, стояв перед мімаром, мовби не бачив його... Спересердя хотів штовхнути його зі стіни, та вмить охолов. Що з тобою, Мусію-Мусо? Чом ти раптом так розлютився?

А якби і штовхнув оцього рудого вниз — то що? Хто знає його ім'я? Кому він потрібен? Оцій мечеті потрібні його руки, а не ім'я. Ніхто й не згадає його через рік... Та й чи зараз кому цікаво, що є на світі оцей парубок з Москви?..

І враз згадалася адріанопольська мечеть і яничарський ода-баші... "Хай знає світ, що то будував тюрк Амурат з Адріанополя, а не якийсь там задрипаний слов'янин Димитрій з Переяслава..." Хотілося заскреготіти зубами й стрибнути зі стіни вниз. Аж паморочно стало...

Не помітив, як спустився з риштовань, як мовчки минув мовчазних будівельників. Халат з підтканими полами надавав мімарові Мусі вигляду дервіша чи божевільного, а він ішов і нічого не бачив.

...Але ж, Мусо, і на батьківщині ніхто не знає імен зодчих. Хто воздвиг Софію Київську? Хто Лавру? Хто у Чернігові святому здіймав собори під небо?

— Але т-то — б-батьківщина. То — для рідного краю...

— Мусо, нема для Істини рідного краю.

— Нема? А м-може. Істина не в б-безмежжі, а в...

— А в чому?

— Не з-знаю, н-не знаю, не знаю... Зупинився — почув знайомий голос. Спиридон? Мімар Муса труснув головою, озирнувся. Побачив руки свої — брудні, розчином будівельним вимазані. Підійшов до калюжі, став їх мити. Вимив, поправив свій халат, помацав чалму на голові, провів вологими руками по обличчю.

Знову почувся голос Спиридона. Муса повернувся на голос. Спиридон ішов не сам. Його вели під руки кілька озброєних вояків. Грек намагався вирватись, але даремно.

— Мімаре! Мусо! — закричав Спиридон. — Рятуй мене! Плутаючись у полах халата, мімар Муса побіг назустріч грекові.

— Ану, стій! — чотири чи п'ять ратищ уперлися в мімарові груди. — Ми ведемо цього злочинця до Надир-бея. Геть з дороги!

Муса окинув оком вулицю. Що робити? Зупинився очима на Спиридонові та вояках. Дванадцять їх...

— С-слухайте, — отерплими вустами говорить мімар Муса. — Я вам-м д-дам б-багато г-грошей, т-тільки відпустіть ц-цього нещасного.

— Не відпустимо, — за всіх відповів здоровенний бурмило. — Сам Надир-бей нас найняв, щоб ми його спіймали. Він годував і поїв нас ось уже рік. Він щодня дарував нам злото і коштовні камені. І це — тільки для того, щоб ми піймали оцього паршивого грека, коли він кохається з дружиною Надир-бея. Тепер нам буде видано заразом по стільки, скільки ми мали за рік. Ну?.. Ти маєш такі гроші?

— В-відпустіть його! Я подарую вам б-більше — я п-пода-рую в-вам м-мечеть, що затьмить к-красою м-мечеть Сулейманіє! Я — мімар Муса.

— Мімар Муса — не знаємо такого, — відповів бурмило. — А мечеть ми собі в кишеню не покладемо.

— Т-тоді х-ходімо д-до м-мене д-додому — беріть усе, що п-побачите.

— Ми — не грабіжники. Нам більше — і законно — дасть Надир-бей. — І, трохи стишивши голос: — Ідіть геть! А то ми вас уб'ємо!

— Прощай, Мусо! — заридав Спиридон, і його потягли вулицею до будинку Надир-бея.

* * *

— Так, я п-переховував його у с-себе і не збираюся к-кая-тись у тім, — відповів Муса Надир-беєві.

— То твоя справа, мімаре Мусо, — сказав Надир-бей. — Не це для мене головне. Ти — мімар, отже, будуй. А кого ти в себе переховуєш — мене не обходить.

— Відпустіть його н-на в-волю.

— Я не збираюся порушувати законів. Якщо мусульманка знається з гяуром — вони мусять умерти обоє...

— Ви н-не дозволите, щоб умерла в-ваша дружина. Ви ж-ж кохаєте її. Вона ж-ж така м-молода...

— І така підла. Підлість мусить умерти разом з тим, хто носить її в своїй душі.

— Але я прошу в-вас, Надир-бею, — мімар Муса ледь не плаче, — я б-благаю в-вас... Якщо в-ви вчините т-так ж-жор-стоко, чи ж буду я здатний споруджувати м-мечеть? Чи н-не замутиться з-з розпуки м-мій розум?

— Не замутиться. Я втрачаю улюблену дружину — і мій розум не замутився.

— Вашого р-розуму н-ніщо н-не з-замутить, — тремтячим голосом мовив Муса і встав. — Але я в-вам цього не пробачу.

Мімар Муса вибіг з будинку Надир-бея весь червоний, наче хтось надавав йому ляпасів. Лице палало, безсилі сльози закипали на очах. Ні, ні, ні, він мусить щось зробити, аби врятувати Спиридона.

* * *

Уже згорталося на вечір, коли мімар Муса знову прийшов до будинку Надир-бея. Йому конче треба було поговорити із заарештованим Спиридоном. Мімар Муса знайшов, як можна врятувати грека та його кохану од неминучої смерті.

"Це зовсім просто! Нехай Спиридон перейде в мусульманство. Тоді його Софію і його самого не будуть судити за тим нелюдським законом, про який говорив Надир-бей. Тоді просто Надир-бей розлучиться з невірною дружиною і віддасть її Спиридонов!... І — все. І Спиридон житиме, і Софія житиме..."

Так думав мімар Муса, простуючи до будинку Надир-бея. Його не спиняло те, що Надир-бей нещодавно вигнав його, великого султанського мімара, зі свого дому. Ах, яке це має значення? Він, Муса, зайвий раз попросить пробачення, але він стрінеться із Спиридоном і підкаже, як треба врятуватися.

Він підійшов до дверей і постукав. Вони тут же розчинилися, але тут же й зачинились. Очевидно, слуга при дверях одержав наказ — більше не впускати мімара Мусу до будинку Надир-бея... Це погано, але, як би там не було, він, Муса, мусить врятувати Спиридона.

Муса щосили загупав кулаками. Знову розчинилися на мить двері, та, перш ніж служник устиг їх зачинити, Муса рвонув їх на себе. Дебелий служник вилетів із сіней разом з дверима, а Муса тут же вхопив шаблю:

— Ти, к-котяче л-лайно, т-ти ще смієш з-зачиняти п-пе-реді мною двері?! Т-та я т-тебе!..

Служник щось забурмотів по-сербськи, та Муса його не слухав — він помчав у дім.

— М-мені п-потрібен Н-надир-б-бей, — намагаючись угамувати своє хвилювання, мовив Муса, побачивши перед собою зразу ж кількох охоронців покою хазяїна цього дому.

— Ти хто такий? — вибивши з рук у Муси шаблюку і вхопивши його за барки, заревів вирлоокий негр.

— Я м-мімар Муса, ч-чи ж ви не знаєте?!

— Хазяїн звелів не пускати мімара Мусу й на поріг.

— Скажіть хазяїнові, щ-що мімар Муса п-падає до його ясних ніг-г — п-прохає п-пробачення з-за все, — і Муса невміло став тицяти до негрових рук гаманця з грошима.

Той гаманець узяв і тут же відпустив Мусу.

— Передайте х-хазяїнові, що я п-падаю до його ніг і прошу, а-аби в-він зволив в-вислухати мене.

Негр мовчки кивнув головою й зник між килимів, ширм та завіс. За хвилину він повернувся, мовчки віддав гаманець Мусі і тут же, вхопивши мімара в свої сталеві обійми, поніс його до виходу. Він виніс Мусу на вулицю, обережно поставив на землю, а потім з такою силою вдарив дверима, що будинок Надир-бея аж захитався — ніби в нього тільки-но бабахнуло громом.

— А щ-щоб г-грім ударив у т-твою г-голову, щ-щоби б-блискавиці т-твою б-бороду с-спалили, — застогнав Муса і, заскреготівши зубами, бігцем кинувся додому...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

що оповідає про хороброго козаченка Яремка Ціпурину

та про його незвичайні пригоди

Виступати мали на світанні.

Ще звечора поклали в судна всі потрібні припаси: їжу, одяг, набої, порох. Тільки зброя була при козаках.

Отже на світанні загримлять бубни, оживе Січ. Кільканадцять тисяч козаків займуть свої місця у трьохстах чайках — і вдарять міцні дубові весла по тільки-но скреслому Дніпру.

Яремко бігав то до Петра Скрипника, то до Карпа Недайборща:

— Візьміть мене з собою! У відповідь чув одне:

— Сиди тут. Малий ще.

Яремкові хотілося плакати. Але він стримувався. Він благав:

— Ну, візьміть мене! Я вам буду там потрібен. Робитиму все, що накажете. Я сильний. Візьміть мене...

— Не візьмемо... Йди до Олександра. Як він візьме, тоді...

Добився Яремко й до Олександра. А той вислухав, подивився втомленими очима на хлопця й мовив:

— Похід — то не прогулянка. Там стріляють. Можуть убити.

— А чого то мене треба берегти?

— Наймолодший. Якщо, скажімо, зі мною щось станеться, то не так страшно. Я прожив уже сорок літ. А ти? Ти й п'ятнадцяти не маєш. У тебе все ще попереду. Ще навоюєшся.

— Візьміть мене зараз.

— Не візьму. Оце й усе.

Сльози кипіли в душі, руки самі стискалися в кулаки.

— Агов, хлопче! Що то ти ногами землю гребеш? Закульгав на обидві? Реке Агесілаус альтеро педе клавдус фуїт .

Підвів голову — Клюсик іде. Мабуть, учора десь добряче випив, бо сьогодні аж зелений.

— Та... — махнув рукою Яремко. — Іди ти з своєю латиною під три...

— А все-таки? Скажи Клюсикові, а він, може, тобі колись щось порадить. Чи тобі — горребіле дікту , а мені — мізерабіле візу?

— У похід не беруть.

— Що ти кажеш? — сплеснув Клюсик долонями. Тоненький чорний тарганячий вусик аж застрибав під кирпою. І тут же — урочисто: — Віртус імітаціоне дігна ест, нон інвідіа .

— Та йдіть ви! — і Яремко рушив далі. Та тут же гепнув на землю. То чортів Клюсик ногу підставив.

— Чого тобі треба? — кинувся на нього Яремко.

— Тихо, Ціпуринко! — знову застрибали тоненькі вусики. — Як тебе скажений собака вкусив — узвару з дрику напийся — допомагає. Ой, та почекай. Ну, ну, ну, здалося. Послухай мене...

— Не хочу!..

— Ти хочеш іти в похід?

— Ага! — Яремкові кулаки опустилися.

— Так от. Дістань мені сулію горілки — і я тебе візьму в похід. Поїдеш турка бити, туркеню красиву впіймаєш — жінкою тобі стане. Тільки охрести її спочатку. Знаєш, як це робиться?

— Ні!

— Ну, так дістань мені сулію горілки — і тоді все знатимеш.

— Як же я тобі її дістану?

Клюсик глузливо подивився на Яремка. В очах колючі бісики забігали.

— Як же ти будеш діставати Синоп чи Трапезонт, коли ти сулії горілки не годен дістати?

Після такої насмішки підеш на все.

Яремко не довго думав, тут же подався до корчми, скинув із себе майже нову (в Києві Олександр справив) свиту й одержав од шинкаря Іцика відерну сулію з горілкою.

— Слухай, хлопче, а ти не змерзнеш? Чи ти думаєш горілкою грітися? — захихикав Іцик.

— Бережи мою свиту, восени злото привезу. Викуплю.

— О, то славний пан козак теж іде до походу? — підскочили кудлаті брови Іцика.

— Тихо мені тут! Туум — дісцере! — гарикнув латиною Яремко.

— Вах-вах-вах! — ударив рукою об руку, Іцик. — Ах, який розумний козак!

...Клюсик, побачивши горілку, розцвів од радощів, аж кулаком по чоботу вдарив:

— Оце козак! Віртус імітаціоне дігна ест... Штани проп'є, а своє докаже! Ходімо до наших хлопців — разом вип'ємо й умовимо їх узяти тебе в чайку.

— Я уже в Недайборща питав, не дозволяє.

— Подумаєш, велике цабе твій Недайборщ! Він і не знатиме нічого. Та він з нами й не пливе. Він з Олександром Чорногорцем в одній чайці.

З десяток хлопців-козаків, Клюсикових друзяк, видудлили оту сулію за якусь годину.

Пригощали Яремка, але він не хотів: "Уп'юся, а ви мене тут кинете!"

Закивали головами: диви, яке хитре.

— От що, хлопче, будемо робити. Перед світом ти залазиш у нашу чайку — вона стоїть двадцять третьою від каменя. На кормі є такий тайничок — туди ми здобич складаємо різну... Ну, а зараз іще ми здобичі не маємо. Залазь туди. Тільки щоб ніхто з старшини не побачив. Бо тоді нічого не вийде...

— Мене варта до чайки не допустить, — похнюпився Яремко.

— І справді, — почухав свою кучму Клюсик. — Що ж його робити? Нараз ударив себе кулаком по лобі й засміявся: — Є така думка. Ми тебе зараз проведемо туди. Ти залягаєш у тайник, а ми собі йдемо додому. Вранці приходимо — й рушаємо в похід... Доки будемо по Дніпру плисти — не виглядай, а вже як вийдемо в море — тоді боятися нічого. В море ж тебе не вкинемо... Ти ж у нас — оптімус омніум . Ну, то як? — підвів Клюсик свої очі на Яремка. — Що сказав би Архімед? Не знаєш? А я знаю. Він побіг би до Іцика ще раз, вискочив би звідти голяка і закричав би: "Еврика!"

Яремко, скулившись, лежав у якійсь скрині, вкутався у дрантя, що дали йому козаки, й намагався не заснути. Тихенько гойдалося козацьке суденце, іноді вітер пробігав по в'язці очерету — і тоді чув Яремко тихий шурхіт; хлюпалися хвилі — хлюп та хлюп, хлюп та хлюп.

"Тільки б не заснути, — думав Яремко. — А то ще захроплю, як хропуть Йован та Джузеппе, то мене тут же почують..."

Він насторожено вслухався в тишу. Іноді чув кроки вартового.

"Боже, — думав Яремко, — допоможи мені! Не викажи мене ні Олександрові Чорногорцю, ані Карпові Недайборщу, ані Петрові Скрипнику... Ось як вирушимо в похід, то тоді можеш їм сказати, але тільки в морі..."

Бог мовчав, тихенько хлюпала вода, було холодно...

"Свиту продав за горілку, тепер доведеться померзнути, — подумав Яремко. — Ну, та нічого. Ось прийду з походу — то я її назад викуплю. А кому тая свита влітку потрібна? Адже ж улітку жарко..."

Ніби щось недалеко хрюкнуло чи кашлянуло. Ніби завовтузилося — і знову тихо. Це, мабуть, вартові ходять. Плеснуло водою. Риба скинулась, чи що? Кажуть, що в Дніпрі водяться такі рибини, як Яремко завдовжки.

Почулися кроки. Мабуть, вартовий... Яремко завмер, аж дихати перестав. Тихо-тихо... Невже вартовий бачив, скільки козаків ішло до чайок, а скільки верталося назад?.. Шерех. Це шелеснув очерет, прив'язаний до борту. Потім чайку гойднуло. Хтось уже тут, на суденці... Яремко завмер, дихати перестав...

Хтось невідомий ніби щось шукав — обережненько так, обережненько... Яремко чув навіть сопіння невідомого чоловіка.

Закляк... Тільки б не виказати себе... Тільки б не виказати... Тільки б не поліз він до тайника... А може, то Клюсик?.. Ні, Клюсик сказав би, що то він.

Яремко почув, як захлюпала вода за бортом, задзюркотіла, забулькотіла — мовби хтось набирав її в посудину... Тиша. Тільки тихенько сопе невідомий чоловік. Знову ллється вода — вже на чайці. Ллється тихо, шелестить, мов ллють її в сухий, сухий пісок...

І знову мовби хтось біля борту набирає в щось води.

Навіщо це? Яремко напружено думав, але не міг нічого придумати...

Хлопцеві стало жарко, аж піт лився по обличчю, неприємно лоскочучи ніс і щоки, але Яремко боявся навіть подумки ворухнути рукою. Адже ж може почути все те невідомий чоловік, підніме ґвалт, і тоді — прощай, мріє, про козацький похід!..

Та ні, той чоловік ґвалту не підніматиме. Він, напевне, робить щось лихе, раз потихцем прийшов серед ночі... Але тоді він, Яремко, має підняти шум... Тільки ж... Вартовий спитає: "А ти що тут робив?.."

Краще взавтра він про все розповість Клюсикові. Хлопці перевірять на чайці та й побачать, що той чоловік тут робив...

Ще раз злегенька гойднулася чайка. Десь збоку, по піску, легенько прошаруділи чиїсь кроки. Навіть не кроки, а мовби змія проповзла...

Тихо-тихо...

Яремко лежав з розплющеними очима, дивився в чорноту. Йому ввижалося велике-велике, синє-синє, солоне-солоне море. І — два сонця. Одне — вгорі, друге — внизу, в воді. Попутний вітер надимає білі вітрила чайок. І він, Яремко Ціпурина, стоїть біля гармати й бабахкає з неї отакенними, як кулаки в Недайборща, ядрами по цареградських мурах. А турки бігають, кричать: хала-бала, хала-бала...

— Якиме! — почувся чоловічий голос неподалеку. — Якиме, де ти подівся?

Раз прийшли вартові змінити свого товариша, то вже за північ.

— Якиме, де ти там? Ніхто не відгукується.

— Ну, де ти, Якиме? Знову тиша.

— Якиме! Ти спиш, чи що? — вже нервує той, хто кликав. Ніякої відповіді. Почувся інший голос:

— Мабуть, пішов спати чи лигати горілку.

— От завтра скажу кошовому... Служба є служба... Поставили, то стережи, а не пий...

— Та годі вже, — озвався другий голос. — Бачиш же: чайки цілі, ніхто їх не вкрав...

Вартові ходили біля самого берега. Потім стали. Хтось почав кресати вогонь. Очевидно, запалили люльки, бо деякий час мовчали й сопли. Потім рушили берегом.

Яремко вкутався в ганчір'я — доки вартові стояли поряд, було жарко, а зараз мовби похолоднішало. Лежав, думав, щоб не заснути, про море, про похід. Бачив себе знову на чайці біля гармати. Весело били весла по воді, сяяло сонце...

Яремко прокинувся й не міг спочатку збагнути, де він і що а ним. Похитувалося все під ним, рипіло щось і хлюпало, чутно було голоси, вузенькі смужки світла пробивалися знадвору.

— Тодосю, подай-но сюди відерце! — почув Яремко знайомий голос. Хто це? Ах, Клюсик!

Одразу все стало на свої місця. Як це він примудрився заснути?

— Та де ти його шукаєш? — сердито вичитував Клюсик комусь. — Онде воно, біля барила з порохом лежить.

— Та бачу, — неохоче озвався бас. — На!

Яремко лежав і відчував, як чайка мчить по хвилях. До нього у схованку долинав свіжий запах річкової хвилі, яка, зачіпаючи за борт чайки, розліталася на дрібні водяні бризки, що шерхалися об смолисті дошки: шерх! шерх!

Швидко йде чайка, мабуть, добрий попутний вітерець!

Цікаво, чи довго він проспав у цій схованці? Може, вже обід, а чи й вечір? Тоді скоро — море.

Може, вилізти на світ та розповісти Клюсикові про те, що хтось лазив уночі по чайці?

Але ж Клюсик мусить теж пам'ятати про Яремка. Якщо можна буде, то він, певно, сам загляне до схованки.

Хлюп, хлюп... Шерх, шерх...

Яремко потихеньку перевернувся на другий бік і заснув знову.

* * *

— А ти що тут робиш? — почулося раптом над самісіньким вухом.

Яремко прожогом розплющив очі, але в першу мить нічого не побачив. Чиясь рука тримала його за плече й трясла.

— Що ти тут робиш? — знову гарикнув якийсь чоловік, і тепер Яремко його побачив. Він хотів відсунутися далі в куток, але сильна кощава рука міцно тримала, та й сунутись далі було вже нікуди.

— Ану, вилазь зараз же! — гримнув чоловік.

— Сеньйоре Гаспероні, — почувся голос Клюсика, — що ви там вовтузитесь?

— Та ось знайшов ховраха в норі! — трохи змінивши тон, озвався сеньйор Гаспероні, — і його рука трохи ослабла. Цього було досить, щоб Яремко вивернувся і тут же ногами штовхнув сеньйора в груди.

На палубі щось загриміло, зареготали козаки, а Клюсик закричав:

— Ану, тихо, а то ви тут і чайку перевернете! Я зараз сам подивлюся!

— Та ні, чекайте, я його перший знайшов, я йому перший і вуха пообриваю!

— До вух діло ще дійде. Ану, хто отут сховався? Якийсь турок чи татарин? Га? — й обличчя Клюсика з'явилося в дірці, — Ану, вилазь, — промовив він і підморгнув. — Я тобі зараз дам! Нон солюм ін терра, сед етіам ін аква бестіє — правда ж, сеньйоре Гаспероні?

Яремко мовби неохоче виліз. Аж заплющився на хвилину од яскравого світла.

Бралося вже до вечора. Сонце стояло по праву руку, але ще було яскраве, а не червоне, коли воно над самим обрієм.

Оглянувся навколо. Вдалині степ, степ і степ... Рудий, ви-цвілий... А Дніпро широченний, аж до обрію. І мовби синявою розбавлений.

— Ти де взявся? — витріщивши очі й підсмикуючи то одну, то другу брову, став кричати Клюсик. — Хіба тобі не сказано було сидіти вдома? А от ми тебе зараз відправимо назад — що ти робитимеш? Га?

— Не роби цього, отамане, — озвалися десять козаків, що пили горілку з Клюсиком увечері.

— Так що ж робити з ним? Не візьмемо ж його в похід! Треба висадити на берег!

— Не роби цього! — то знову десятеро, весело блискаючи очима, озвалися. — Його ж татари піймають, султанові продадуть, пахолком султанським зроблять.

— Хай буде з нами, — загомоніли з усіх боків козаки. — Тільки щоб після походу барило горілки поставив, та щоб ми йому нагаїв всипали за непослух. Гаразд?

Яремко кивав головою, відчуваючи, що з ним жартують, що найстрашніше вже минуло, і тепер він — рівноправний член товариства, яке зібралося на оцій чайці.

— Нагаїв можемо дати й зараз, — дрібно реготнув сеньйор Гаспероні, але його ніхто не підтримав.

— О, купідус глоріє, мемор бенефіції, інопс президії, вір реї мілітаріс перітіссімус, кіфаре сцієнс , чи не з'їв би оце ти зараз шмат сала й кусень хліба?

Яремкові аж запаморочилось од тої латини. А може, то від голоду. Бо саме тепер хлопець згадав, як давно він їв. Узяв сало й хліб, сів на барило з порохом.

— А перехреститися забув? — озвався сеньйор Гасперонi, що весь час не спускав з хлопця очей. Яремко перехрестився й почав їсти. — Ого, який голодний! Скажи: ти тут давно?

— Ще звечора...

В очах сеньйора Гасперонi стрибнуло кілька тривожних іскринок.

— Мабуть, цілу ніч не спав?

Сеньйор Гасперонi щось хоче взнати... Тю на нього... Весь час Яремкові здається, що цей чоловік підглядає за ним, чи що... Якось так дивиться... Зирне — і тут же очі вбік...

— Тільки-но прийшов — одразу заснув.

Іскринки блиснули й згасли...

Яремко повільно жував хліб із салом і дивився навколо. Позаду надимали свої вітрила чайки. Попереду — теж чайки. Кінця-краю їм не видно.

Підійшов Клюсик. Дивиться допитливо на Яремка, мовби щось спитати хоче. І справді питає:

— Ти не змерз часом уночі? А то ж ми твою свитину пропили...

Незручно Клюсикові, що отак користолюбне повівся з малим хлопцем.

— Не змерз... Тепло було... — І тут же, без будь-якого переходу: — Клюсику, а я вночі щось чув.

— Що? — аж кинувся Клюсик.

— Ходімо кудись подалі, аби ніхто не чув.

— Давай.

Вони підійшли до носа і, схилившись на облавок, стали дивитись у воду.

— Клюсику, ти вночі тут був?

— Де "тут"?

— Ну, на чайці.

— Ні, а що?

— Ну, так слухай.

І Яремко розповів про все, як лунали легкі кроки, і як воду хтось брав і ту воду кудись лив у чайці...

— А ти... того... Море майорум... не бре-бре?

— Кажу, що сам чув.

— А може, приснилося?

— Ні. Я ж чув потім, як вартового Якима кликали вартові. А він, виявляється, десь пиячив, чи що...

Клюсикове обличчя спохмурніло.

— У тім-то й штука, що Яким ніде не пиячив, — сказав він. — Його просто не було... Ми й у похід вийшли без нього... — Клюсик сторожко озирнувся. Затягся димом з люльки, пошкріб кучму. Знову подивився на Яремка.

— Слухай, а ти, значить, чув розмову вартових уже після того, як хтось лазив по чайці?

— Так.

— Гм... А перед тим, як хтось заліз у чайку, ти нічогісінько не чув?

— Нічого.

— Нічого-нічого? Може, десь хтось крикнув чи захрипів, чи водою хлюпнуло?..

— Водою хлюпало, — згадав Яремко. — Тільки то, мабуть, якась велика риба... А перед тим... перед тим щось ніби хрюкнуло...

Обличчя Клюсика стало поволі бліднути. Він ударив кулаком по облавку і, заїкаючись, аж просичав:

— Якась іродова душа була на чайці... Боюся думати.. але, мабуть, бідного Якима на світі нема. Яремкові стало моторошно.

— Клюсику, ну що ти таке кажеш? — вигукнув він.

— Ша! — блиснув Клюсик своїм оком на Яремка.

— Мовчатиму!

Вітер був попутний, добрий, свіжий, аж баранці зривалися із хвиль. Він пах весною, неораною землею і торішнім згарищем.

Сонце все нижче й нижче спускалося до заходу.

Козацькі чайки прямували на південь...

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,

з якого допитливий читач може довідатися про дальші

плани сеньйора Гаспероні, графа Олександра

й донського отамана Єфтимія Петруніна

Сонце випірнуло просто з моря й покотилося вгору, струшуючи з себе вогненні бризки.

Над Караденгізом летіла весна. Йшов рік 1033 за Гіджрою . Все було в цей день, мовби в перший день світу. І небо аж дзвеніло своєю свіжою-свіжісінькою синявою, й море було ласкаве та пахуче, покірно лягало під груди чайок козацьких, і чайки з туго напнутими білісінькими вітрилами були веселими та святковими.

Вітер летів веселий, гінкий, міцні щогли аж рипіли, аж гнулися під його натиском, чайки мчали, наче кіннота.

— Ех, отамане, — Недайборщ нахилився до Олександра і зітхнув.

— Чого?

— Відпусти мене з хлопцями. Заберемо галеру і вас наздоженемо при Тралезонті... Чи в Синопі...

— Не можна зараз... Не будемо ризикувати...

Зітхнув знову Недайборщ. Зітхнув і кулаком себе по коліну вдарив. Дуже вже шкода йому отієї галери, яку торік захопив він з Клюсиком у відкритому морі. Добра галера. Міцна, нова, багатьма гарматами рихтована. В такій би галері самому крулю плавати — і то не встид. Бранці, яким Недайборщ допоміг визволитися із неволі, вільними козаками поставали. І плавала тая галера ще цілу осінь, мала кілька боїв з турецькими суднами... Славна була пора! Дуже здружилися козаки на галері. А було тут всілякого люду: болгари, серби, греки, турки, татари, євреї, італійці, кріпяни, кіпріоти, мальтійці, молдавани, поляки, німці і навіть швед один по імені Рагнер. Татари й турки висадилися в Криму — на одному з пустельних берегів біля Кара-Дагу. Татарин Амет — знаменитий розбійник, якого було засуджено на вічне веслування на галерах, — сказав Недайборщу на прощання :

— Козаче, якщо трапиться біда, не забувай, що є в тебе приятель Амет Киримли . Ти мене визволив з неволі — і я тобі допоможу. Шукатимеш мене на Кара-Дагу. Пастухи та рибалки тобі скажуть, де знайти Амета, сина Різи. Не забувай!..

— Не забуду! — сказав Недайборщ. Обнялися і лоцілува лись, як побратими.

І думалося йому, що то просто слова. Аж ні, невдовзі довелося згадати Амета Киримли. Коли настала пізня осінь, хотіли козаки прорватися додому, на Січ. Та при Ячакові зустрів їх цілий турецький флот. Кинулися хлопці до весел, згадали своє колишнє веслярське мистецтво — і так гребонули, аж море загойдалося! Під градом ядер, з пробитими вітрилами таки вирвалися назад у море.

Потім думали пробитись додому через Босфор Таврійський . І там не вдалося. Стрілися аж три військові галери. Довелося втікати. Добра галера, славні майстри її робили, і цього разу виручила... Та ще ніч-мати,

що налягла на море так чорно, як сто неправд, та ще вітер з далекого рідного Гуляй-поля прилетів на поміч — дмухнув, гойднув Чорнеє море!..

Що ж робити, куди далі? Піти, може, на захід, та через Буджацькі степи на конях пробиватися на Запоріжжя? Так там же дика орда гуляє, об людоловстві тільки й думає... Велике Чорне море, як світ, та вийти з нього ніяк — скрізь вороги на козацьку душу чигають.

Оттоді й згадали про Амета Киримли. Вночі з попутним вітром промчали навколо півострова, а на ранок перед ними зачорніло громаддя Кара-Дагу. Прокрадалися поміж скелями, шукаючи затишної бухточки. Знайшли нарешті таку місцину, куди вітер не заникав, мабуть, ще від сотворіння світу, затягли галеру мотузками в бухту, повернули носом до виходу, поставили якір. А потім — до Амета.

— Згадали-таки, — всміхнувся Амет у свої ріденькі вусики. — Тільки ж вас так багато, що провести важко. Ну, та щось придумаємо.

Сотня хоробрих татарських юнаків була в Амета. Налітали вони на турків, які поневолили їхню батьківщину, на мурз-запроданців, забирали гроші, роздавали біднякам...

— Через Ор-Капу не пройти. Через Арабат — теж не можна. Можна лише через Сиваш. Є там кілька бродів.

За кілька днів великий загін вершників, одягнутих в татарське вбрання, помчав від Кара-Дагу на північний захід. У скелях залишилася галера — чекати на кращі часи, коли Недайборщ із Клюсиком повернуться знов на Чорне море. Сам Амет Киримли вів цей незвичайний загін. Він довів хлопців майже до Січі...

Так, шкода Недайборщу, що нема галери. Зараз би кинутися з нею в бій — ух, як би здорово було! А з усіх боків — чайки. Триста штук. Як стріли з лука. Хмара стріл. Ану, враже, спробуй з нами битися!

— Не можна! — каже Олександр знову.

Обидва вони пильно вдивляються в море. Десь під вечір вони мають зустрітися з донцями. Дві сотні донських човнів іде на допомогу козакам-запорожцям.

Весело хлюпотіло море, вітер надимав вітрила — і вся козацька флотилія в кількадесят рядів мовби летіла над водою. Отаманська чайка іппла першою, наче журавель у клині, а за нею всі інші.

Бічні сторони велетенського трикутника були трохи вгнуті — щоб з передової чайки кожної колони було видно, що робиться на головній, де сидить отаман. Будь-який наказ, що передавався з неї, одночасно бачили на двадцятьох чайках збоку. Цей наказ негайно передавався по шерегу — і за якусь хвилину вже вся армада знала, в чім справа.

"Чи встиг пан Сулятицький дістатися до Кафи? — думав сам до себе сеньйор Гасперонi, сидячи у крайній з лівої руки чайці. — При такому вітрі, як зараз, добрий корабель за якихось два дні домчить до Стамбула. А там хай думають, як відбити напад козаків".

Шкода лише, що він так пізно довідався про те, що козаки йдуть ще й на Трапезонт і Синоп. А вже після того — рушать на Стамбул. План диявольськи хитрий. Якби в Стамбулі не знали, що мета походу — трон імперії, а отже, і столиця, то після розгрому Трапезонта (а цей розгром — неминучий: така армада суне, що й подумати страшно!) мусили б негайно послати сюди велике військо й флот;

Олександр же, розгромивши Синоп (що теж є дуже можливою річчю) й накликавши на себе додаткові сили яничарів, сипахів та флоту, піде просто на Стамбул. І тоді... Тоді кінець... Тоді летить з трону недоумок Мустафа, малолітнього Амурата, що претендує на трон, та його братів буде тут же задушено — і законний спадкоємець престолу султан Ях'я бере владу в свої нечестиві, зрадницькі, гяурські руки.

Він замиряється з християнами, він перестає завойовувати світ — і тоді, зганьблене, впаде на землю, гяурам під ноги, зелене знамено пророка...

Він, Ях'я-перекинчик, зрадив рідний край, зрадив велику справу перетворення світу — і він мусить загинути. В ім'я слави й могутності Великої Брами.

Він, Кемаль-Сус, доклав чимало зусиль до того, щоб стати учасником цього походу. Олександр спочатку не хотів його брати — ніби щось вичитав у його очах. Та Петро Скрипник сказав: "Зайва шабля нам не зашкодить. Ви можете рубатися на шаблях, стріляти?" — "А то як же? — зрадів сеньйор Гасперoні. — Ще й як!" Він вихопив пістоля (майнула думка: зараз стрелю в Ях'ю, але тут же зникла: не хочеться страшно вмирати на палі) і, підкинувши вгору дублон, вистрілив. Дублон на землю не впав — його кудись відкинуло кулею. Олександр знизав плечима — непогано, мовляв, та зрештою у нас всі так уміють. Ніби підтверджуючи це, Йован вийняв турецький аспер, підкинув його вгору і стрілив теж. Джузеппе ж лише пильно й хитро дивився на сеньйора Гасперoні. І від того Сусові було найтривожніше. Італієць не визнає його за італійця — це було жахливо... "Ви повинні мене взяти з собою, — гаряче казав сеньйор Гасперoні. — Мій брат у турецькій неволі. Я повинен визволити його і відплатити туркам. Якщо ви мене не візьмете, то я все одно знайду спосіб дістатися до Туреччини..." Олександр і Петро переглянулися. "Візьмімо!" — мовив Петро. Олександр мовчав. Невідомо, що він сказав би, та в цю мить нагодився Недайборщ. "Візьмімо!" — гаркнув він весело і так вдарив сеньйора Гасперoні по плечу, що той аж пригнувся й гикнув від болю. "Добре!" — озвався Олександр, не спускаючи з новачка уважного ока.

Хлюпотіло море, хвилі весело стрибали перед чайкою. Вода була свіжа, легка, хотілося занурити в неї руки й умити обличчя.

Кемаль-Сус поглянув на захід — біло-біло-біло.

А на сході — синява морська й голубінь небесна.

Йде козацький флот на Туреччину.

Хтось із державних діячів сказав: "Доки існуватимуть ці розбійники, Караденгіз нестиме нам лихо". Але, напевне, легше вихлюпати Караденгіз, ніж приборкати цих розбійників.

В чім їхня сила? Кемаль-Сус, він же сеньйор Гаспероні, добре знає цей народ, але й досі не знає, в чім його сила. Так, турецьке військо зовсім недавно було найсильніше в світі. Це були не найманці, а добре вимуштрувані воїни, кожен знав: битимусь героїчно — буду агою, пашею, візиром. Раб міг стати візиром! Європа до цього не додумалася. Колись, може, додумається... І в козаків — так само — кожен козак може гетьманом стати, лиш би розумний та хоробрий був. Але чому ж козаки, яких удесятеро менше, ніж усього війська в Туреччині, здатні їм протистояти? Хіба вони краще стріляють чи рубаються, ніж яничари й сипахи? Ні. Що ж тоді? Невже оте сентиментальне поняття: батьківщина? Але ж є поняття, яке стоїть вище. Воно здатне об'єднати албанця й волоха, серба й грека, перса й грузина, болгарина й македонця, німця й угорця. Це — віра в аллаха й Мухаммеда — його пророка.

Кемаль-Сус здригнувся — а раптом Олександр уміє по очах читати думки? Бач, як дивиться — мовби в саму душу зазирає... Хутко опустив очі. І тут же згадав, що слово "добре!" вже вимовлено, й він може вклонитися й піти собі. Він так і зробив...

Чайки скакали на хвилях, сонце видерлося в зеніт, було вже зовсім тепло, хоч минуло всього лиш кілька день від великодня. Козаки сиділи в чайках, поскидавши з себе білі сорочки, підставляли під промені сонця спини та груди. Вони весело перемовлялися між собою, але півголосом, мовби пильнували, щоб їх не почули на анатолійському березі. Сказано ж бо: як козацтво чхне, то на Босфорі — буря.

...Сеньйор Гасперонi, прикорiнившись у козацькому таборi, старався якнайменше потрапляти на очi Олександровi. Поки що. А взагалi так довго тривати не могло. Треба бути ближче до самозванця. Вiн, Кемаль-Сус, мав убити Ях'ю. Але тут, у козацькому середовищi, вiн вiдчув страх, тваринний страх за свою шкуру. "Знiмуть, здеруть з живого. А за що? В iм'я Мустафи?"

Було йому страшно весь час, а надто тодi, коли запитливим своїм оком позирав на нього Яремко, який ще не здогадувався, що то вiн, сеньйор Гасперонi, ганявся за ним осiннього ночi в Києвi, а також i тодi, коли Джузеппе, що вже зовсiм освоївся в козацькому товариствi, починав з хлопцями фiлозофувати про турків, про iталiйцiв, про ангелянськi звичаї, про iспанських сеньйорит, про те, як утекти з Родоських темниць, про далеку країну Чин, звiдки треба їхати цiлий рiк через пустелi, гори, далi знов пустелi, потiм знову гори, а далi через море, щоби привезти царськi чашки, якi дорожчi за золото.

Сеньйор Гасперонi влаштував своїх поплiчникiв на одному з хутiрцiв за кiлька волоських миль од Сiчi. Панові Сулятицькому вiн дав спецiальний ярлик, пiдписаний ще ханом Джанибеком-Гераєм, аби татари, якщо вони налетять на хутiр, знали, що мають справу з потрiбними Кримовi й Туреччинi людьми.

Того дня, коли козаки вирiшили, що пiдуть вони на Туреччину у вiвторок пiсля великодня, Кемаль-Сус зник iз Сiчi. Його вiдсутнiсть тут же помiтив Джузеппе i сказав про це Олександровi та Петровi. Олександр не надавав цiй подiї нiякого значення, а Петро стривожився, як i Джузеппе. Хотiли послати за сеньйором Гасперонi догоню, але в якому напрямi вiн подався?.. Коли увечерi дивляться, аж iталiєць уже в таборi. I не сидить у своєму куренi, а мчить прямо до отамана. "Що таке?" — перепинив його бiля дверей Джузеппе. "Скажу самому отаману!" Петро, Йован i Джузеппе тут же забрали в нього пiстолi й шаблю i, взявши його пiд руки, як ото турецькi паші беруть чужоземних послiв, щоб часом не кинулися на султана, повели до Олександра. Сеньйор Гасперонi вiдбрикувався, страшенно лаявся, називав Джузеппе,

Петра та Йована дурними турками, аж поки Йован не дав йому по потилиці. Сеньйор Гасперонi пiдняв страшенний лемент, на який вийшов Олександр. І тоді, всі, хто був близько, почули:

"Пане отамане! Татари близько! Я ледве врятувався. Тисяч зо п'ять, не менше!.." Руки охоронців тут же ослабли. Сеньйор Гасперонi вирвався, дав у вухо Йованові, вигукнувши: "Нехристю чортів!" Олександр спитав: "Які татари? Де ти їх бачив?" — "У степу! Ганялися за мною. Якби не мій кінь — упіймали б..." — "А чого ти ганяв по степу?" — сердито перебив його Олександр. "Сьогодні вночі мені сон приснився: буцімто в степу, на десятій милі відси, є кам'яна баба а біля неї — горнятко з грішми закопане... Ну, я й поїхав!" — "І не знайшов?" — "Знайшов! — вигукнув сеньйор Гасперонi. — На коні в мене лишилося. Можу показати..." Всі побігли до коня — і справді: побачили мішок, а в ньому важке горнятко, в якому щось переверталось. "Пане отамане! — вигукнув сеньйор Гасперонi. — А чи не дозволиш ти мені віддати всі оці гроші товариству славному на горілку?" — "Тільки після того, як відіб'ємо татар... Якщо вони, звичайно, тобі не привиділися..."

Але татари наступного дня таки з'явилися. На Січ вони не нападали, але великими ватагами пробігали неподалік і зникали в степу.

Гасперонi торжествував. Усе виходило так, як він задумав. Він розповів панові Сулятицькому про те, коли починається дохід, пан Сулятицький тут же разом із своїми дружками рушив у далеку дорогу. Татарським посланцям було передано наказ Кемаля-Суса: негайно влаштувати біля Січі демонстрацію своєї сили — і татари з'явилися тут наступного ж дня. Було їх, щоправда менше, ніж п'ять тисяч, але їхня поява спочатку відвернула увагу козаків від дивної поведінки сеньйора Гасперонi, а потім ще й підняла авторитет хитрого "італійця", який "першим" помітив ворогів...

Через кілька днів щедрий сеньйор Гасперонi напував козаків горілкою. Пили всі, тільки Джузеппе та Йован не брали участі в цій учті.

І от нарешті козацький флот рушив у похід. Швидко спустилися до гирла Дніпра, вночі підірвали порохом ланцюг, що ним перегородили турки ріку, — і без пригод вирвалися в лиман.

Турецького флоту при Ячакові не було. Це стривожило Кемаля-Суса. Невже пан Сулятицький ще не дійшов до Кафи, а звідти до Стамбула?..

Сонце вже поринало в море, коли нарешті із задньої чайки, в якій був і сеньйор Гаспероні, помітили смугасте вітрило. Козак-спостережник приклав долоні до рота і загукав :

— На сході вітрило! Передай далі!

Залунало над чайками:

— На сході — вітрило. На сході — вітрило!..

З передньої чайки передали:

— Спускай вітрила!

І пішло назад і в боки:

— Гей! Гей! Спускай вітрила!..

Спочатку виднівся один човен. Потім — одразу — весь обрій зарябів вітрилами. Та відстань далека, а надворі швидко темніє...

— Підіймай смолоскипи!

І запалало все море від козацьких вогнів. Ущух вітер, тільки хвилі поволеньки котилися...

— Аге-ге-гей!!! — загукав з передньої чайки Карпо Недайборщ, аж на смолоскипах полум'я затремтіло.

— Ге-ге-ге! — тоненько вигукнув Клюсик і почав по-латині рахувати донські човни: — Прімус, секундус, терціус, квартус, квінтус, секстус, сентімус, октавус, нонус, децімус, ундецімус, дводецімус, терціус, децімус...

Загриміло з п'ятнадцяти тисяч козацьких горлянок:

— Аге-ге-гей!!!

Аж мурашки пробігли по спині Гасперові. Ух, яка це страшна сила — і він, Кемаль-Сус — серед неї... Що зробити, аби виконати важке завдання і самому вціліти?

А зі сходу, від уже недалеких смолоскипів донців, донеслося рідне, братерське:

— Пу-гу! Пу-гу!

І п'ятнадцять тисяч горлянок так гарикнули, що, напевне, в самому Стамбулі заблимали свічки в сералі недоумка Мустафи:

— Ко-зак з Лу-гу! Лу-гу! Козак з Лугу!

А від донців лунало:

— Пу-гу! Пу-гу!

Хвилі кидалися вогнем, бризкали іскрами, в небі блідли зорі, перелякані, стрибали з хвилі на хвилю дельфіни, вже чути було плескіт весел з донських лодій і веселий гомін.

Козак, що першим побачив на обрії вітрило донців, раптом стрибнув у нічну воду.

— Куди ти? Втопишся! Холодно!

— Подай смолоскип!

Узяв смолоскип і поплив назустріч донцям.

Побачили хлопці з передньої лодії, що пливе до них запорожець, вдарили веслами по воді, аж збурили море — давай, друзяко, до нас скоріше, горілки дамо, а то заклякнеш — вода ще холодна...

Десятки рук тягнуться до козака. Подав спочатку смолоскип — підхопив його донецький ватаг Єфтимій Петрунін над головою, замахав шалено тим вогнем.

І от уже перша лодія з Петруніним та старшиною дончаків проходить вздовж лівого крила козацької флотилії. Хтось пальнув з пістоля — і знялося над морем: бабах, бабах!

А решта човнів приєднується до козацького похідного строю, входить між ряди чайок.

— Здрастуйте, хлопці-запорожці!

— Добрий вечір!

— Ха-ха-ха!

— Чого так пізно?!

— Пригоду мали.

— Яку? Де?

— У протоці.

Донська лодія стояла біля самого борту чайки Недайборща. Бородатий козак, витираючи об старий каптан натруджені веслами руки, розповідав:

— Ми вже думали: не проб'ємося. Мабуть, хтось попередив турків, що ми йтимемо...

— Як це — попередив?! — сердито озвалися з чайки.

— У них, — дончак кивнув головою в південний бік, — ти думаєш, немає своїх вивідувачів, джасусів? Ото ж нас і перестріли в протоці. Надворі — ніч, місяць сяє, туркам спати треба, коли дивимося: флот стоїть попереду. Галери... Йдемо мовчки, не дихаємо. Рушниці тримаємо напоготові. Тільки-но ми підійшли до галер на гарматний постріл, як шарахнуть вони по нас! І з берега! З обох боків! Ми у відповідь з рушниць. Та де там! Дивимося — від Єфтимія знак подають: усім на весла і щосили вперед. Прошили, мов голки з нитками, стрій галер, а вони — за нами... Мчать за нами, грішними, і не відстають...

— А далі що?

— А що далі? Кинулись під берег — там для нас зручніше. А галерою спробуй-но пройди попід берегом — дірку в борту вхопиш та й потонеш. Ото там турки й почали потроху відставати. Йдемо, а Єфтимій гукає: гребіть, хлопці, щосили, бо вранці вітру не буде, а у турків судна добрі. Гребемо, з нас десять потів ллються, руки подерев'яніли, а він усе гукає: гребіть... Вранці — тиша. Турки аж на обрії. Ще спробували за нами погнатися — піймали облизня... А тут — вітерець. Ми, щоб збити їх зі сліду, пішли попід козацьким берегом. От і затрималися. Майже на день...

— Гм, діла... — покрутив головою запорожець.

— Атож, атож...

Десь поряд на чайці затягнули козаки сумну-сумну пісню.

Коли турки боювали, білу челядь забирали,

А у нашой попадоньки взяли вони три дівоньки.

Першу взяли попри возі, попри возі на мотузі.

Другу взяли попри коні, попри коні на ремені.

Третю взяли на конічка до білого шугаїчка...

Хтось тяжко-тяжко зітхнув... І ще хтось... І от понеслося аж до зір.

Турки, турки — татарини, пустіть ви нас до родини.

До родини, до мамоньки, до рідної сторононьки.

Мовчить бородатий дончак, мовчать і його товариші. Вони знають теж, що таке неволя...

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,

який розповість про невеселі пригоди чотирьох

хоробрих, панів, посланців сеньйора Гасперoні

А за два тижні до цієї зустрічі у відкритому морі відбулася в кримському степу, недалеко від підніжжя Кара-Дагу, теж цікава, хоч і менш історично важлива, зустріч.

Пан Славек Сулятицький разом із довготелесим паном Адамком, кривоногим Євгеніушем Беднарським та пришелепуватим Влодзімежем Рубанчиком в оточенні двох десятків едичкульців мчали вечірнім степом до Кафи.

Пана Славека так розтрясло, що в нього боліли всі нутрощі, і єдине, що тримало його ще на коні, — це усвідомлення того, що Кафа вже близько, військовий комендант Кафи сьогодні ж викладе на стіл перед чотирма польськими панами величезну суму грошей, яких вистачить на те, щоб пиячити років зо п'ять, не думаючи ні про яке майбутнє.

Пан Адамек думав не зовсім так. Йому імпонувало, що він бере участь у такій важливій справі, але він не вельми розумів, чому це треба їхати аж до Кафи, коли було б значно простіше викликати цього самозванця й мерзотника Олександра, псевдографа Чорногорського, на герць і проткнути його шаблюкою чи застрелити з пістоля. І зовсім не розумів, навіщо рятувати турків од біди? Зрештою панові Адамкові дуже навіть подобається, коли християни б'ють нечестивих. А козаки, хоч вони і здрайці, і православні, а проте ж ідуть бити турків, а він, пан Адамек, що вірує в наймогутнішого католицького бога, він, чия чесність ні в кого ніколи не викликала сумніву, з дурного дива їде допомагати ворогам християнства...

Беднарський та Рубанчик не думали ні про що. Вони затямили, що мають отримати великі гроші. І затямили ще — все, що стоїть на заваді до здійснення цієї мети, є аморальне, навіть єретичне.

Коні бігли швидкою риссю, вершників, одвиклих од верхової їзди, трясло немилосердно, тільки татари-єдичкульці їхали, мов поприбивані до кінських спин. Подорожні могли б прибути до Кафи ще опівдні, та від

такої їзди у всіх чотирьох вельможних польських вершників розболілися животи, і тому через кожну версту то один, то другий злітав з коня і прожогом біг до найближчих кущів.

Далеко попереду темніли зелені громади Кара-Дагу. До Кафи лишалося шість-сім волоських миль. Це ще година-півтори — і пан Славек буде власноручно вручати найвельмож-нішому з усіх кафинських турків звістку сеньйора Реньеро Гасперонi. А за те матиме гроші. Єдине, що якось смутить чесного польського дворянина — так це те, що тії гроші дасть йому прихильник богопротивно'! віри, лютий ворог Польщі. Ну, та це дрібниці. А врятувати світ від великого мерзотника — хіба це не честь, хіба це не радість, хіба це не щастя?

Єдичкульці тривожно позирнули на недалекий горб. Потім, перезирнувшись, зупинились.

— Чого ми стоїмо? — роздратовано запитав пан Славек.

Єдичкульці мовчки показали на горб. Звідти їхали якісь вершники, їх було щось близько сотні.

— Ешкийя! — закричав раптом один з єдичкульців. І вся охорона, не змовляючись, кинулась втікати.

— Назад! Назад! — розпачливо заволав пан Сулятицький, але єдичкульці були вже далеко. Вони ганебно тікали назад, лишивши напризволяще своїх підопічних. А до Кафи було ж зовсім близько!

Пан Славек довго не мудрував. Він вигукнув до своїх супутників: "Уперед!" — і вони, забувши про свої розтрушені животи, помчали до Кафи.

Кінь, на якому їхав пан Сулятицький, був швидкий, хоч і норовистий. Але ще швидші були коні в розбійників. Коли пан Славек озирнувся

назад, він побачив, що розбійники мчать не за єдичкульцями, а за ними, і відстань між двома різновеликими групами — розбійниками й поляками — катастрофічне скорочується.

Розбійники летіли великим півколом, намагаючись оточити пана Сулятицького та його товаришів.

— Ну, біжи скоріше, — молив коня пан Сулятицький, — біжи скоріше, якнайскоріше біжи!

І кінь біг, і, здавалося, була ще можливість вирятуватися. І раптом позаду почувся вереск — то упав з коня Влодзімеж Рубанчик. Як не тяжко втрачати в біді друга, але така ситуація була навіть на користь: кілька передніх татар, які вже сідали на п'яти нещасливій четвірці поляків, зараз мусять зупинитися біля пана Влодзімежа, витратити час на його зв'язування і таке інше, а тим часом пани Славек, Адамек, Євгеніуш встигнуть утекти.

Та несподівано пан Адамек осадив свого коня і почав повертати його назад.

— Що то ви робите, пане Адамку? — на ходу закричав пан Славек, але відповіді не почув.

Пан Адамек, знехтувавши, що він один, а татарів сотня, кинувся виручати свого компаньйона.

Що ж, і це непогано! Пан Адамек, можливо, затримає на якусь хвилину цю орду, а тим часом пан Славек встигне відірватися від ворога.

Та тут над головою пана Славека щось свиснуло, ковзнуло по обличчю, він інстинктивно пригнувся до коневої шиї, щосили махнув

рукою, мов відбиваючись од гадюки, та було вже пізно. Татарський аркан обхопив його за плечі (слава богу, що не за шию) і здер з коня.

Він ударився об землю, аркан на мить ослаб, пан Славек тут же скинув його з себе і скочив на рівні. До нього підлетів татарин, наставив ратище просто в груди. Пан Славек вхопився за його гостряк і упав на коліна, закричавши:

— Помилуйте! Не вбивайте!

Повз нього протупотіли інші татари — вони гналися за Євгеніушем Беднарським.

Татарин опустив ратище і знаком показав панові Славеку, аби він піднявся на ноги і заклав руки за спину. Пан Славек зробив це тут же, намагався усміхатися тремтячими устами, але в нього нічого не виходило, його била пропасниця, він кивав головою, казав, заїкуючись:

— Мер-х-х-аба! Са-а-лям алейк-к-кум! Мерх-хаба! Са-а-лям алейк-к-кум!

Татарин мовчав. У нього були світлі, якісь водянисті, аж безбарвні очі — одне з більмом, велика руда борода, кирпатий ніс.

Він мовчки об'їхав свого бранця з усіх боків, а той, задкуючи і догідливе всміхаючись дрижачими вустами, обертався, щоб не стояти до того, хто його тільки-но полонив, спиною. З щемкою печаллю подумав про те, які гарні гроші він мав одержати — і от маєш: піймали розбійники, зараз пограбують і дуже добре буде, якщо не вб'ють...

Татарин нарешті зупинився, і пан Сулятицький побачив, що верхівці ще й досі женуться за паном Євгеніушем Беднарським. "Невже втече? — подумав з досадою. — То чого це йому має таланити? Невже він

одержить гроші від турецького аги? Це буде найбільша несправедливість. Він же йолоп із йолопів".

"Чого вони не стріляють? — подумав пан Славек і не жахнувся цієї думки. — Стріляйте! Стріляйте! — підганяв він татар. — А то втече".

Та й панові Євгеніушеві не поталанило. Побачив пан Славек, як здійнявся вгору довгий мотуз з зашморгом на кінці — і пан Беднарський гепнув на землю.

"От і все! Тепер будемо пропадати всі разом", — зітхнув полегшено Сулятицький і став готуватися до найгіршого. "Тільки б не на палю, бо це буде ганебно й жахливо боляче".

— Мерхаба! Салям алейкум! Змилуйтесь?

— А ти хто будеш? — раптом почув пан Сулятицький запитання, вимовлене зрозумілою йому мовою московитів.

— Я уродзоний шляхтич, пан Станіслав Сулятицький, маю великий маєток, а оце зараз їду з важливим дорученням до Кафського бейлер-бея... Відпустіть мене!

— Ану, ша! — гарикнув татарин, і пан Сулятицький знову відчув, як у нього дрібно трясуться коліна.

Зв'язані руки давно вже потерпли. Спочатку панові Сулятицькому здавалося, що по них бігають великі волохаті мурашки, а потім він просто перестав їх відчувати. Так само, як і він, пов'язані сиділи на конях пан Адамек, пан Євгеніуш та пан Влодзімеж. Пан Влодзімеж весь час хилився впасти. Тіло його зм'якло, мов споловинений бурдюк з вином, а на обличчі не було відбито нічого, крім тваринного жаху. Пан Євгеніуш мав роздряпану пику й добряче обчухрану шию, його рот весь час кривився в дивному позіханні... Лише пан Адамек їхав, мов нічого не

сталося. Сидів рівно, наче настромлений на ратище, зціпив зуби, ні на кого з друзів не дивився, лише інколи люто зиркав на татар.

Вони їхали спочатку гірським дубняком. Гілляки боляче били по обличчю, а тут ще якийсь кліщ причепився до носа пана Сулятицького і завдає йому невимовних страждань. Той кліщ (пан Сулятицький навіть бачив його на кінчику носа) робив свою підлу справу й нічого не боявся. Вже ж пан Сулятицький вертів головою — думав, може, той кліщ відпаде, чи що, — але борше відірвалась би голова, ніж оця огидна тварюка. Пан Сулятицький хтів дістати носом до плеча, але не міг, у нього боліли в'язи від усіх цих спроб, але кліщ вмостився на його носі, як татарин на коні, й ні на що не зважав.

Той рудобородий татарин, який полонив і зв'язав пана Сулятицького, тепер їхав десь попереду, панові Славкові нічого не залишалося, як мовчати, бо він уже кілька раз звертався до свого конвоїра, просив, молив, щоб зняли кліща з носа, але конвоїр його не розумів, довго слухав, підозріло придивлявся, а потім огрів нагайкою свого бранця по плечах... Пан Славек заплакав слізьми безсилля, сорому й розбитих надій.

Сльози котилися по щоках, залишаючи брудні патьоки.

Пан Сулятицький не міг їх стримати, він здригався від ридань і, навіть піймавши презирливий погляд пана Адамка, не заспокоївся.

Вибралися з лісу й потрапили на край прірви. Пан Славек заплющив свої заплакані очі, щоб не бачити, як кінь обережно йде по тонюсінькій стежинці... "Єзус Марія, пронеси, Єзуо Марія, пронеси!" — повторював він.

Навіть татари — і ті примовкли, їдучи цією стежиною. Та щойно вони минули це страшне місце і виїхали на велику галявину, що

примостилася під гребінчастою верхівкою гори, як татари знову зашуміли, почали сміятися й навіть співати.

Галявина була простора. Висока торішня трава діставала до колін. Хитали чорними стовбурами торішні будяки, мальви та інша рослинність, якій пан Славек не знав назв. Внизу, при землі, вже пробивалася зелень, хоч подекуди ще сіріли снігові латки.

Темніло.

Вершники, галопом проскочивши галявину, перевели своїх коней на ступу і в'їхали в ліс. Знову гілляки одна за одною стали стьобати пана Славека по щоках, але цей біль він ладен був терпіти, якби не триклятий кліщ, який, напевне, вирішив зовсім оселитися на чужому носі...

Стало ще темніше. Ліс погустішав, дерева побільшали. Потім пан Славек помітив, що вони їдуть біля високої скелі, що, мов кам'яний мур, прямовисне здіймалася вгору. Попереду почулися чиїсь голоси, весела розмова... Загін, що був розтягся по дорозі, збився в купу. Передні зупинилися. Зафоркали коні.

"Приїхали, — зітхнув полегшено пан Сулятицький. — Хай би скоріше розв'язали". Він зараз ладен був віддати своє життя тільки за те, щоб йому дали зняти з носа осоружну тварюку і власноручно скарати її.

Татари підійшли до бранців, розв'язали їм ноги, зсадили на землю й показали, що треба йти.

Пан Сулятицький, розставляючи ноги, рушив уперед. Пана Влодзімежа тягли під руки, бо він нездатний був до ходьби і просився до устемпу , але татари його не розуміли, а бородатий десь зник. Пан Адамек ішов, не згинаючи колін, а пан Євгеніуш дріботів, зігнувшись у три погибелі — він, очевидно, добре-таки забився.

Їх привели в якусь печеру, освітлену смолоскипами. Вони йшли, пригинаючи голови, щоб не вдаритися лобом об камінь. Трохи далі печера розходилась, утворюючи велике підземне приміщення. Вгорі була дірка, внизу, під цією діркою, палахкотіло велике вогнище, навколо якого сиділи на каменях, на пеньках, на кошмах якісь люди.

Біля самого вогню смалив люльку дебелий чолов'яга з ріденькими вусиками. Він дивився на бранців спокійно і, сказати б, навіть велично. Поряд з ним сидів бородатий, глипав своїм більмом на пана Сулятицького.

Отаман почекав, поки всі повсідалися, де хто міг, і тільки після цього почав розмову. Затягшись димом з люльки, він сказав кілька слів по-татарськи.

Рудобородий вислухав і сказав поганою польською мовою:

— Нас цікавить, хто ви є, куди ви їдете і навіщо? Пан Сулятицький відповів:

— Я є уродзоний шляхтич пан Станіслав Сулятицький. Я маю важливе завдання до пана бейлер-бея в Кафі. Пан бейлер-бей зі своїми хоробрими яничарами будуть сердитися на вас за те, що ви нас затримали.

— Ми не підкоряємося ні бейлер-беєві, ні бьолюк-баші, — відповів рідковусий, вислухавши переклад слів пана Сулятицького.

— Ми не знаємо, хто ви такі, — втрутився в розмову пан Адамек. — Те, що ви дієте, в освічених державах іменується розбоєм.

— Пане Адамку! — задрижав від страху пан Славек, — не кажіть такого, не сердіть їх, прошу вас.

— Замовчіть, пане Сулятицький, — сказав пан Адамек. — Я не хочу од них благати нічого. Розбій є розбій.

Рідковусий уважно подивився на пана Адамка, вислухав переклад його слів і засміявся.

— Так, ми і є розбійники. Я — Амет Киримли. Мене і моїх хлопців знає весь Ада .

— Я не знав ні тебе, ні твоїх хлопців, — сердито кинув пан Адамек. — І знати не хочу.

— Пане Адамку! — істерично гукнув пан Сулятицький і повернувся до рудобородого: — Пане товмачу, скажіть панові Амету Киримли, що пан Сулятицький багато про нього чув і дуже сильно його шанує, а якщо пан Амет Киримли захоче когось скарати, то нехай карає цього грубіяна пана Адамка. Та й хіба він пан, цей Адамек, він — бидло!

Рудобородий пильно подивився на пана Сулятицького, блиснув своїм більмом і щось сказав Амету Киримли. Той заперечливо покрутив головою й звернувся до набурмосеного пана Адамка.

— Що за доручення маєте до бейлер-бея?

— Ми про це маємо сказати не тобі, а бейлер-беєві, — відрізав Адамек.

— Пане Амете! — заволав пан Сулятицький. — Я скажу, що то за доручення, тільки ж гарантуйте нам життя. Ми хочемо жити... Змилуйтеся! Я все скажу!

— Що то за доручення? — знов переклав тлумач слова свого ватажка. На цей раз мав відповідати пан Сулятицький.

— Прошу пана... Справа така. Запорожці й донці мають вирушити в похід на Туреччину. Похід почнеться ось-ось. У козаків — п'ятнадцять тисяч і в донців десять тисяч війська...

— Ну й що? — без будь-якого інтересу перепитав Амет Кирімли.

— Як то: ну й що? Цей похід буде не звичайний. Його очолює не запорожець, не урус, — догідливе закинув татарське слівце пан Сулятицький, — а один самозванець, про якого докладно написано в листі, що його ми веземо панові бейлер-бею. Він хоче дуже багато.

— Ну, а що вам до того? — запитав Амет Кирімли. — Ви ж поляки, хіба вам буде погано, якщо хтось там поб'є турецького султана?

— Так він же ж — хі-хі-хі, — натужно засміявся пан Сулятицький, — він же звичайний собі мужлан, самозванець... Він зовсім не граф...

— А як у вас був самозванець Дмитрій — так ви не хіхікали, — переклав відповідь Кирімли рудобородий. — Мабуть, навіть сам ходив під його орудою на Москву, га?

— Ходив, — закивав головою пан Сулятицький. — Москва погана, її бити треба, хі-хі...

Амет вислухав слова тлумача, різко вдарив долонею по коліну і щось сказав сердито.

— То ти не поляк, а зрадник, — переклав рудобородий. — Як ти можеш зраджувати інтереси своєї держави? Адже козаки підвладні Польщі, отже, те, що вони роблять, мусить піти на користь Польщі. Ти гяур не тільки для мусульман, ти гяур і для християн!

Пан Славек відчув, як ноги його зігнулися в колінах, як у животі щось обірвалося — і він упав на брудну підлогу печери. Амет щось сказав, і кілька рук підвело пана Сулятицького.

— Що то за лист? Покажи! — коротко наказав бородатий. — Та не трясись ти так! Ніхто тебе поки що на палю не збирається садовити.

Варта розв'язала панові Сулятицькому та його друзям руки. Пан Славек поліз у потайну кишеню, дістав неслухняними пальцями папірець.

— Давай.

Амет Киримли розкрутив папір і став читати. Пан Славек стежив за виразом його обличчя. Ватажок розбійників повільно проходив очима рядок за рядком. І з кожним рядком посилювався вираз здивування на його обличчі.

Потім він одірвав очі від листа і щось запитав. Тлумач переклав.

— Чи знаєте ви, що написано в листі?

— Знаємо, — з гордістю відповів пан Славек.

— А ви можете читати арабське письмо?

— Ні, але сеньйор Гасперoні докладно розповів зміст цього листа.

— Хто це — сеньйор Гасперoні?

— Наш друг, італієць.

Амет Киримли уважно послухав переклад. Потім знову став читати лист...

— Запорожці — то розбійники, — сказав пан Славек.

— Мені й багатьом моїм друзям волю дали запорожці, а не ви, хоч ви вважаєте себе людиною порядною й достойною. І я не хочу, щоб про моїх друзів тут говорили погано.

— Ми ж не говоримо, ми ж не говоримо, — затремтів голос пана Сулятицького. Він був страшенно вражений почутим. Він просто не уявляв, як йому тепер треба ставитися до всіх подій, які оберталися навколо нього. — Ми нічого не знаємо.

— А чи знаєте ви справжнє ім'я сеньйора Гасперонi, як ви його називаєте?

Починались нові загадки. В пана Сулятицького голова пішла обертом. Він не міг навіть уявити, що ж зараз почує. І тут озвався пан Адамек:

— Якщо ви хочете сказати щось достойне про нашого друга, то ми послухаємо, хоч і не віриться, що в розбійницькому кодлі будуть говорити достойні речі про достойних людей. Але ми люди шляхетні...

Він не закінчив, бо в цю мить тоскно, по-поросячому заверещав пан Влодзімеж Рубанчик:

— Ай-ай-ай! Де тут у вас устемп? Відпустіть мене до устемпу!

Амет Киримли сердито глянув на пана Рубанчика — і тут же один з охоронців оперезав сердешного поляка нагайкою, та так хвацько, що тому забило дух. Рудобородий переклав вереск пана Влодзімежа. Амет усміхнувся й наказав поляка вивести.

— Ну, продовжуй далі, — сердито глянув розбійницький отаман на пана Адамка.

Пан Адамек махнув рукою. Пан Влодзімеж своїм недоречним криком зіпсував таку прекрасну фразу... Ніби він не міг почекати принаймні ще півхвилини. Адже не так часто пан Адамек збирається на тривалі промови. Отож лиш мовив:

— А, нема що казати...

— Отож-то й воно — переклав тлумач відповідь Амета Киримли. — Справжнє ім'я вашого сеньйора Гаспероні — Кемаль, а кличка Сус. А сам він турок, шпигун. І якщо довідається ваш король, що ви допомагали турецькому шпигунові, то він вас посадить на палю. А козаки — я їх знаю теж! — з вас живих шкуру поздирають. Вибирайте, що краще!

— Ми не хочемо! — знову затремтів голос пана Сулятицького.

— Ну, то на галери підете. Це вже точно. Кафський бейлер-бей сам відправить вас чотирьох на галери. Ось так.

— О ні, — бейлер-бей дуже порядна людина. Так сказав сеньйор Гаспероні.

— Сеньйор Гаспероні? Асане Касапчі' перекладі їм, про що пишеться наприкінці листа до бейлер-бея.

Він став повільно читати, а рудобородий — перекладати:

— "Ваша милосте! Уклінно прошу передати до Стамбула що вбивство Олександра відкладається через те, що він має надзвичайно пильну охорону. Козацький флот уже готовий до походу, який розпочнеться через..." — Амет Киримли зробив паузу, взяв перо і щось позначив у листі, — "...місяць. Триста чайок та ще має бути двісті донських човнів.

Олександр пливе в найбільшій чайці попереду. Я постарався забезпечити все для його вбивства. Мої люди подбають про те, щоб порох на кожній чайці був мокрий... Ваша милосте! Ці гяури зробили потрібну всім нам справу. Мені здається, що вони були поганими підданцями короля польського. Вважаю, що не краще б вони служили б і нашому найяснішому султанові. Я обіцяв їм за послуги велику суму грошей, але її в мене зараз немає, та вони й не заробили таких великих грошей. Чи не могли б ви надати їм можливість попрацювати на галерах і заробити ту суму, яку вони назвуть, власними м'язами? Припадаю до ваших ясних ніг, цілую порох на дорозі, де йдете Ви. Ваш вірний раб Кемаль, названий Сусом".

— Отак! — сказав Амет і засміявся. — Я не заздрю вашій долі. Куди не підете — скрізь біда. Щоправда, родичаєшся з собакою, то не жди дружби од людей... То що ви на це скажете?

Пан Славек мовчав, мов йому заціпило.

Пан Адамек сів на землю і вхопив голову в руки. Пан Євгеніуш дивився скляними очима на вогонь, і в нього по щоках лилися сльози.

І в цей час нагадав про себе осоружний кліщ, що оселився на носі пана Славека. Стало так свербно, аж потемніло в очах. Пан Сулятицький схопив себе нігтями за краєчок носа, скинув проклятущу тварюку, яка завдала йому стільки прикростей, з насолодою роздавив пальцями...

Хтось чалапав по печері. То повертався, впоравшись під наглядом охоронця із своїми нагальними справами, пан Влодзімеж... Він був найщасливіший серед четвірки, бо позбувся свого клопоту і нічого не знав про написане в листі...

Наступного дня Амет Киримли наказав покликати до себе чотирьох бранців.

— От що, вельможне панство! Мені не треба ні ваших голів, ні ваших грошей. Ми вас упіймали для того, щоб ви передали розпроклятому туркові — бейлер-бею кафському Мухаммеду-баші та його бьолюк-баші Чаїру Чайлаги нашого листа. В цьому листі пишеться, що я, Амет Киримли, розбійник, оголошую смертну війну всім тим, хто поневолює наш край. У цьому листі я також пишу, що коли з голови мого посланця — а посланцем будете ви, пане Сулятицький, — упаде хоч одна волосина, то тоді ми будемо нищити всіх турків — правих і винуватих. А татари вміють такі речі робити... Так от, пане Сулятицький, ось вам лист від вашого сеньйора Гасперонi й кінь. Сідайте й відвозьте наш лист. Вас проведе наш товмач Асан Касапчі.

— Але, але... я не хочу — на галери... — заплакав пан Славек.

— А ми це місце в листі відрізали, — заспокоїв Амет. Сльози миттю висохли на очах пана Сулятицького. Амет довго мовчав, мов чогось чекаючи, а далі запитав:

— А чому пан Сулятицький не цікавиться долею своїх товаришів?

Ах, так, пан Славек зовсім не подумав, що в нього ж є товариші, які їхали разом з ним, страждали разом з ним. І розчарувалися в ділі... Вийшло нешляхетне.

Але пан Сулятицький недаремно вчився красномовству...

— Тому, що пан Сулятицький не уявляє своєї долі без долі своїх товаришів, — відповів, задерши голову.

Ці достойні слова, однак, не справили на розбійницького ватажка належного враження.

— Я не думаю, що пан Сулятицький каже правду, — сказав він. — Коли я спостерігав його поведінку в бою, в мене склалося інше враження.

Пан Сулятицький рвучко схопився за свій пояс з лівого боку — там мала бути його шаблюка. Але її не було. І пан Славек про це знав. Проте він мав зробити такий жест — інакше б його честь зазнала страшних моральних збитків.

Амет Киримли погладив великим пальцем свій ріденький вус і, ніби не помічаючи гніву пана Сулятицького, вів далі:

— Ваші товариші залишаються в мене. Отже, ви маєте прекрасну можливість довести істинність ваших слів про дружбу й товариство. Я переконаний, що ви це доведете.

— Я хочу запитати у вас, що ви нам зробите, якщо пан Сулятицький не виконає своєї обіцянки, — запитав пан Євгеніуш.

— Продам на галери. А якщо він приведе сюди яничарів — позрубую вам голови. От і все.

Він подумав, подивився на пана Адамка і сказав:

— Ви з ним теж поїдете. Двоє — в Кафу, двоє — тут. Пан Влодзімеж і пан Євгеніуш опустили голови. Пан Адамек стояв рівно і з ненавистю дивився на розбійницького ватажка.

— А тепер рушайте, — сказав Амет Киримли. — Хай подорожує з вами щастя. Іншаллах !

Амет не сказав, що його писар виправив у листі дату початку козацького походу. Турки думатимуть, що матимуть у запасі три тижні, а то й місяць, а козаки вже ось де!

...Через п'ять хвилин пан Сулятицький, пан Адамек та рудобородий їхали гірським дубняком у напрямку до Кафи.

Пан Сулятицький тримався за повід, в його голові мішалися думки. Хотілося напитись горілки, щоб забути про вчорашній кошмар. Та де ти візьмеш горілку тут, в оцьому розпроклятому Криму? Щоправда, в Кафі має бути все.

Поліз до потайної кишені. Гроші, слава богу, лишилися цілі. Ці бандити явно не за грішми полювали, їм треба було взяти якогось шляхетного чоловіка з іноземців, який би передав їхнього листа бейлер-беєві та яничар-баші. Місцевий житель міг спокійнісінько собі втекти, не виконавши наказу, чи з ним просто не захотів би говорити бейлер-бей, а якщо й говорив би, то під час допиту, тортур. Пан Сулятицький похолов: а якщо і його візьмуть на тортури?.. Та ні: він усе-все розповість. Він скаже, що його товариші — вірні друзі Туреччини (воно, звісно, не так, але в інтересах справи можна й збрехати), сидять заложниками в лігві Амета Киримли. Бейлер-бей і яничар-баші мусять повірити одразу.

Стежка вилася то вниз, то вгору. Невеличкий, але міцний коник спокійно йшов по краях прірв, під прямовисними скелями. Ось він вивіз свого вершника на гребінь гори — і пан Сулятицький побачив синє-синє море внизу, помережане сірими розводами...

— Море... Руське море, — сказав по-російськи рудобородий.

Пан Сулятицький повернувся до товмача. І спитав теж по-російськи:

— А звідки ви знаєте мову московитів?

— А ви звідки? — в свою чергу запитав татарин.

— Я? Ого? Я ж був у Московії. Разом з Дмитрієм-царевичем. Били ми тоді московитів — ще й як!

— А проте московити вигнали-таки вас із своєї землі.

Пан Сулятицький не знайшов що відповісти, а тому знов повторив своє запитання:

— Так звідки ж усе-таки вам відома московитська мова?

Товмач блиснув своїм більмом, зиркнув спід лоба.

— Бо я сам московит. Був московит... Тепер я Асан. Та ще хлопці називають мене Касапчі.

І Асан Косапчі став розповідати історію свого життя:

— Яз нижегородських міщан, був ремісником — і непоганим: по золоту, сріблу, міді, латуні, бронзі працював. Мав чимало грошенят. Дружину молоду мав — Авдотію. А тут нещастя на нашу землю. Гине російська земля, гине російський народ... І чую — говорить Козьма Захарович Мінін-Сухорук: хто, мовляв, що має, — віддавай на оборону, на боротьбу з ворогами-поляками. Прийшов я додому, перелічив свої гроші, залишив дещо для дружини Авдотії, а решту віддав на святеє діло. Та й сам в ополчення пішов. Бився добре. Немало вашого брата на той світ одправив... А потім і самому не поталанило. Прибив мене під Москвою в бою якийсь лях. Бабахнув по голові ломакою — я й зомлів. А коли отямився — дивлюся: зв'язаний, у неволі... Знущалися, а потім повезли на продаж. Везли мене довго. Спочатку привезли в лядську землю. Потім — в угорську. От там мене й продали туркам. Турки привезли в Стамбул, перепродали мене на галеру. Став я працювати на галері. Робота тяжка. Сидимо ми по п'ять душ на лаві, тримаємося за одне весло, горнемо без кінця. Ногу прикували до ланцюга під лавкою, а коли галера йде у відкрите море, то ще й наплічники такі одягають — залізні кола. Шкіра на тілі від поту горить, як у смаленого вепра.

Асан Касапчі зітхнув.

— Пропадаю я на галерах, а надії на те, що викуплять з цієї неволі агарянської, немає. Ото греби, поки здохнеш. Погріб я отак з рік — із мене тільки шкіра та кості лишилися. Другий рік іде... Ще гірше... Якось наглядач став бити особливо ретельно, я кинувся на нього, та ланцюг не пускає. Мене страшенно відлупили та ще й вирішили стратити — повісити на щоглі. Вивели мене на це, значить, діло, прощаюся я з життям, аж тут думка одна в голову прийшла: як помирати, так весело. Дай-но, думаю, перевернуся в турецьку віру, хай мене після того вішають. Хоч на одного басурмана менше стане... То й кажу: хочу бути турком, мусульманином! Зашушукалися турки, побігли до капітана нашої галери. А він сам з потурмаків — твій земляк, Іллях... І не стало на світі Андрія Сомова, сина Василевого, а став потурмак Асан.

Не повісили мене, а привезли на берег, з великою радістю водили по вулицях, з музикою, з громом. Живу я турком рік, другий, третій. Займаюся своїми справами ремісницькими. Маю добрі прибутки. Та от якось лягаю спати, а мені моя Волга сниться. І передзвін церков нижегородських. І рідна мова, і рідні люди... І так же погано мені стало, що далі нікуди. Став я помаленьку пити горілку. А коран це забороняє. Так, мабуть, аллах мене за це й покарав. Була якось бійка на вулиці, я в неї встряв, от хтось мене по оку і врізав... Я до лікарів бігав, гроші великі платив. Око вони мені врятували, та на нім більмо наросло. От як хоч, так і живи!.. А в мене ж робота така, що там око — найперше діло... Стали мої справи гірше йти, став я біднішати... Якось зайшов я в мечеть, та так задумався про своє нещастя, що замість молитися, плюнув спересердя на підлогу. А це — гріх страшний. Що знялося в мечеті! Кинулись усі до мене. А я згадав наші кулачні бої на Волзі — та як заходився усіх — у мечеті! — молотити. Схопили мене та й відправили на галери знову. Отам я й познайомився з Аметом Киримли. А потім під час бою наша галера вийшла в море — в погоню за козаками, які зробили напад на Стамбул. Та, поспішаючи, не встигли наплічники на нас поодягати. Не до того було. Наша галера налетіла на козацьку чайку, затопила її, але кілька козаків встигло вчепитися за щось там таке і пробратися на галеру. А діло було вночі, під час бурі. Козаки залізли до нас, убили наглядача, забрали в нього ключі від ланцюгів. Ми

тут же визволилися. І потім кинулися на ворога. Забрали галеру в свої руки, а козака Недайборща своїм капудан-агою поставили...

Коні спускалися до моря. Пан Сулятицький дивився на довгі вали хвиль, на далекий мис, що ніби розпливався в повітрі...

— Ну, а коли ж додому, в Московію повернетесь? — спитав пан Сулятицький.

Асан Касапчі відповів не одразу. Він зітхнув, відкашлявся.

— Не знаю. Тут таке діло. Перед богом християнським я немало нагрішив. І призвичаївся вже до віри Мухаммеда...

— А Волга ж як?

— Сниться... Мабуть-таки втечу додому, але не сьогодні й не взавтра. Та й Амету Киримли потрібна моя допомога. Вони їхали вже дві години, а Кафи ще не було видно.

Пан Адамек мовчав, скільки з ним пан Славек не намагався розпочати розмову.

Нарешті вершники вибрались на гору й побачили внизу велике місто з фортечними мурами і вежами, з брамами, ровами, бійницями. Покручені вулички були подібні до коридорів у легендарному Лабіринті, червоні черепичні дахи виблискували на сонці, то тут, то там сіріли дерева, ще не вкриті зеленню. У порту стояло кілька суден, маленькі човни снували між ними...

І море — синє-синє...

— Кефе, — промовив по-турецьки Асан Касапчі. Вітер з моря віяв йому в лице, дим з люльки летів кудись назад, до Кара-Дагу.

— Тепер так, — сказав він. — Ви їдете вниз, до найближчої од нас брами. Говорите, хто ви і що ви. Вас пропускають. Ну, а далі дієте, як належить... Потім, якщо буде відповідь, ви їдете назад. Якщо не буде відповіді — теж їдете. Ми ж тримаємо ваших товаришів. Я вас чекатиму за оцією горою. Добре?

— Добре, — сказав пан Сулятицький.

— Гаразд, — пробурчав пан Адамек.

* * *

Через три дні пан Славек і пан Адамек виїздили з Кафи. З тяжким рипом розчинилися ворота, загримотів на ланцюгах міст.

Пан Сулятицький згадував свої розмови з бейлер-беєм та яничар-баші. Він віддав листа Гаспероні, докладно розповів туркам про те, як готувалися козаки до походу, скільки набрали харчу та набоїв — про все це він знав зі слів сеньйора Гаспероні. Бейлер-бей особливо розпитував про зовнішність та манери Олександра-Ях'ї, про його тілохранителів, цікавився, чи не збирається самозванець напасти на Кафу. Пан Сулятицький, подумавши, відповів, що така можливість, очевидно, виключена, бо самозванця передусім цікавить стамбульський трон, отже, він з усіма силами має піти саме туди, користуючись тим, що в столиці не все гаразд із владою та військом. Бейлер-бей був приємно здивований такою глибокою поінформованістю пана Сулятицького, він сказав кілька добрих слів і на адресу полководницьких талантів шановного пана з Ляхистану. Він сказав навіть таке: "Якби пан з Ляхистану став турком, то його, без сумніву, чекала б велика кар'єра полководця". Пан Сулятицький ледь стримав щасливу усмішку. Це вже друга особа говорить йому такий комплімент. Правда, першою тією

особою був сеньйор Гаспероні. Але, зрештою, турки зовсім непогані люди. І тому пан Славек вирішив не залишатися в боргу. Він заявив: "Ваше прекрасне місто давно славилося в світі, але зараз, коли воно перебуває під орудою такого видатного державного діяча, як бейлер-бей Мухаммед-баша, воно розквітло по-справжньому. Та що там місто! Кожне око втішиться, поглянувши на благодатні околиці Кафи, на щасливі обличчя мешканців цього краю... Навіть розбійники, чий нахабний лист я мав приємну нагоду передати вам, навіть вони мимоволі беруть приклад з освіченості й мудрості бейлер-бея та яничар-баші". Бейлер-бей всміхнувся й поцікавився: а чи не заблукають зацні пани по дорозі назад. "А ми маємо провожатого, — сказав пан Славек, — розумного співрозмовника, що добре знає турецьку, московітську та нашу мову. Він же нас і назад одведе". Бейлер-бей ізнов посміхнувся у вуса і махнув рукою: "Він на вас, мабуть, уже не чекає. Скільки мої воїни не дивилися на ту гору, з якої ви спустилися, — там нікого немає..." — "А він за другою горою", — сказав пан Славек і раптом відчув на собі пекучий погляд пана Адамка.

Пан Славек думав про те, як щедро бейлер-бей нагородив його за послуги в ім'я імперії. Три тисячі червоних флоринів було видано йому. Стільки ж він отримав і на пана Євгеніуша та пана Влодзімежа. Пану Адамку давали півтори тисячі червоних флоринів, але не захотів їх брати. Пан Славек узяв ці гроші собі — з тим, що пізніше він умовить пана Адамка взяти їх...

Зиркнув на пана Адамка. Супиться, наче не пан Славек порятував його гроші, що мало не загинули через його дурну амбітність.

— Пане Адамку! — подав голос пан Сулятицький.

Пан Адамек мовби води в рот набрав. З торгівцями він не розмовляє. Тільки-но вони прибудуть до Києва, він повідомить представників королівської влади про те, що пан Сулятицький виконував шпигунські завдання. Та ні, він не піде доносити на негідника Сулятицького. Він

просто дасть йому прилюдно по пиці, але це буде не тут, а в Києві, і викличе його на герць!

Вершники вже вибрались на гору, коли побачили, що їм назустріч мчить невеликий загін акинджів . Акинджі-ага поштиво дав дорогу панові Славеку. На одному із списів стирчало щось кругле й кудлате. Акинджі-ага показав на цей спис і щось промовив, уклоняючись панові Сулятицькому. Єдине слово, як пан Славек зрозумів, було "Рахмат" . За що ж йому дякують? Пан Сулятицький безпомічно озирнувся, шукаючи того, хто міг би перекласти промову акинджі-аги. Але товмача Асана Касапчі тут не було...

Вірніше, він тут був. Адже то його голова стирчала на списі. Руда борода метлялась під вітром, а в незабільмованім оці застиг вираз подиву й докору.

І пан Сулятицький не зміг дивитися в це око.

Акинджі промчали вниз, здіймаючи першу, ледь помітну, пахучу весняну пилюку.

Пан Адамек довго дивився їм услід якимись скляними очима, а потім, під'їхавши впритул до пана Сулятицького, щосили вдарив його в обличчя.

— Брудни пєс! — тонким голосом вигукнув він. — Фари-зеуш! Кров цієї нещасної людини — на вас. Ви його виказали бейлер-беєві. Вам турки дякують за підлість!!!

— Не кажіть мені таких слів! — закричав пан Сулятицький. — Мав би я зброю, я б вас...

— Ах, так?! — заревів пан Адамек. — Маш оплату! І він став бити свого недавнього друга кулаками в обличчя, під боки, по спині.

— Кажи: виказав? Кажи: виказав?!

— Ну так що? — розпачливо стогнав пан Сулятицький. — Але ж то невірний. Він розбійник... Ойо, ойо, ой!

— Зараз ми поїдемо до Амета Киримли. Ми мусимо визволити наших товаришів.

— Але ж той розбійник позрубує наші голови!

— Вашої голови мені не жаль. Шкода, що зняли з пліч голову того московита, а не вашу, собачу!

Пан Сулятицький сьорбав носом, сякався кров'ю і думав, як спекатися пана Адамка. Ярлик на вихід з Криму в нього є. Гроші — теж. Сім з половиною тисяч червоних флоринів. Панові Влодзімежу та панові Євгеніушеві вони не потрібні.

Їх чекають смерть чи галери. Розбійник не подарує загибелі свого товмача. Але ж хіба в тім винен пан Славек? То турки, жорстокий народ, отаке чинять... Сто дяблів у печінку цьому дурневі Адамкові. По-перше, так битися не можна. По-друге, грошей він не побачить. По-третє, пан Сулятицький з ним до розбійників не поїде.

— Не їдьте до розбійників. Мені шкода вас, хоч ви й не гідні моєї прихильності, — сказав пан Сулятицький.

— А я кажу, що і ви поїдете. Ми присягалися життям і честю своїх товаришів, що приїдемо.

— Розбійник не дотримуватиме присяг, коли довідається про загибель свого товмача. Він знищить нас усіх. То ліпше буде, якщо...

— Що — ліпше? — заревів пан Адамек і знову кинувся на пана Сулятицького.

Але на цей раз його колишній друг не захотів підставляти своє обличчя під удар кулака. Він стьобнув коня, круто розвернув його назад і помчав до Кафи.

— Стій, негіднику! — несамовито кричав услід йому пан Адамек. Він погнався за паном Сулятицьким, але той виявився щасливішим — його кінь мчав, як птиця, а кінь пана Адамка, перестрибуючи через якусь яму, зашпортнувся й разом зі своїм вершником полетів на землю.

...Пізно вночі дістався пан Адамек до Кара-Дагу. Немилосердно боліло розбите коліно. Він добирався пішки, залишивши коня, який зламав ногу.

— Пане Амет Киримли, пане Амет Киримли! — гукав пан Адамек, видираючись на гору.

Гори мовчали. В небі сльозинами блимали рясні зорі...

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

— про військову раду в морі, про стамбульські дива,

про дворян Видича й Ніколича, османського султана Мустафу,

трієстинця Джузеппе та нечисту силу...

Олександрові снився сон.

Мабуть, той сон був страшний, бо Петро чув, як отаман уві сні вигукував якісь слова й скреготів зубами. Джузеппе нахилився над

Олександром, хотів потрясти його за плече, але Петро сказав: "Не буди, він так перевтомився, хай спочине".

А Олександрові вже чи не вдесяте снився Трапезонт — рідне місто його матері-гречанки, місто, де минуло його дитинство. Стародавнє грецьке місто з церквами й мечетями, з пилюкою на вулицях, з шовковицями, платанами й кипарисами в кожнім дворі. І — з безмежним морем.

Снилася йому Устя-невольниця, що доглядала його й зітхала, згадуючи свою дитину, забрану в яничари. Снилося, ніби Устя щось вишиває, а він, маленький Ях'я, дивиться, як це в неї виходить. І бачить він, як за Устиною голкою лягають сліди — червоний і чорний. І бачить він, що червоне — то виноград-ягода, а чорне — це листя. Але ж листя має бути зеленим, а воно чомусь в Усті чорне.

— Устю, а чому ти не береш зеленої нитки? Листя ж зелене. Зелений колір — найкращий колір.

— Зелений колір — то життя. А життя моє зчорніло в неволі, тому й листя на моєму винограді чорне. А ягоди червоні, бо то кров мого серця.

— Устю, а чому море синє, а його Чорним називають?

— Бо сліз багато в ньому... Колись море було до дна прозоре. Та прийшли на нашу землю вороги, забрали людей у неволю та й повезли через море. Стали плакати полонянки, сльози їхні в море капали, очі виплакувалися — та й потемніло море, прогіркло наївіки, і Чорним відтоді люди назвали його.

— Устю, я не хочу, щоб мою землю обмивало ціле море сліз...

А потім привиділося, буцім білий рушник став блакитним, а виноградні крона перетворилися на бойові строї запорізьких чайок. І от

уже бачить він, як ідуть ці чайки на Трапезонт, а над ними — чорні-чорні хмари. І так же низько вони нависли, такий же грім з них гримить, такі ж б'ють блискавиці!..

І раптом крізь усе те глянули на нього чиїсь чорні очі. І такі вони лиховісні, і стільки в них зла й— люті, що він одразу втямлює: то очі ворога. Пливуть чайки, грає море, гойдаються хмари, а крізь усе це — страшний погляд чорних, десь бачених очей...

Він знову заворушився, заскреготів зубами. Джузеппе тор-снув отамана за плече, і він прокинувся. Сів, покрутив головою.

— Трапезонт приснився. Ніби я в ньому...

— Добрий знак, озвався тут же Джузеппе.

— Татари кажуть: хто вірить у сни, недовго живе, — похмуро промовив Петро.

— А чорногорці кажуть навпаки. Правда, Йоване? — всміхнувся Олександр.

Йован щось промугикав у темряві.

— За добу, якщо нічого не станеться, прибудемо до Трапезонта, — сказав Петро.

— Недайборща до мене покличте.

— Карпа — до отамана кличуть!

— Карпа — до отамана!

Через хвилину надутий, як сич (його тільки-но розбудили), Карпо Недайборщ сидів біля Олександра.

Завісилися парусом, зладнали щось на зразок, шатра, запалили свічку. Карпо розгорнув на колінах мальовану венеційцями карту берегів Чорного моря.

— Оце Трапезонтська бухта, — показував він мундштуком люльки на карті. — Я тут бував не раз. І Клюсик. Власне, місто — ось де, — він швиденько обвів чубком коло. — Далі, ось тут, були порохові склади. Ось тут, трохи збоку, гармати. Військо, якщо ми прибудемо вночі, сидітиме в кішлах, отже...

— Якщо те військо ніхто ще не попередив, — докинув слівце Петро.

Олександр здригнувся — саме така думка промайнула і в нього.

— Не вигадуй дурниць, — різко відповів Недайборщ. — Ще такого не було, аби думки перелітали за вітром... Ми йдемо швидко. Хто ще може швидше за нас прибути до Стамбула чи Трапезонта? Ніхто. Отже, на Трапезонт ми нападаємо зненацька. Тихо висаджуємося на березі й добираємося двома загонами до порохових складів та до кишел. Тим часом сто п'ятдесят чайок з моря йдуть просто в порт. Нищимо всі торгові судна, підпалюємо їх. Беремо тільки бойові. Третина донців висаджується теж разом з нами, але йде на топ-хану . Друга третина йде на подіях просто в порт. Решта, обійшовши з півдня місто, перетинає всі дороги. Це по-перше, а по-друге: запалює кілька будинків і робить страшенний шум...

Олександр замислено погриз нігтя й сказав:

— Невольників-чоловіків беремо з собою, невільниць-жінок — теж. Хто захоче, звісно. Одну чи дві галери з визволеними бранцями відправимо на Січ, а звідти хай добираються до своїх домівок...

— Ясно, — озвався Недайборщ.

— Якщо когось застану на грабунку чи звірстві — віддам до козацького суду. А той суд буде короткий: камінь на шию — і в воду. Ясно?

— Ясно, — неохоче відповів Недайборщ.

— Полонених силахів, яничарів, капиджів не нищити. Ми їх посадимо на галери. Хай працюють. А потім обміняємо : за одного турка — одного християнина. Ясно?

— Та чого ж не ясно? — пробурчав Недайборщ. — Тільки я б з декого шкури все-таки поздирав. На чоботи. Колись — років десь із двадцять тому — попав нам до рук один Назим Тек-гьозлю. Одноокий такий. Ну, так я пару літ у чоботах з його шкіри красувався...

Люто зламалися брови в Олександра. Лице потвердішало.

— Знав я Назима. І Петро знав... Але — наказ то є наказ.

— Ясно!

— Усі скарби, які здобудемо, — поділимо порівну...

— Скажи, хай бідних людей не грабують, — підказав Петро. — Ми не розбійники, ми воюємо не за це.

— А ми ніколи так і не робимо, — ображено огризнувся Недайборщ.

— Так, так, — озвався Олександр. — Грішно для воїна кривдити бідних людей... Що ще? Все?

— Та ніби... Все розписали, як на папері. Тепер залишилася дрібничка: прийти, побачити й перемогти, — пожартував Недайборщ.

...Море було спокійне; дув невеликий попутний вітерець. Козацька флотилія рухалася на південь, суворо дотримуючись строю. На кожній чайці готувалися до наступного бою.

— Треба добре сьогодні поспати, — мовив Петро. — Завтра буде в нас тяжка ніч... Це буде тяжче, ніж шість літ тому...

Шість літ тому... Олександр шість літ тому був у столиці Османської імперії, на Порозі Щастя, як пишномовне звуть турки султанську канцелярію.

З Відня їхало цісарське посольство до нового турецького султана Мустафи. Олександр і Петро під вигаданими прізвищами були включені до складу посольства. Ніхто з їхніх супутників, крім самого посла, не знав, хто ховається під двома сербськими прізвищами: Ніколич та Видич.

Вони довго їхали від Відня через Сербію, Угорщину, а потім Болгарію. І от нарешті Стамбул!

Величезне різноплемінне місто на сімох горбах, як це й належить бути святим містам, постало перед ними.

Ті горби — наче сімка велетенських коней ішла вряд, та так і застигла навіки, вгрузнувши в землю й скам'янівши.

Перша гора — не дуже велика, при самому морі. На цій горі — султанський сераль. Остання, сьома, гора — на півночі, дивиться на Адріанополь. Між цією горою та іншими — акведук-водогін на стовпах кам'яних, збудований ще за часів імператора Костянтина Великого.

Олександрові згадалося, як він блукав брудними вулицями цього міста, як милувався красою Айя-Софії та мечеті Сулейманіє, на будівництво якої за часів Сулеймана було витрачено пів третього мільйона подвійних талерів. Але ж і красива мечеть Сулейманіє, краща, мабуть, за саму Айя-Софію. Дивовижні мармурові стовпи-колони. На кожному розі мечеті — дванадцятигранні мінарети. Коли починається рамазан-байрам чи курбан-байрам , од мінарета до мінарета на мотузках чіпляють ліхтарики, у які вставляються аркуші кольорового паперу з вирізаними фігурками: місяць, зорі, вівці, коні...

Олександр бував на площах та базарах міста, в порту, не раз переїздив у передмістя Галату й назад. У Галаті бачив французів та венеційців, євреїв та циган. Навіть заглядав у католицькі костьоли та православні церкви; ходив біля синагог, яких у Галаті було стільки ж, як і православних церков; бігали за ним цигани, просили дати ручку поворожити; і коли він дав тую руку одній циганці, та розгубилася, бо щось на ній дивне для себе побачила. І втекла, затиснувши в руці дарований їй акче .

Чув у Галаті історію про дівочу вежу — Киз-кулезі. Одному турецькому султанові привиділося уві сні, що його донька умре од змії. Зажурився можновладець. Не їсть, не спить... Покликав до себе тисячу ворожбитів. Так, мовляв, і так. Мовчать ворожбити, головами похитують. Не знають, що й казати. Коли один підіймається й каже: від божої волі не втечеш. Якщо такий знак ти бачив од самого бога, то чим же ти врятуєш свою доньку? Ще більш спохмурнів султан. Другий каже: не вір снам, ти, султане, чоловік, а не жінка. Розвів руками султан. Тут третій просить слова: збудуй, каже, Киз-Кулезі — дівочу вежу, і хай твоя донька там живе... Послухався султан третього ворожбита та й наказав збудувати Киз-кулезі. Й стала там жити його донька. А щоб їй було не сумно, поселив з нею султан веселих дівчат. Так і росла султанівна. Сторожа цілими днями й ночами пильнувала, щоб жодна змія не пролізла до Киз-кулезі... От виросла султанівна, до повноліття свого дійшла. Часто бачили її на верху вежі, коли вона гралася там зі своїми подругами чи співала пісень увечері, коли морські хвилі мов

завмирають, а вітер навіть не дихне... Якось отакої пори стояла султанська донька на вежі, аж дивиться — внизу пливе на човні якийсь юнак, везе він велику корзину винограду. Побачила киз той виноград, і дуже їй схотілося скуштувати солодкої ягоди. Перехилилася над краєм Киз-кулезі та й гукає: "Гей, юначе, передай мені хоч гроно!" А він каже: "А як же я це зроблю?" А вона:

"Я тобі спущу мотузку, а ти за неї гроно прив'яжи". Так і зробили. Прив'язав той юнак кілька грон на мотузку, та й підняла султанівна цей дарунок до себе на вежу. Тільки-но хотіла зірвати одну ягідку, а з грона раптом вискочила невелика гадюка і вкусила дівчину в руку. Скрикнула від смертельного болю юна султанівна, кинулися до неї подруги, покликали лікаря, та поки той лікар прибіг, дівчина була вже мертва...

Олександр стояв на березі, милувався вежею й думав про те, що подібні казки чув він у Сербії та Угорщині, в Богданії та на Україні.

Був на Безістані, дивився, як продають і купують невільників. Бачив гіркі людські сльози, чув невтішні їхні крики, і серце стискалося — як багато на світі страждань. І думалося ще: чому цих страждань зараз найбільше завдає народ турецький? Господи, та при чім тут турецький, отой розпро-нещасний райя! Чи ж має він хоч копійку з цих усіх баришів, що їх собі наживають з торгівлі рабами людолови? Цього бідного селянина чи тюрка-кочівника примусово посилають будувати мури в Адріанополі, насипати вали в Ячакові, у Криму... І мруть вони за тридев'ять земель од рідного краю.

А молодих і здорових чоловіків забирають у військо, і кладуть вони свої голови за аллаха і султана...

Але ж чекай, графе Олександре, а що ти даси цим людям? Де ти бачив, щоб мужик жив щасливо? Ти що, хочеш перетворитися на Гаруна аль Рашида? Але ж то тільки казочка.

Ні, ні, ні, не можна втрачати віри в здійснення замисленого. Спочатку треба дати головне — мир. Щоб Османська імперія не воювала, а на полі праці здобувала свою славу. Сулейман Кануні зумів це довести. Наполовину, але довів. За його царювання було здійснено стільки розумного й вічного : вироблено звід законів, поліпшено життя народу. За його правування піднялися в Стамбулі й Адріанополі пречудові мечеті, писали нові книги, мистецтва розвивалися. Може, колись люди забудуть про наші військові перемоги, а пам'яткою про нас лишиться тільки вічна й нетлінна краса Айя-Софії, Сулейманіє?..

Скільки ми нищимо, руйнуємо, боже мій! Турки палять міста й села, беруть ясир , а коли вже брати нікуди — убивають, ріжуть, нівечать, аби згинуло все. Християни, обороняючись, оздоблюються — і чинять те саме. Навіщо? В ім'я Христа? В ім'я Мухаммеда?

Скільки страшних історій про Туреччину розходяться по всьому християнському світові! А хіба лише вони зажили такої слави? Що чинять зараз християни в щойно відкритому Новому Світі? Так нищити корінне населення, як нищать іспанці та португальці в Америці, і турки не вміють. Хай турки — фанатики в своїй вірі, але ж хіба більш терпимі до інших релігій християни? Скільки вогнищ у Європі відпадало, скільки вогнищ іще палає!

Олександр стояв посеред Безістану, роздивлявся на групи прикутих людей, яких продавали за гроші чи обмінювали на крам. Як худобу... Бачив, як сиділа мати-українка, обнявшись із донькою, й благальне дивилася на кожного покупця: купи нас обох, не розлучай навіки. Олександр спитав ціну в людо-продавця, сумно поглянув на жінку з донькою, похитав головою: не вистачить у мене грошей...

Якби то він міг закупити весь цей базар і випустити всіх людей на волю!

Біля мечеті побачив: якийсь райя веде четвірко своїх дітей маленьких — і всі каліки. В найстаршого хлопчика ручки по лікті пообрубувані, в другого ніжки вивернуті назад. Ще в одного руки й ноги вигнуті так неприродно, що здається: по дорозі йде не людина, а павучок. У четвертого — найменшого — оченят немає. Ідуть, милостиню благають.

Жахнувся Олександр, підійшов, дав грошей. Запитав:

"Чоловіче, чого то твої діти такі?" — "Ми їх калічимо, щоб нам милостиню давали. Інакше — жити не можемо". Закричав: "Будь же ти проклятий, мучителю власних дітей!" Кинув райя гроші в лице Олександрові: "Вони й так криваві, мої акче, так ще й ти сліз туди додаєш, чужинцю!"

На базарі безногий сидів, вимахуючи якимись дивними палицями. Підійшов ближче — сахнувся: нещасний чоловік вимахував своїми колись відрізаними й висушеними ногами і гукав: "Дивіться, правовірні, ось мої ноги, я ними колись ходив!"

Олександр довго блукав по місту, заходив у найбідніші квартали — і вискакував звідти, мов із пекла. Так, багато він бачив бідності і в Чорногорії, і в австрійській землі, і в угорській, але такого жаху, як у Стамбулі, він не міг собі навіть уявити в найкошмарнішому сні.

А майже поряд — небачений блиск і небачена розкіш. Султан, його чауші, паші, кадії — вся ота двірцева челядь ходить у злоті, а народ вимирає з голоду, а народ гине од вошей та блощиць, од скажених собак, чуми й холери.

Розповідали: забіг скажений пес у мечеть султана Аму-рата. Вигнати собаку з мечеті — гріх. Тікати з мечеті під час молитви — гріх. Перекусав той собака половину віруючих.

Чи не є такою мечеттю й Оттоманська імперія, в якій нерозумний імам, що читає молитву й забороняє вигнати скаженого пса, є султан? Чи не є отією собакою яничарство і вся військова машина імперії? Оскаженів вірний страж, став кусатися, на смерть заражаючи отруйною слиною всіх, на кого нападе...

Петро, що ходив разом з Олександром, був так само насуплений і лютий. Петро добре знав цей край. Він, утікши з яничарської школи, приєднався ще юнаком до повстанців Каландара, цього шаленого дервіша, який мріяв знищити все злото на землі, бо від нього, мовляв, усі біди людські. "Гяур?" — запитав Каландар-оглу в Петра, і той ствердно кивнув головою. "Я тобі податок за це платитиму, тільки візьми до себе, — попросив Петро. — Дивись, у тебе навіть цигани є, а в них же не віра, а тільки піввіри". Зареготався дервіш Каландар-оглу: "Не буду з тебе брати харадж , я не султанський чауш. Іди до нас, гяуре, якщо ти серцем добрий, то ти — наш, а якщо в серці твоєму — погань, то, навіть імамом будучи, ти — поганець, гірший за гяура". Всю Анатолію обійшов разом з повстанцями Петро... А коли султанське військо придушило-таки Каландарове повстання, то втік Петро разом з шаленим дервішем у Персію, а звідти довго добирався до Чорногорії, де стрівся з Устею, а потім і з Олександром.

Так от, блукаючи Стамбулом, запитав Олександр у Петра:

"Що зробив би ти, ставши султаном?" Петро насупився й довго мовчав. "Чого мовчиш? Я питаю, а ти дай відповідь. Я хочу знати, що мені робити, як стану султаном". "А може, то надто важка ноша для чесного чоловіка?" — відповів запитанням Петро. "Я тебе питаю не про те, чи варто ставати султаном. Варто. Необхідно. А ти скажи, що робити, ставши султаном?" Петро згадав дервіша Каландара-оглу й відповів:

"Я б, як Каландар-оглу, вирізав усіх багачів, а все добро розділив би порівну між людьми". — "Як це — порівну? Колись Оттоманська імперія примушувала кожного чоловіка, крім султана, починати все спочатку, багатство у спадок не передавалося. І що маємо? Все одно були багачі і

були бідні". Петро безнадійно махнув рукою: "Клятий світ! Його, мабуть, не переробиш! Але яничарів та акинджів я б знищив". — "Чого раптом?" — "Тому що доки будуть яничари та акинджі, доти Туреччина кидатиметься на всіх з війною — навіть тоді, коли їй це не потрібно. От побачиш — скоро буде похід на Україну чи в Польщу".

Щось на другий чи на третій день після цієї розмови султан Мустафа приймав у своєму сералі посольство з Відня, отже, й Олександра та Петра, чи то пак австрійських дворян із сербськими прізвищами Ніколич та Видич.

Кавалькада із сорока вершників під'їхала до муру, яким огороджено султанський палац. При першій брамі стояло близько сотні озброєних до зубів капиджів . Вони мовчки, вороже дивились на прибулих, хоч знали, що має бути посольство : їх попередили з двірцевої дефтерхани .

Вершники проїхали за браму й спішилися. Тут уже ніхто не мав права їздити верхи. До другрї брами дійшли пішки в супроводі двох двірцевих сановників. Знов зупинили їх калиджі і знов треба було показувати охоронцям султанський ярлик.

Минули й третю браму. Капиджі відійшли вбік. Посольство увійшло в третій двір. Якраз напроти брами — двері султанських покоїв. Олександр відчув, як шалено закалатало його серце... Відчув лікоть Петра. Підштовхує: спокійно, спокійно, графе Олександр, султане Ях'я, ти всього-на-всього дворянин на прізвище Ніколич...

Посольство зупинилося. Олександр поволі повертав голову, роздивляючись навколо. Згадалися розповіді матері. Праворуч стоїть терем з євнухами, по ліву руку — будинок, де живуть султанові дружини.

Тиша. Наче вимерло все. Стоять у два ряди вояки, залишаючи вузький прохід для членів посольства. По праву руку — три тисячі

яничарів. При повній зброї — з ратищами, шаблями, пістолями й рушницями. У білих овечих шапках-бирках, білий грубошерстий шлик спускається вниз, а попереду, де б європеєць почепив пір'їну, — проста дерев'яна ложка. Шлик — то символ перемоги, ложка — емблема добробуту. Червоні жупани. Сині шаровари. Стоять — не дихають. Позаду прапор яничарський — червоний, як кров, із срібним півмісяцем та мечем Османа.

Стоять, мов намальовані …

Тиша. Моторошна тиша-По ліву руку — три тисячі спішених сипахів. Теж при повній зброї, але одягнуті багатше — із сріблом та злотом на мундирах.

Два турецькі баші, що супроводжують посольство, вклонилися спочатку яничарам, а потім сипахам. Олександр дивився, як схиляють свої голови посол, його секретар, начальники відділів. Ось і до них з Петром черга дійшла. Схилив голову спочатку вправо, потім вліво. Відчув, що треба йти. Пішов за всіма, дивився, як хвилею схиляються перед ними яничари та сипахи, схиляються низько, майже до колін, аж рукави-шлики землю метуть. І не розгинаються, аж поки не пройде посольство.

Тиша. Тільки чути шурхіт ніг.

Ось уже й самі покої. Зупиняються паші, зупиняється посол. Зупиняються всі.

У дверях з'являються троє: капиага , харем-агаси та муха-физлар-ага. Мовчки вклоняються. Посольство рушає в султанські покої.

Тиша, тиша, тиша-Велика палата завішана перськими килимами. Всі стоять, чогось чекають. Харем-агаси пищить:

— Зброя!

— Зброї при нас немає, — каже радник посольства.

— Обшукати!

Коли спритні руки одного з капиджів миттю обмацали тіло й одяг Олександра, він аж здригнувся. Немає зброї при ньому — це так.

Але він ще прийде сюди із зброєю. І хай тоді дрижить Стамбул.

Двоє високопоставлених турків узяли віденського посла попід руки і повели в іншу кімнату — вже до самого султана Мустафи. Відкинули пишні килими, що прикривали двері, — і Олександр побачив свого родича, який сидів на невеликому підвищенні, обкладений з усіх боків гаптованими злотом подушками й килимами. Мустафа дивився на тих, що прийшли до нього, — і Олександр бачив у султанових очах, пласких, як в оселедця, таку щиру й одверту порожняву, що йому стало страшно, "І оце володар Туреччини? Який жах!" Пообіч підвищення стояли яничари. Тут же поряд — яничарчага — худющий вусань у пишному одязі, який вінчав фіолетового кольору плащ з рогатими, обшитими золотом плечима, та білий рукав на шапці, що звішувався мало не до пояса. Права рука кожного яничара лежала на ятагані, ліва була закладена за спину.

Двоє пашів підвели посла до Мустафи. Почався ритуал: посол має падати на коліна, бо ж перед султаном мають падати на коліна геть усі. Але оскільки падіння посла на коліна могло б принизити державу, від якої він прибув, треба зробити, щоб посол і впав на коліна, виявивши шану до султана, і не впав, виявивши шану до свого короля. Для цього посол удає, що він падає на коліна, а паші намагаються втримати його, взявши попід руки. Ось і зараз віденський посол просто-таки повис у турків на руках. Харем-агаси задоволено киває: ритуалу дотримано

блискуче, віденський посол може розраховувати на найщирішу люб'язність.

Непомітно з'являється драгоман . Посол починає говорити.

Олександр-Ях'я не спускав очей з султанського обличчя. Він намагався прочитати на обличчі Мустафи хоч одну думку. Все даремно. Мустафа сидить, роздуває щоки, двадцятилітній дурень, якому, напевне, доведеться й умерти дитиною.

Потім усі проходять повз султана, цілуючи його рукав. Цілують з поклоном рукав султана з Високої Брами й двоє австрійських дворян із сербськими прізвищами Видич та Ніколич...

Потім вони сидять у султанськім покої й обідають. У головному покої їсть сам султан. З дверей знято килими, щоб посольство мало щастя лицезріти султанів обід. Султанові принесли щось на зразок велетенського обертового столика-таці. Сімдесят озброєних служників поставали в ряд і, передаючи один одному тарілку за тарілкою, подали султанові сорок страв. Мустафа довго роздивлявся принесене, затим почав крутити пальцем столик-тацю. В очах харем-агаси — втома і терпіння. Султан поводиться як дитина, але на все те — воля божа.

"Прабабо моя Роксолано-Хуррем, — подумав тоді Олександр. — Моя мати казала, що ти, вагітною будучи, вино й горілку пила, аби отруїти ще в утробі майбутніх султанів... Ти досягла свого. Твій син, султан Селім Другий, став називатися ще й Местом-п'яницею. Твої онуки були розпусники й дурні. А ось цей Мустафа — то він просто ідіот... Твоя отрута не передалась мені, Роксолано-Хуррем. Але ж я й не султан!"

— Ги-ги-ги! — почулося з султанського покою. Це великий Мустафа розкрутив столик-тацю так, що з нього стали падати тарілки зі стравами...

Козацька армада йшла на Туреччину. Спокійно спав Трапезонт. Не чекав біди Синоп... Попутний північний вітер невтомно гнав крізь ніч випнуті вітрила козацьких чайок.

Олександр труснув головою, намагаючись відігнати від себе нав'язливі думки. Пішов на ніс, звідки чулися приглушені голоси. Йшов, намагаючись не зачіпати козаків, що спали, повкривавшись хто свитою, хто старим парусом, хто повстяною накидкою.

Ще на відстані упізнав голос Джузеппе.

— Ну ясно, це Джузеппе тут просторікує, — вийшовши на ніс, сказав Олександр по-італійськи. На що Джузеппе негайно відповів:

— Вправляюся в місцевій мові.

— Вправляйся, вправляйся, — пробурчав Олександр і став позад нього, зіпершись на борт.

Біля Джузеппе сиділи Петро, Недайборщ, Йон, а також Максим Балабай.

— Так отож мені й кажуть: як підеш на кладовище, до того пам'ятника, — Джузеппе поглянув на Олександра й по-італійськи пояснив: — Я кажу про той мармуровий пам'ятник у Трієсті на кладовищі доньї Аннетті ді Піццоло... — І, знову повернувшись до слухачів, вів далі: — ...То побачиш опівночі, що той пам'ятник до тебе верне обличчя...

Йон голосно кашлянув і озирнувся.

— Засперечалися ми з хлопцями на барило вина. Я кажу: піду подивлюся. Кажуть: іди! Настає вечір. Ми з хлопцями сіли, випили. Було нас четверо. Випили відро. Небагато, як на доброго лицаря, чи не так? Пішов я... Місяць світить — білий такий, мов у саван вбрався. Мені на

душі — не сказав би, що весело! Але йду. І от дивлюся — стоїть! Вона! Точно-точнісінько! Стоїть, не ворушиться. Я дивлюся — не дишу. Коли бачу — це точно, хлопці! — бачу: повертається до мене! Тут у мене серце — дриг-дриг-дриг — і в п'яти.

Джузеппе замовк. Хлюпало море. Світили зорі. Сяяв місяць над морем — такий же, як і в розповіді Джузеппе: білий, наче в савані.

— Холодно щось стало... — пересмикнув плечима Джузеппе. — Чи нема в кого сьорбнути, горлянку промочити? Недайборщ відстебнув баклажку, подав.

— На, пий, тільки не все.

Джузеппе надпив, голосно крякнув і повів розповідь далі:

— Повертається, значить, а душа моя — в п'яти. Пропав, думаю. Коли дивлюся — іде! Іде!!! І просто до мене... Хочу тікати — ноги не несуть... А вона підходить, мовчки бере мене за руку й веде. Рука — холоднюща. А вона тягне мене — та так сильно, що мої скам'янілі ноги відриваються од землі й починають іти! Я йду, озираюсь і — о жах! — бачу: кладовища нема. Порожній степ і дрібні кущики... Заплющив очі й іду. А вона веде й веде... На смерть. Ні, думаю, ніж помирати отак, помру, як лицар. Застрелюся! Поліз за пояс, вийняв пістоля, приклав до серця. І так жаль стало себе! Може, спробувати відігнати нечисту силу? Але як? За ліву руку мене веде нечиста сила, в правій руці — пістоль. Почав пістолем хрестити ту нечисту силу. Не пускає. Ну, думаю, треба стрельнути. Але куди? В серце? Так то для нечистої сили ніщо. В голову? А що їй від того? Ах, думаю, куди бог звелить, й бабахну!.. І бабахнув. Чую — нечиста сила випускає мою руку й падає. А я — на неї. І тут в очах завертілося все, як у пеклі — і я заснув. А вранці нас з нечистою силою знайшли на вулиці Трієста. Нечистою силою виявився мій приятель Вінченцо. Каже, що я пішов нібито не на кладовище, а в інший бік. Так

він мене наздогнав, повів на кладовище. А я сп'яну бабахнув його пістолем по голові...

Олександр, посміявшись, вернувся назад, на корму.

Не спалося, не лежалося.

Все ближче й ближче Туреччина...

— Як-то вона його стріне?

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,

у якому Селім-ага здивує і своїх підлеглих,

і своїх бранців, і себе самого...

Буджацька орда ще не вгамувалась, але ода-баші Селім довідався, що велика її частина подалася брати ясир за Прутом, і вирішив, що більше не можна сидіти в батурі й чекати на милість божу. Зрештою він має хоробрих воїнів, має добру зброю...

Однієї ночі барка з полонянками та яничарами знялася з якоря, і швидкий Дністер поніс її до моря.

Галя все ще не могла отямитися після пережитого в батурі потрясіння. От і зараз вона сиділа в каюті (Ривка спала поруч) й плакала.

Уже настала глупа ніч. Судно здригалося під ударами хвиль. Спали невольниці в трюмі. Закуті в кайдани, спали полонені повстанці-богданці.

Хтось постукав. Галя знала — це ода-баші Селім. Поправила хустку на голові. Укрила сонну Ривку. Хай заходить.

Зайшов. Розгублено дивиться своїми блакитними очима. Синя пляма над бровою здригається. Галя відвернулася.

— А справжня туркеня мусила б прикрити лице, коли заходить чоловік, — сказав Селім.

— Я не туркеня, — різко відповіла Галя.

— Ти сказала, що зрікаєшся своєї віри...

— Якби на ваших очах християни мучили ваших одновірців, ви теж би занапастили свою душу, — глухо відповідала дівчина.

— Ні, не занапастив би...

— Бо ваша душа вже й так занапащена. Ви — яничар, зрадник свого народу.

— Якого це народу? Ти знаєш, як зветься мій народ?

— Знаю, що ви не турок. От що я знаю. Селімове обличчя посуворішало.

— Я — воїн Мухаммеда й аллаха. Я несу віру в усі кінці світу. Чінгісхан сказав: "Найщасливіпіою людиною на землі є та, що жене розгромлених ворогів, грабує їхнє добро, скаче на їхніх конях, милується сльозами людей, цілує їхніх дружин і дочок".

— Так може говорити тільки розбійник...

— Коран теж говорить: "Меч є ключ до неба: одна краплина крові, пролита за боже діло, більше вгодна господові, ніж два місяці посту й молитви".

— То вбийте мене — можете сто літ не носитися й не молитися.

Селім насмішкувато подивився на Галю.

— Ех, Галія, Галія, ти забуваєш, що ти вже туркеня. Віддамо тебе за якогось агу чи візира...

— Продасте, а не віддасте, — в очах у Галі блиснули сльози.

Заворушилася Ривка, підвела голову й тут же заховалася під ковдру.

Ода-баші покусав свій тонкий вус. Глянув на Галю, сказав:

— Ходімо на палубу.

Галя накинула на плечі кожушанку й вийшла услід за Селімом. Вона переступала через якісь клумаки, через сонні тіла...

На палубі було темно. Вітер був сирий і пронизливий. Та була в ньому якась дивовижна весняна м'якість. Вітер пахнув землею й зеленню...

Галя стала біля облавка й задивилася в блискучу од зір воду. Знову захотілося плакати... Ну, чого він від неї хоче, цей яничар?

Селім стояв тут же.

— Ех, Галія, Галія, — зітхнув він.

— Я не Галія... Я — Галя.

— Галія... Все-таки Галія... Ти згадаєш колись яничара Селіма, коли будеш значною господинею. А яничарові Селіму до смерті судилося жити самотнім.

— Я щодня його згадуватиму. Щоночі проклинатиму. За те, що він забрав у мене волю й щастя...

— Аллах так велить...

— Велить чинити лихо?.. Живе на світі, десь аж у Чорногорії, нещасна жінка з нашого села — з Сугаків... Вона вийшла заміж, та через три дні її чоловікові одрубали голову. А коли народився син, то забрали його в яничари...

— Так треба, — камінним голосом відповів Селім. І повторив: — Так треба!

— Кому? Навіть коні — й ті мають імена, навіть собаки — і про тих знають, якого вони роду-племені, тільки яничари — безіменні, як стріли...

— Чому ж — безіменні? — озвався Селім. — Мене Селімом звуть.

— Селімом? А може, ви Савка або Степан?.. Устиного сина звали Тодорком. Як тепер його називають? Ахмед? Мустафа? Оман? Може, його вже на світі немає... А бідна Устя жде, думає, що ходить по світу її Тодорко із знаками, виколотими чинським чорнилом на ступні та над бровою...

— Чинським чорнилом? — стрепенувся Селім.

— А що вам з того?..

— Нічого... Ніч така темна... Як чинське чорнило... Він повернувся до Галі — і вона в темряві побачила його обличчя зовсім близько біля себе.

— Ти проклинатимеш мене? — глухо запитав яничар.

— Проклинатиму, — так же глухо сказала Галя. — Проклинатиму, бо ви силою взяли мене, силою змусили взяти найтяжчий гріх на душу.

— Віра Мухаммедова — то не гріх. То — щастя. Ти — дурна...

— Хай воно згорить, те ваше щастя!

Селім нічого не відповів.

Судно здригалося на хвилях, тремтіли зорі в небі...

— Так де, ти кажеш, живе ота жінка, що її Устею звуть? — тихо спитав Селім.

— Десь у Чорногорії... її брат торік тут був, казав мені.

— А брат де?..

— Не знаю. Казав, що приїде ще в село. Щоб мене побачити... — Спохопилась. — А тобі що? Хочеш і їх піймати?

Галя зітхнула і витерла сльозу.

— Ти його любиш, так? — запитав Селім.

— Люблю... Я побачила його очі — блакитні-блакитні, як чисте небо... Я побачила його добре лице. Я побачила, як він пив подану мною воду, а потім скочив у сідло та й помчав... Казав, що приїде... Йому вже багато літ... А ти — навіщо ти живеш на світі? — вона забула, що до ода-баші треба звертатися на "ви". — Що ти зробив доброго людям? Що? Що? Що? Що ти скажеш своєму богові, як умреш?

— Цить! — ударив кулаком по дошці Селім. — Ух, який же ви страшний народ! Я тепер розумію, чому такі у вас козаки.

— Які?

— Запеклі...

— А вони нічого не мають: ні злота, ні привілеїв. Тільки своєю запеклістю й тримаються... А інакше — вся Україна під турком була б... А хіба можна жити без України?..

— А то вам краще — під поляком? Ну? Чого мовчиш?

— Все одно — проклинаю. Ти забрав у мене батьківщину...

Селім мовчав. Він щось думав. Потім обернувся на палубу, гукнув:

— Урхане! До мене!

— Що там ще? — незадоволено пробурчав у темряві Урхан, але підійшов і виструнчився перед ода-баші.

Селім щось тихо сказав йому по-турецьки. Урхан здивовано витріщився на ода-баші. Селім розсердився, майже вигукнув:

— Бери з собою десятьох яничарів, діставай коней — і негайно мчи з Галією в село Сугаки. Такий мій наказ. Даю тобі сотню червінців.

Урханова пика витягнулась.

— Ти не розумієш? Одвези цю дівчину додому. А я з рештою загону повернуся, як тільки судно піде в море. Все. Ясно?

Урхан мовчав.

— Виконуй! Ну? — із загрозою в голосі сказав Селім.

Галя нічого не розуміла.

Судно пристало до берега. Через кілька хвилин десяток яничарів, Селім і Галя стояли на суші. Селім підійшов до дівчини.

— Прощай, Галія! Вертайсь у свої Сугаки. Не проклинай яничара Селіма. Він теж людина.

Він ухопив її могутніми руками, притис до себе, аж у дівчини подих забило, й поцілував. Галя мало не зомліла — так усе це було несподівано. Потім він поставив її на землю, стрибнув на судно і закричав:

— Рушай!

Чомусь вихопив шаблюку і щосили рубонув по поручнях... Матроси відштовхнули баграми судно від берега і, підхоплене Дністром, воно швидко зникло в темряві.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ,

у якому автор спробує розповісти

про морську та сухопутну баталії при Трапезонті

...І знову навколо ніч. Козацька армада, не зупиняючись, пливла на південь, на південь...

Ще при заході сонця побачили вдалині сині гори. Вони сторожко виглядали з-за обрію, мовби видивляючись, що то робиться на морі.

Недайборщ показав батогом (він завжди стирчав у нього з-за халяви) на гори й мовив:

— Оце, отамане, як бог нам поможе вітром, то десь після півночі прибудемо до Трапезонта...

На чайках мовчали. Всі вдивлялися в сині гори, що хмарою повисли на обрії.

Ніч упала швидко. І вітер, що досі гнав чайки вперед, ущух.

— За весла! — пролунало над морем. Козацький флот не зупинявся й на хвилину... Клюсик, як тільки стемніло, підкликав до себе Яремка і дав йому в руки якусь річ.

— Оце, хлопче, бурдюк з-під вина чи кумису. Дуже гарна штука. Прив'яжи до себе й нічого не бійся. Як скине хвилею чи ще чим у море, надувай його, зав'язуй, тримайся — і все буде гаразд, як кажуть латиняни. Не втопишся... Ось глянь, як це робиться — і Клюсик став надувати шкіряний мішок. Бачиш?

— Бачу, — кивнув Яремко. — А зброю ви мені дасте?

— Зараз — ні, — сказав Клюсик. — Зброя потрібна дорослим. Ти ж і стріляти не вмієш... І взагалі — сиди в схованці...

Козаки дружно налягали на весла, і чайка продовжувала свій політ по хвилях, вона мчала легко, швидко, протинаючи мереживо хвиль, наче велетенська голка.

На кормі біля керма сидів козак Тодось і вигукував:

— А ще — раз! А ще — два! А ще — раз! А ще — два! І весла, слухаючись його наказу, опускалися та підіймалися, підіймалися та опускалися, з силою б'ючи по воді, спінюючи її — і вона фосфоричне світилася...

Сеньйор Гаспероні гріб разом з усіма козаками, його сильні, кощаві руки міцно тримали весло. Він гріб і думав про свої справи. Все поки що йде як слід. Уже недалеко Трапезонт. Чорт із ним, із цим Трапезонтом! Подумаєш — ще раз його розграбують козаки! А може, й ні. Він, Кемаль-Сус, таки умудрився намочити порох майже у всіх козацьких чайках. Це викличе паніку, під час якої він має застрелити Олександра, якщо той якимось чином зацілієе після гарматного залпу з галери. Буде це так. Як тільки Клюсик, вирвавшись уперед, побачить, що весь порох мокрий, він накаже козакам гребти назад, до Олександра. І тоді він, Кемаль-Сус, вистрелить майже впритул. Для більшої певності він стрелить з обох пістолетів одразу й тут же кинеться в море. Два бурдюки, що їх сховав він собі за пазуху, коли їх надути, допоможуть триматися на воді. Треба ще перед самим боєм намазати тіло смальцем. Та добре прив'язати до пояса баклажку з оковитою. Хоч це й гяурське зілля, та в холодній воді незамінне. Адже до берега далеченько плисти...

І тут нараз згадався йому Яремко. "Чому це гяуреня не спускає з мене очей?.. Певно, він, ховаючись тої ночі на чайці, чув, як я, підкравшись ззаду до вартового Якима, схопив його за шию й задавив, а тіло вкинув у воду. Може, чув і те, як я наливав воду в барило з

порохом... Невже він підозріває мене?.. Але чому ж тоді мовчить? А як оце зараз піде й скаже Олександру?.."

Сеньйор Гасперoні відчув, як по його змокрілій від веслування спині побігли холодні мурашки.

Щоб відігнати страх, почав думати про інше.

Цікаво, якщо він уб'є Олександра-Ях'ю, скільки одержить за це від великого візира? Папа римський Олександр Борджіа колись одержав за це триста тисяч золотих дукатів. То було ще тоді, коли син Мухаммеда Другого Баязет став на престол. Був у нього брат Дзем. Він теж претендував на престол. Його треба було вбити. А Дзем цього "не захотів". Він підняв повстання. Його розгромили, але він утік у Європу, довго там тинявся і нарешті потрапив до лап папи римського Олександра Борджіа. Папа тут же повідомив новому султанові, що Дзем у його руках. Довго торгувалися, нарешті зупинилися на трьохстах тисячах. І все. Дзема було отруєно. Зрозуміло, сеньйор Гасперoні — не папа римський, але ж хоч сто тисяч дукатів віл має заробити...

Було вже зовсім темно, ось-ось мав зійти місяць. Якби не вітрило, то чайку вже й за півмилі не можна було б розгледіти у воді.

— Замінити біля весел! — почувся наказ.

І козаки, що були вільні, тут же стали по черзі міняти своїх товаришів. Соньйор Гасперoні з насолодою розтис закляклі долоні й побачив, що за його весло взявся Яремко.

— Ти куди, малий? — криво всміхнувшись, сказав він. Та в цей час почувся голос Клюсика:

— Правильно, хай привчається! Ут дезінт вірес, тамен ест лявданда волюнтас .

Яремко сидів на лаві, впершись ногами в брус, прибитий до днища чайки.

Приємно разом із гуртом робити якусь роботу. М'язи мовби об'єднались і силою діляться...

— Раз-два! Раз-два... — Руки увійшли в ритм, працюють самі собою. А голова чомусь думає про сеньйора Гаспероні, який щойно сидів за оцим веслом. Десь він його таки бачив, ще до Запоріжжя. І голос його чув... Знайомий-знайомий голос...

На отаманській чайці сиділи, накрившись старим вітрилом, Олександр, Недайборщ і Петрунін. Петро Скрипник перевіряв за допомогою квадранта місцезнаходження флотилії. Відхилив заслону, світло від свічок упало на море.

— Як там у тебе справи? — пі'двівши голову від карти, сказав Олександр.

— Ідемо точно-точнісінько. За годину будемо біля берега. Єфтимій Петрунін погладив бороду і засміявся:

— Чудеса та й годі! Серед моря ідемо, верст ніхто тут не лічив, а він знає, де ми й що ми...

— Ну, це ще не чудеса, Єфтимію, — повернувся Олександр до Петруніна. — Отже, з богом! Бажаю успіху на березі. З тобою йдуть п'ять чайок з лівого крила. З правого боку виходять на берег ще п'ять чайок разом з твоїми. А ми — просто на порт...

Вони вибралися з шатра. Стали обличчям до півдня. Десь там має бути Трапезонт.

На небо викочувався місяць — великий, важкий, мов велетенська червоняста куля.

— Гармати в порядку? — запитав Олександр у Недайборща, що теж вийшов з шатра.

— А що з ними станеться?

До борту чайки підпливла лодія. Петрунін потис руки, поцілувався з Олександром, Петром та Карпом й поліз в своє судно. І вже за хвилину почувся над морем його владний голос: Єфтимій давав перед наступним боєм останні розпорядження...

З темряви виплив Трапезонт. Запорожці поопускали вітрила й поклали на дно щогли, щоб якомога ближче підійти непоміченими до турецьких галер, що стоять у порту. Клюсик, лежачи на носі чайки, пошепки лічить:

— Уна, діє, тріа ... Знову галери... Це вже п'ять, шість...

А то що за диво таке?

Праворуч стояла справжня громада. Здавалося, що то острів, а на острові — палац. Але ні, то була велетенська галера.

— Йдемо на цю галеру, — сказав Клюсик. — Гармати набиті? Так? Щоб жодного звуку... Усі мовчки робили своє діло. Сяяв місяць, вибравшись уже на чверть неба. Велетенська галера стояла, опустивши в воду весла. На палубі — ні душі.

"Сплять, чи що? — подумав Клюсик. — Еге, видно, міцно сплять".

Але щось не подобався йому такий спокій.

Ближче, ближче... Молодці хлопці, тихо горнуть і швидко. За Клюсиковою чайкою пливе ще кілька. Тихо-тихо... Цікаво, хто першим зробить постріл?

Ось галера вже закрила собою півнеба...

— Хлопці, якщо вони всі сплять, то йдемо на абордаж, — шепоче Клюсик. І чує, як далі передають козаки один одному:

— Якщо сплять, то — на абордаж... І тут Клюсик раптом помічає якісь дивні кілки на галері. і ті кілки повертають за чайкою.

Клюсикові миттю пересохло в горлі. "Мушкети!" — тут же здогадався він. — "Щоб тебе чорти із'їли!"

Що ж робити?.. Як то — що робити? Стріляти з гармат в упор. І — з мушкетів та карабінів... І маневр...

— Хлопці, хутко горни назад! — півголосом встигає наказати Клюсик.

Занімілу тишу роздирає хряскіт мушкетного залпу. Град свинцю сипле перед самим носом чайки. Встигли-таки пригальмувати! Молодці!

— Бий з гармат! — гукає Клюсик. Ось уже біжать вогники по ґнотах... Гримнуло... Все пойнялося димом...

— Перезаряджай!

Вовтузяться козаки біля гармат...

— Стріляй! — нетерпеливиться Клюсикові.

Щось димиться, куриться, нарешті одна гармата незграбно випльовує ядро в воду.

— Що там таке сталося? — скажено гукає Клюсик. — Чому не стріляєте?

— Порох...

— Що з порохом?

— Мокрий, чорти б його забрали! Зрада!

— Зрада! Зрада! — залунало й на інших чайках. — Мокрий порох!

— Хлопці, назад! — одчайдушне кричить Клюсик. Та чайку настигає другий залп з галери. Хтось з козаків зойкає.

— Горни назад! — волає Клюсик.

Чайка відходить назад. Навздогін їй летять кулі, вони падають у море, не завдаючи козакам шкоди.

Потім на галері лунає розкотистий грім. Це б'ють турецькі гармати. Ядра пролетіли десь ізбоку.

— Відходь, хлопці, відходь! — мало не плачучи, кричить Клюсик. — Отже ж біда яка!..

Вся бухта мов чекала перших пострілів. Ожили гармати на галерах, заворушилося на березі, шум і гам знявся у місті. Козаки й донці, що мали висадитися на берег з лівого боку, зустріли сильний опір турків. Та їх ніщо не могло спинити. Вони стрибали з човнів просто в хвилі й бігли на берег, рубаючи шаблюками направо й наліво.

Ціла орта яничарів була вибита десь за півгодини. Ніхто з них не відступив — усі лягли під ноги козакам.

— Вперед! До кишел! — гукнув Єфтимій Петрунін. — Усе, що по дорозі, — пали! Хай буде переполох!

І от уже запалали яничарські казарми. Загорілися будинки, піднялося полум'я над Трапезонтом.

і з правого боку спалахнуло. Там теж висадилися козаки й донці. Галас з усіх боків, крики розпачу... Прийшла біда в Трапезонт. І привів її не якийсь заброда-чужинець, а син султана й трапезонтської гречанки Єлени — Ях'я-Олександр.

В палаці трапезонтського бейлер-бея чекали на козаків. Більше тисячі найкращих лучників стало на мури. У дворі палали вогнища, на яких булькали у казанах смола й кип'яток...

А ті кілька чайок, що помчали за Клюсиковою чайкою до велетенської галери, і не думали відступати. Їхні гармати не стріляли, але від влучних пострілів козацьких рушниць турки мусили ховатись за прибудовами на верхній палубі велетенської галери.

Передня чайка нарешті підійшла впритул до галери.

— Пу-гу! Пу-гу! — закричали всі гуртом. Чекали. Може, звідти, де сидять гребці, хтось озоветься.

Та звідти посипалися стріли. Упав один козак, другий...

— Ну, чекай же, вражий турку!

Козаки вийняли затичку з порохового барила, підняли його на ратищах угору. Ще одним ратищем підняли запалену ганчірку, сунули в порох — і кинули крізь отвір для весел всередину галери.

Задимілося, а вже потім таки бабахнуло, ледь козакам голів не поодривало.

— Давай ще одну галушку!

І ще одне барильце з порохом полетіло до турків. І знову — дим, а потім скажений вибух...

— Давай ще!

Підняли барило, та не встигли підпалити — дали турки залп по ньому. Плюнуло барило вогнем на турків і на козаків, зірвало голови з чотирьох одчаюг...

— На абордаж!

Вчепилися за весла, за гаки, за бруси і полізли на галеру. Навколо дим, турки очманіли, а вже козаки з шаблюками порядкують...

Ще кілька барилець з порохом кинули козаки на палубу і всередину. Шугнула галера вогнем. Козаки, мов чорти з пекла, стали вистрибувати в море...

— Хлопці! — закричав Клюсик. — Ану, знову до галери! Ми їм зараз покажемо!

З нижніх поверхів галери вибивався вогонь, чорно-червоний дим підіймався вгору. На верхній палубі метушилися турки, намагаючись пострілами з гармат відігнати судна запорожців та донців.

— Ах ти іродова душа! — гукнув Клюсик. — Гориш?! Так ми зараз такий смолоскип із тебе зробимо, що ну! Швидше горніть, хлопці! Весь наш порох повикидаємо їм в огонь. Там він таки загориться!

Чайка мчала назустріч галері. Кілька ядер збурило воду біля неї.

Ніхто не помічав Яремка. А він горнув веслами разом з усіма, задихаючись від утоми, не чуючи до крові натертих рук.

— Швидше, хлопці! І шумить, і гуде, дрібний дощик іде!.. — завів Клюсик пісню.

І затанцювали весла, мов скажені. Ось уже зовсім близько галера. Ось уже дим від неї їсть очі...

Ударило ядро в корму. Там, де тільки-но сидів Тодось, не залишилось нічого. Відбило корму. Вода тече в чайку. Нічого! Не потонемо. Очерет підтримає.

Закрив півнеба борт галери.

— Кидай, хлопці, порох туркам!

Барила летять у дим і вогонь. Одно, друге, третє. Загоготіло, язики полум'я вирвалися нагору. Залементували турки на верхній палубі. Стріляють навмання.

Якийсь турок, палаючи, стрибає у воду. Тільки випірнув, схопив обпеченим ротом повітря та й пішов на дно... А козаки стоять по пояс у воді, і не холодно їм, розпалилися боєм...

— Ану, хлопці, назад погорнемо! — закричав Клюсик, коли викидали весь порох. — Треба подивитися, що воно вийшло.

Напівзатоплена чайка якось відійшла від борту галери на кількадесят сажнів.

— Горить! Горить! — зареготався Клюсик. — Бач, як бігають, іродові душі! Ото буде фарос , га?

Галера й справді стала маяком. Від її полум'я було добре видно й інші турецькі кораблі. Біля них теж кипіла битва.

— Де ж отаман Олександр? — почув Карпо голос сеньйора Гаспероні. — Треба б до нього підійти...

— А треба, — озвався хтось попереду. — На нашій чайці багато не навоюзш...

— Чекай, — відмахнувся Клюсик. — Я ще хочу довідатися, що є в кающі капудана-баші. Зараз я туди збігаю... У турків — переполох, вони не помітять.

І знову чайка наблизилася до галери. Клюсик вхопився за брус, що повис над водою, підтягся — і спритно подерся нагору. Крізь дим, вогонь...

Сеньйор Гаспероні піймав себе на думці, що зараз зручно бабахнути з пістоля Клюсикові в спину — так би й злетів...

Не можна... Та й чим стріляти? По пояс у воді, пістолі давно промокли...

Тисяча чортів! А він же мусить будь-що вбити Ях'ю-самозванця. Що ж робити? Ножем? Навряд чи вийде...

Що робити? Що робити?.. Ага! Є ще одна річ. Він бачив у схованці арбалет , стріли.

Сеньйор Гасперонi поліз у схованку, де раніше лежав Яремко, став мацати у воді. Ага, є. Арбалет у нього в руках.

Стріли з сагайдаком — теж.

Зарядив арбалет стрілою. Треба спробувати, як стріляє. Побачив крізь дим — стоїть якийсь турок біля гармати. А, все одно пропаде... Прицілився. Пустив стрілу. Турок вигнувся від болю, зірвався з борту і полетів у море...

— Де ж Клюсик?

Та онде й він. Перехилився через облавок галери, кричить:

— Ловіть, хлопці! Золото!

Падав в чайку важенний мішок із золотом, ледь не пробиває днища. А слідом за ним падає щось маленьке. Хлопці хапають — і при світлі палаючої галери бачать усміхнене обличчя Клюсика. Він усміхається — а в очах його — здивування: що сталося?

Він ще не збагнув, що його тіло лишилося на галері, а голова у хлопців у руках, і він цього вже не збагне ніколи, у його голові лишилася остання думка: здорово все-таки вийшло — цілий мішок золота дістав для хлопців...

— Клюсику! — страшним голосом заволав Яремко. — Клюсику!..

— Назад горніть! — похмуро говорить сеньйор Гасперонi. — Треба йти до отамана. Галера згорить і без нас...

А зопорожці та донці, що висадилися на берег, уже встигли оточити Трапезонт з двох боків по суші й узяти його у вогняне кільце. Юрби переляканого народу бігли до палацу бейлер-бея. А з палацу лунали постріли, летіли стріли — бейлер-бей не хотів, щоб різна там голота рятувалася на його подвір'ї.

Запорожці та донці з'явилися перед огорожею палацу. Йон і Максим Балабай — той парубок, у якого обличчя було, мов суцільний струп, бігли разом.

Вони бачили, як юрба турків та греків рвалася до бейлер-беєвого палацу, а звідти їх зустрічали пострілами. Вже кілька десятків трупів лежало на землі.

Юрба помітила козаків, захвилювалася, залементувала розпачливо...

Почулися постріли і від козаків... Якась ще зовсім юна туркеня з дитинчам на руках кинулась в один бік, потім в другий, страшно закричала і побігла назустріч козакам. Максим вихопив шаблюку й замахнувся.

І раптом його хтось так штовхнув у спину, аж він упав.

Схопився, відстрибнув, як кіт. Перед ним стояв Йон.

— Фіул дракулуй! Ти що робиш? То ж дитина й жінка!

— То й що? — закричав Максим. — Турки ж!

— Я тебе з неволі рятував! Для чого? Щоб ти звіром став?

Максим брязнув шаблею об землю. Аж іскри сипонули.

— Жінки й діти, старі й малі! Відійдіть від мурів! Ми вас не будемо чіпати! — гукнув Йон по-турецьки. Юрба не ворушилася. Йон поманив пальцем молоду туркеню.

— Ну, йди! Йди! Не бійся!

Туркеня пішла. Спочатку тихенько, а потім побігла й зникла у тьмі.

— Ну! Бігом за нею, додому, доки ваші хати не погоріли!

Юрба заворушилася. Одна жінка, друга рушила, а потім нараз усі бурхнули повз козаків у темряву.

Два десятки донців, роздобувши десь велику колоду, розігналися й вдарили нею в залізну браму.

З муру гримнули постріли, полетіли стріли.

Отаманська чайка разом з кількома іншими чайками вела бій одразу проти трьох галер. Осяяні вогнем від палаючої громадини-галери, турецькі судна, неповороткі й великі, були прекрасною мішенню для козаків.

Джузеппе і Йован лежали біля борту і стріляли з мушкетів. Власне, в кожного був навіть не мушкет, а щось середнє між мушкетом і аркебузою, викуване в козацьких кузнях. Але ця зброя стріляла далеко, і важкі кулі пробивали будь-які лати.

Збоку сиділо кілька козаків і набивали зброю порохом та заряджали свинцевими кулями.

— Иоване! — гукнув Джузеппе. — Бий по п'ятій від правого боку гарматі!

Йован мовчки робив своє діло. Жолобчик, вистуганий в облавку чайки, давав можливість покласти мушкет і добре прицілитись. Один за одним падали турецькі гармаші.

Чайка йшла паралельно борту найближчої галери. Ядра спінювали воду то попереду, то позаду суденця, але жодного разу туркам не вдавалося влучити в отаманську чайку.

А тим часом Джузеппе з Йованом вибивали гармаша за гармашем. Половина гармат з лівого боку галери вже мовчала.

— Джузеппе! — штовхнув Йован свого приятеля. — Я, здається, побачив капудана-пашу.

Джузеппе спочатку вистрелив, подивився, як упав іще один турок, потім повернув обличчя до Йована.

— Де капудан?

— Бачиш шатро на кормі?.. Поруч нього щось таке дощате. Так там є дірка, в яку він дивиться зараз на нас.

— Бачу, бачу! Але чи то він?

— Побачимо! Б'ю!

Йован узяв мушкет, добре прицілився і вистрілив. За якусь хвилину всі побачили, як заметушилися на галері.

І тут ударили по хвилях міцні козацькі весла. Мов випущені з гігантського, схованого в пітьмі лука, стрілами помчали назустріч галері запорізькі чайки. І не встигли турки отямитись, як ці стріли вже вп'ялися в неповоротке тіло галери. Козаки лізли з усіх боків на судно, кидали

барила з порохом, кричали "пу-гу!", рубали шаблюками направо й наліво... На веслах сиділи невільники. Козаки тут же порозбивали замки, невільники вирвалися на палубу і зчинилась веремія! Полетіли у воду голови в чалмах, мертві тіла, полилася кров у темне море.

Полум'я галери, що палала якраз посеред бухти, кидало несамовито фантастичні відсвіти на море, на чорні козацькі чайки з білими вітрилами. У цьому червонястому сяйві танцював блискіт шабель, плювали вогнем і димом гармати, билися об воду, мов крила поранених птахів, весла...

Олександр підійшов на своїй чайці майже впритул до галери. Далі йти не дозволив Недайборщ.

— Не будемо ризикувати. Козаки справляться з турками самі, — сказав він і став набивати свою люльку тютюном.

Кована залізна брама довго не піддавалася ударам колоди. Та донці, незважаючи на те, що вони перебували під скаженим ворожим обстрілом, били й били колодою об ворота.

— Помагайте, чорт би вас позабирав! — гукнув бородатий донець до запорожців. — Сили вже не стає!

Йон, Максим, а з ними ще з десяток козаків кинулися до колоди.

Розігналися, щосили бабахнули у ворота. Знову розігналися — і вдарили знову.

— Тріщить! Тріщить! — крикнув Йон.

— То твої штани ззаду тріщать, — задихаючись, але із смішком гукнув бородань. Знову розігналися.

— Ну! Давай-давай! Вперед! — і понеслася ватага з колодою на браму.

Просто перед носом у Йона шугонула стріла і вп'ялась у колоду — аж задзвеніла. І тут же інша — в плече бородатому донцеві. Наскрізь!

— Ну! Ну! Ну! Давай! Давай! Давай! — і гупнули щосили

колодою в оббиті залізом могутні двері. І хряснули вони, і подалися.

Лише тоді донець випустив колоду й побіг назад, до своїх хлопців, щоб витягли стрілу й перев'язали...

Про нього тут же забули, бо всі метнулися до розчахнутої брами.

— Ура! — закричали донці.

— Пугу! — озвалися запорожці.

Тут уже туркам ніщо не допомагало — ні темрява, ні гострі шаблі. Летіли голови в кущі, падали з мурів найкращі лучники і тріщали під козацькими ногами стріли...

А біля мурів усе ще палали вогнища, на яких булькали смолою величезні казани. Навколо них бігали, вимахуючи шаблями, козаки й турки. Турків меншало й меншало. Ось один із них, побачивши, що непереливки, хотів було втікати, та навперейми йому кинувся Максим. Свиснула шабля і голова в чалмі, відлетівши від тіла, булькнула просто в казан...

Уже закурілося над бейлер-беївським палацом, над стайнею, над іншими будівлями, уже вщух вереск усередині палацу, віддзвеніли шаблі.

Кілька донців тягли попід руки бейлер-бея.

— До казана його! — гукнув хтось.

Бейлер-бей затіпався в руках. Його підтягли до казана.

Обірваний, побитий, весь у синцях та крові, без чалми, бей-лер-бей усе ще намагався вирватися з рук ворогів.

З темряви виринув Єфтимій Петрунін, підбіг до бранця.

— А-а-а! — закричав він. — То це ти, Алі-паша?

— Товмача треба! Товмача! — загули донці.

— Не треба товмача, — сказав Петрунін. — Він чудово розуміє, все, що я кажу.

Бейлер-бей зблід. Його очі перелякано й розгублено дивилися на Єфтимія.

— Пізнав?! — зловтішно запитав отаман донців. — Пізнав колишнього побратима Єфтимку?! Бейлер-бей мовчав.

— І я тебе пізнав, колишній мій побратиме Олексію! Ну? — Петрунін тупнув ногою по землі.

— А ти не тупай, — понуро озвався Алі-паша, опустивши голову й спідлоба зиркаючи на Петруніна. — Я був Альошкою, гяуром був, а тепер я — Алі-паша.

— Недовго вже ти ним будеш, — недобре подивився на бейлер-бея Петрунін.

— Нічого, зате я довго був ним. А ти — ні.

— Де хлопці з твого човна? — запитав Петрунін.

— Нема тих хлопців. Я продав їх усіх на галери. Там вони й поздихали.

— А ти?

— А я прийняв найсправедливішу віру, — вишкіривши зуби, закричав бейлер-бей, — і мені не страшне вже ніщо!

— Почекай! — аж заскреготів зубами Петрунін. — Я двадцять літ шукав тебе після того, як ти зрадив нас і втік до турка. — І я тебе знайшов. І я таки примушу тебе налякатися, собако!

Петрунін несамовито блиснув очима і показав рукою на казан із смолою

— Сюди його!

Бейлер-бей рвонувся щосили, але даремно. Його підняли на руках і стали розгойдувати.

— Зараз ти в мене заспіваєш! — сплюнув Єфтимій. Тіло бейлер-бея хлюпнуло в казан зі смолою. В ту ж мить з пронизливим криком він — чорний, палаючий! — на очах сторопілих козаків вистрибнув з казана. Він біг, чорний, страшний і верещав від несамовитого болю, що охопив усе його тіло.

— Добити? — залитав хтось із донців у Петруніна.

— Не треба. Хай помучиться... Він заслужив на таку смерть, — зціпивши зуби, відповів отаман.

Клюсикова чайка наближалася до галери, яку захопили козаки. На ній знову захлюпали весла — і галера пішла на зближення з іншими турецькими суднами, безперервно осипаючи їх градом ядер, куль та стріл.

— Швидше, швидше горніть, хлопці! — заволав сеньйор Гаспероні.

— А ти нам не наказуй. Теж мені старшина знайшлася на нашу голову, — похмуро озвався козак, що сидів за веслом найближче до сеньйора. — Як хочеш — то сам і горни.

— Давай! — сеньйор Гаспероні сів на лаву й знову взявся за нелегку веслярську працю. Він горнув і думав, що це навіть добре, що він зараз горне, а не чекає напружено, коли ж то чайка наздожене отамана Олександра.

Вогонь від палаючої галери мовби послабшав. Та ні, вона палахкотіла, мабуть, ще сильніше, але вже світлішало надворі, вже небо поблідло на сході. Виднілися густі дими, що підіймалися з усіх кінців Трапезонта. Козацькі чайки гасали біля причалів. Палали амбари, гамазеї, майстерні, кішла, густий дим здіймався вгору, а лемент шугав над морем, мов безперервний передзвін.

— Гей, на чайці! Зачекайте! — гукає козак, що замість нього сів за весло сеньйор Гаспероні. — Маємо щось повідомити. Сеньйор Гаспероні мимохіть озирається. Бачить, як, тримаючи в руках Клюсикову голову, плаче Яремко Ціпурина. Не до нього тепер. Отаманська чайка зовсім близько. Треба лише добре прицілитись... Але це бісове весло...

— Сідай назад, — каже сеньйор Гаспероні козакові. — Я вже втомився.

— Горни! Горни! Нічого з тобою не станеться. Грітися треба, а то промокли в крижаній воді...

Сеньйор Гасперонi крізь зуби вилаявся. Обернувся назад.

— Яремку! Ти вже зовсім замерз. Зелений весь. Сідай ось за моє весло.

Яремко підводить голову. Обличчя справді зелене, брудне, заплакане.

— Яремку! Ну, сідай, а то заклякнеш! Хлопець не знає, куди покласти Клюсикову голову.

— Дай мені, — козак забирає голову.

Яремко, хилитаючись, іде до сеньйора Гасперонi й сідає на його місце.

Уже зовсім розсвіло. Це — добре. Можна прицілитися як слід. Але тяжко буде рятуватися, як побачать, що це він, Гасперонi, вистрілив. І в грудях аж тісно од страху...

А навколо все ще кипів бій. Захоплена козаками галера підійшла до іншої галери і в упор розстрілювала її. Козаки, хапаючись за снасті, за що прийдеться, рвалися на палубу, рубали направо й наліво. Сеньйор Гасперонi прицілився з арбалета і випустив стрілу на турецьку галеру. І тут же схвально гукнув козак, що тримав Клюсикову голову:

— Ловко!

І справді, стрілою прибило до щогли якогось товстого турка в синіх шароварах, і він, одчайдушне борсаючись, несамовито волав.

— Сеньйор Гасперoні, випустивши стрілу, накручував тятиву. Треба це зробити добре, щоб постріл був сильний.

Отаманська чайка зовсім поряд. Ось уже весла об весла черкнулися.

— Що там у вас? — спитав Джузеппе.

— Та ось Тодося вбило. Ядром. Та чайку пошкодило. У воді по пояс сидимо, — похмуро відповідає козак, що тримає Клюсикову голову. — Та ось Клюсик не встерігся. Мішок із золотом для товариства дістав, а себе... Тільки голову й маємо.

Сеньйор Гасперoні стоїть, притиснувшись до борту. В руках у нього арбалет. Тільки-но вигляне з шатра Олександр, як гостра стріла пронижe його тіло. Але Олександр не виглядає.

— А де отаман? — питає тим часом козак.

— Отаман? Отаман разом з Недайборщем та Йованом — на галері.

На лобі сеньйора Гасперoні висипав рясний піт.

Бій кипів не лише в морі, але і в місті. Козаки захопили порт, розграбували склади з дорогим заморським крамом. Тут же було визволено півтори тисячі невільників, які сиділи, замкнені, в одному із складів. Невільники хапали з рук убитих турків зброю й кидалися в атаку на ворога разом з козаками.

— Ну, тепер почнеться грабунок, — сказав сам до себе сеньйор Гасперoні.

Та тут у порту почувся грім тулумбасів. Олександр наказував усім козакам прибути в порт.

Тулумбаси били й били... Козацькі чайки, донські лодьї з'їжджалися до галери, на якій перебував отаман. Ті, що були на суші, поспішали, ведучи за собою полонених, несучи здобич.

Нарешті всі зійшлися.

Недайборщ махнув бунчуком і вигукнув:

— Слухайте слово нашого отамана Олександра Чорногорця, якого ви всі обирали на отаманство і присягали якому, що будете слухати його наказів...

— Слухаємо! — загуло з усіх боків.

Олександр ступив крок уперед. Він був у тому ж похідному вбранні, що й раніше. Високий, стрункий, суворий, він оглянув своє воїнство і сказав:

— Товариство! Козаки! Лицарі! І ви, браття донці! І ви, браття, з неволі визволені! Оскільки ми не розбійники, але воїни-християни, то, здійснивши цю переможну баталію, полишимо місто Трапезонт і підемо далі, взявши із собою тільки необхідне. До цього необхідного належить: порох, зброя, свинець, харчі. Потрібне нам також золото. Все інше ми мусимо кинути. Бо нас ще чекають великі справи. Така моя воля. Такий мій наказ... Невольникам, які були возволеш сьогодні, віддаємо три галери. Нехай вони ідуть на них до рідних берегів. Найліпший зараз шлях — іти попід берегом через Керченську протоку. А там від донців можна добиратись і на Україну, і в Польщу, і в Московію, і в Богданію — кому куди треба. Коли доберетеся до Дону, галери спаліть, аби вони ворогам не дісталися. Ще така моя воля: хто з невольників хоче приєднатися до нашого війська, той має звернутися до Недайборща. Але ми візьмемо лише найдужчих. І небагатьох... А тепер, відправивши панахиду за тими нашими братами, які загинули в сьогоднішній баталії, ми рушимо на Синоп. Хай буде так?!

— Хай буде так! Слава! — загукали козаки. В повітря полетіли шапки, кисети.

Яремко сидів і дивився на сеньйора Гасперонi. Сеньйор кричав разом з усіма, а очима мовби прицілювався в Олександра...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,

що оповість про дальші героїчні,

комічні, а також трагічні пригоди Яремка, Джузеппе

та сеньйора Гасперонi

Недайборщ сказав:

— Коли ми сім літ тому брали Кафу, то Сагайдачний сам їздив у розвідку аж у порт.

— Ти добре знав Сагайдачного? — запитав Олександр, не спускаючи очей з гір та міста, що розкинулось перед ними як на долоні.

— Його ніхто добре не знав... Навіть дружина. Все — загадка. Все — таємниця... Навіть друга не мав близького... Суворий і захований якийсь... Але хоробрий і мудрий.

— Нас не помітять? — стурбовано запитав Джузеппе.

— Не помітять, — озвався Недайборщ. — Низько над водою сидить чайка — це раз. А друге — сонце за нашими спинами — їм в очі. Ти все-таки даремно, отамане, не дозволив хлопцям погуляти в Трапезонті. Незадоволений дехто з них...

— Незадоволених з каменюкою на шиї в море викидатиму. Ясно? Як Сагайдачний...

— Сагайдачний... А ти думаєш, його дуже любили за це?.. Шанували. Цінували. Боялись. От і все.

— Козак — не жінка, мені його любові не треба, — відрізав Олександр і знову став дивитися на місто, що приліпилося над берегом, на корбалі, що підняли вгору цілий ліс щогл, обмірковуючи план майбутньої битви.

На Синопському рейді стояло кілька десятків великих суден — торгові та військові галери. Олександрові одразу впали в око дві трищоглові мальтійські галери — судна, на яких самого екіпажу більш як по півтисячі душ. Глянув далі й побачив при самому березі три галеаси. З галеасами буде ще тяжче. На них екіпажу ще більше — по тисячу триста душ...

— Нелегко буде, — кашлянув Недайборщ. — Вони ніби весь флот свій зібрали в Синоп. І які ж кораблі!

— Нічого, щось придумаємо...

— Он які страхіття-гелеони. На кожному по сім палуб... Але не злякали нас... Ми їх просто поперекидаємо.

— А що з шарантами робитимемо?.. На них же по двісті гармат.

— Братимемо на абордаж, — не задумуючись, відповів Недайборщ. — Нам такі судна потрібні...

— Я теж так гадаю, — підтакнув Олександр. А потім додав: — Роботи буде хтозна-скільки. Тяжкої роботи... Навіть подумати про це — і то...

— Нічого... Допоможе бог — поталанить. Не допоможе — то так воно і судилося...

Тихо, як ніч, підкралися козаки до міста Синопа. Тихо висадилися на суші донці, підібралися до міських стін. Вдалося тихо, без бою захопити одну браму. Без жодного звуку донці пробралися в місто.

Нараз у бухті залунали постріли. Запалали галеони. Козаки вирішили не перекидати цих великих незграбних суден. Вони їх підпалили, щоб було видніше і щоб у порту почалася паніка.

Сеньйору Гасперонi знову не поталанило. Його чайці було наказано разом з іншими козацькими суднами підкрастись до шарант і взяти їх. Після цього шаранти мали врізатись у гущу турецьких кораблів і відкрити гарматний вогонь з обох бортів.

Наказ — то закон, отже, його треба виконувати, незалежно від того, хочеш ти цього чи ні.

Мов невидимки, прослизнули козацькі чайки повз галеони... Безгучно пройшли в тіні галер. Весла, пообмотувані ганчір'ям, не рипіли в уключинах, козаки затамували подих...

На шаранті було тихо. Тисячний екіпаж уклався спати. Тільки вартові походжали туди — назад.

Тихо-тихо... Спочатку вартові перегукувалися між собою, а там перестали — набридло...

В такі хвилини хочеться думати про щось веселе, а не про оцю осоружну службу... Кого вони бояться, ті капудани? Ве-неційців чи португальців? Іспанців чи алжірських піратів? Ніхто з них сюди й носа не покаже. Ілляхів? Так це просто сміх! У них нема на чім плавати. Чи запорожців? Так вони нападають пізніше...

Хтось наче пройшов поруч.

— Це ти, Азізе? — запитав вартовий. Відповіді не почув.

Азіз все-таки нечема.

Пройшовся по палубі. Азіза не видно. Та онде він, став під облавком, звісився головою в море. Що він там побачив?

Вартовий зирнув за борт. Нічого. Нікого. Тільки хвиля хлюпнула. І в цю мить відчув, що хтось на нього дивиться. Глипнув, крутонув головою — нікого... Вихопив ножа. Тихо...

Що за мана?

— Азізе! — покликав ще раз. — Що ти там бачиш? Азіз мовчить. Підступив до нього. І, як ужалений, відскочив назад. У спині Азіза стирчав ніж. Перелякано подивився за борт — і тут побачив чайку, що тихо, мов примара, випливала з-за галери. Це було останнє, що він побачив... Страшний удар в спину кинув його об борт.

Тим часом козаки вже скрізь хазяйнували на шаранті. Вони проскакували, як тіні, хутко й тихо роблячи свою справу. А справа тая була кривава.

Враз щось задзюркотіло. Наче струмок. Яремко тихо поліз на звук. При місяці побачив — щось ллється. Чорне, густе, блискуче. Вмочив руку, підніс до обличчя.

Відчув, що волосся на голові підіймається дибки. Кров?!

На сусідній шаранті вартовий щось вигукнув. Яремко принишк. Бачив, як козаки лізли вже й на те судно. Вартовий їх ще не бачив, але, мабуть, передчуває біду.

Вартовий гукнув ще раз. І тут побачив Яремко, як темна тінь, мов кішка, стрибнула на турка. Пронизливий крик... Щось зблиснуло на шаранті, почувся крик з другого боку, а через кілька секунд усе судно мовби вибухнуло від несамовитого ґелґоту...

Ще через хвилину залунав одчайдушний крик з десятка тисяч горлянок, запалало, застугоніло, затріщало навколо, і темне нічне море засвітилося дикими вогнями...

Шаранта, захоплена запорожцями, знялася з якоря і, розпустивши вітрила, пішла в саму гущу турецьких кораблів. Важкі чавунні та мармурові ядра засвистіли над хвилями, трощачи все, що попадалося їм на шляху...

— Де отаман? — закричав сеньйор Гасперонi, побачивши біля себе Недайборща. — Він з нами?

— Ні, він залишився на чайці. Йому тут не можна... Бачиш, що коїться?

Козаки, ковзаючись у калюжах крові, носили порох, підкочували ядра, заряджали гармати, цілилися і, як тільки чулася команда Недайборща, стріляли з обох бортів одразу.

Яремко снував тут же, намагався допомогти, але його відганяли.

У відсвітах пожеж, у зблиску гарматних залпів він раптом побачив, що один з турків заворушився, мацнув рукою навколо, налапав ножа і поповз до Недайборща. Ось він підвівся і йде, похитуючись. Ніхто не звертає на нього уваги — тут усі свої...

Яремко вихопив свого ножа й кинувся за турком. Що робитиме, він ще не знав...

Пролунав новий залп. На цей раз з правого борту. Гойднуло шаранту — та так, що вона мало не перевернулася. Турок упав, з ним разом і Яремко — і вони покотилися між снастями й трупами. Поряд з грюкотом промчало ядро.

Потім судно вирівнялося, і хлопець підвівся на ноги. І тут же здригнувся. За якихось три кроки від нього стояв турок...

Що робити?

А турок, вишкіривши зуби, дивився на нього. Яремко задерев'янів. Ось турок ворухнувся, подавсь уперед. Яремкові стало жарко. Турок пригнувся й стрибнув. Яремко ледь встиг підняти ногу. Турок налетів на ногу, Яремка відкинуло вбік, ніж черконув по його рукаву...

Ударив залп. Шаранта хитнулася в другий бік. Яремко знову покотився по палубі, і знову за ним загуркотіло ядро. Яремко щосили штурхонув його ногою, і воно ударило турка в коліно. Той завив од болю, але якось-таки підвівся і, сильно кульгаючи, пішов на хлопця.

І тут пролунав постріл. Яремків ворог впав на палубу. Хлопець озирнувся. То Недайборщ вистрілив з пістоля.

Хитаючись, підійшов до Недайборща.

— Треба було гукнути нас! — він смикнув Яремка за вухо. — Біжи забери в турка зброю — хай тобі буде!..

...То була страшна ніч. Палали турецькі судна, налітали одне на одне, розбивалися, перевертались. Палаючі люди летіли в море, вибухали барила з порохом... Коли вогонь доходив до крюйткамер , тоді

судна вибухали фейерверком, розкидаючи навколо палаючі балки, залізо, людей...

Все ж доброму десяткові турецьких кораблів удалося втекти, прорвавши козацьке кільце. Та за ними ніхто й не гнався. Досить було роботи й з тими, що лишилися при Синопі.

Уже збиралося на світання. Бій кипів на морі й на суші, та вже ясно було, що турків розбито...

— Отаманова чайка пливе! Правуй на неї! — гукнув Недайборщ.

— Де чайка? — вихопився Гасперoні.

Недайборщ мовчки показав.

З шаранти просигналили вогнем: ідемо до тебе, отамане!

На чайці вогнем відповіли: добре.

Яремко помітив, що сеньйор Гасперoні раптом зник. Він озирався навколо, але італійця ніде не було.

Де ж він, цей італієць? Кинувся на пошуки...

Він побачив сеньйора Гасперoні біля вбитого вартового, що, приштрикнутий ножем до облавка, звис обличчям у море. Біля сеньйора лежало кілька мушкетів. Один він тримав у руках і цілився в море...

Яремко зиркнув у море й побачив, що отаманова чайка підходить до шаранти. І тут же побачив, як мушкет у руках сеньйора Гасперoні опускається нижче й нижче, цілячись на когось у чайці...

Хлопець тихо підбирається до сеньйора. Він не хоче, не може ще повірити, що сеньйор Гасперoні задумав щось жахливе...

Чайка вже поряд. З шатра виходить Олександр, а за ним Джузеппе і Йован. Лунає постріл — і в цю ж мить Яремко бачить, як Джузеппе кидається на Олександра і штовхає його в воду... На чайці шум. Частина козаків біжить до борту, частина — до Джузеппе. Він лежить із заплющеними очима, з його пробитих грудей цебенить кров...

Олександр випірнає, хапається за борт чайки. Сеньйор Гасперoні знову прицілюється в нього з мушкета. Яремко плигає на італійця — і, коли лунає постріл, підбиває ложе мушкета.

Сеньйор Гасперoні озирається, висмикує з-за пояса ніж.

— Рятуйте! — кричить Яремко, біжить до борту, перечіпається об моток канатів і падає кудись у порожнечу...

Він гепнув у холодну воду, ковтнув її, але все-таки випірнув і вхопив повітря... Озирнувся. Шаранту швидко відносило вбік.

І тут солона хвиля знову накрила його. Коли випірнув, побачив знову шаранту. Хтось, вирвавшись із гурту біля облавка, стрибнув у воду. Услід залунали постріли.

"Мабуть, сеньйор Гасперoні!" — подумав Яремко й замолотив руками й ногами. Боже, як тяжко триматися на поверхні! Згадав про бичачі міхури, що дав Клюсик, але дістати їх не зміг.

— Рятуйте! Рятуйте! Хто в бога ві... — закричав у відчаї.

Хто почує в такому пеклі?

Поряд розкотисте вибухнув турецький неф. Він палав уже довго, та, певно, тільки зараз вогонь дістався до крюйткамери. Яремко побачив — просто на нього летить величезний палаючий дрюк, щогла, чи що... Злякано пірнув.

Коли випірнув, обвуглена, ще гаряча щогла плавала по ряд. Вхопився руками — гаряче. Став хлюпати водою на дерево. Нічого, тепер не пропадемо. Треба тільки міцно триматися...

Олександр сидів і плакав біля Джузеппе. Трієстинець лежав як живий. Здавалося, що зараз він підведеться й почне розповідати якусь кумедну історію.

Йован теж плакав. Плакав і Петро.

— Не вберегли ми нашого Джузеппе, не вберегли, — казав Петро. — Ех, як же мені від того на душі тяжко...

Чайка за чайкою підпливали до отаманського суденця, щоб віддати останню шану тому, хто ціною власного життя врятував Олександра.

Пропливали мовчки. Тільки біля самої чайки козаки підіймали вгору пістолі й стріляли.

Останнім підплив на тій чайці, де раніше був Клюсик, Недайборщ.

Похмуро став біля мертвого. Глипнув на Олександра, розвів руками: не впіймали клятого Гасперoні, втік чи втонув.

Похилив оселедця над Джузеппе.

— А ти ж, друже мій славний, не хотів того Гасперoні, щоб йому всі печінки погоріли, брати в похід. Відчувала твоя голова, серце віщувало...

Ех, — витер сльозу Недайборщ та й знову заплакав. — Скільки хлопців втратили... І Клюсика, і Тодося, і Яремка малого, і тебе, і ще, ще скількох!.. Вічна тобі...

І тут Йон-богданець закричав:

— Тихо, хлопці! Що то?

Джузеппе розплющив очі!

Карпо роззявив рота, всунув туди палаючу люльку і ледь не ковтнув її.

— Він живий! — закричали спочатку тридцять горлянок, потім триста, а потім одразу десять тисяч...

— Живий! Живий!

Вранці козаки плавали по всій бухті, гукали, шукали Яремка.

Шукали цілий день. Не знайшли. Вирішили — потонув.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ,

що повідає про останній день Софії та Спиридона

Гомін, що народився десь у центрі цього скупчення мечетей, базарів, будинків, брудних хиж та пишних палаців, — той гомін дужчав та гучнішав, насуваючись на будівельний майданчик, що на нім росли вічні мури майбутньої Османіє. Гомін спочатку не різнився від звичайного міського гамору, та от він став наближатися, в ньому почулося щось одностайне — і в мімара Муси тривожно забилося серце.

Мімар Муса, що ходив по риштованнях, заглиблений у власні думи, зупинився і повернув голову в той бік, звідки наростаючою хвилею котився гомін. Він стояв з хвилину, намагаючись хоч щось збагнути. Мимоволі згадалося недавнє: Осман Другий на мулові, вбивство Делавера. Ні, той гомін був інший — торжествуючий, зловтішний...

Поглянув униз, а потім огледівся навколо. Всі стояли, як і він, намагаючись вловити в тисячовустому гомоні бодай одну ноту, яка дала б зрозуміти, що ж там відбувається.

З-за рогу вибіг хлоп'як. Він біг наввипередки із собакою.

— Що там таке? — гукнув поляк Владислав.

Хлоп'як на мить зупинився і щось викрикнув — радісно, аж захлинаючись.

— Когось ведуть! На страту! — передав знизу поляк. Промчало ще кілька хлоп'яків, теж галасуючи й показуючи назад пальцями.

— Ведуть! Ведуть!

І раптом мімарові Мусі защеміло в серці, наче хтось загнав туди скабку.

Перечіпаючись, плутаючись у полах свого довжелезного халата, Муса побіг униз. Біг по хистких дошках, які витиналися під його важким опасистим тілом. Краєм ока побачив, що майстри та робітники кинули свою роботу й теж поспішають за ним. Хотів спинитися (чому ти, Мусо, біжиш, вперше бачиш, як людей ведуть на страту?), але щось гнало його вперед, до багатотисячного натовпу, який ось-ось виллється з-за повороту...

Так, це були вони — Спиридон і Софія. Він упізнав Софію одразу, хоч і не бачив ніколи. Вона була точнісінько така, як про неї розповідав Спиридон.

Софія їхала на мулі, її руки заклякли на гриві. Вона була у червоному-червоному, як яничарське знамено, платті, її чорне, з каштановим відтінком волосся було розпущене й текло по плечах, спадало на груди й спину. Покривала на її обличчі не було, його зідрали — і тепер десятки тисяч турків дивилися на її обличчя. А вона дивилася вперед і, мабуть, нічого не бачила. Очі нерухомі, обличчя бліде. Мов кригою взялося.

А позаду кульгав Спиридон. Зв'язаний мотузами, з розтріпаним чубом. Він озирався навколо і плакав, плакав уголос, витираючи закривавлену щоку об плече.

Муса відчув, як натовп підхопив його і поніс услід за приреченими до страти. Він ледве встигав перебирати ногами.

А натовп ніс його і ніс, а гомін не вщухав, а ще дужче здіймався.

— До Піщаних воріт...

— Там уже й гак новий почеплено — для нього...

— Їй легше...

— Що — л-легше? — обернувся на останній голос Муса.

— Його за ребро на гак чіплятимуть... А її утоплять... Кат зв'яже її рушниками, покладе у човен, відпливе від берега на кілька сажнів...

Муса заплющив очі і зціпив зуби.

— ...а потім зачепить довгою палицею та й у воду... Потримає під водою...

— А вона — хоч би що... Сидить собі на мулові — й нічого...

— А що ж робити?

— Та хоч би плакала...

— ...Потримає під водою, — спокійно-весело вів той самий голос, поки дригатися перестане, та й витягне назад. Повезуть та й поховають... А оцей грек довго мучитиметься. Днів зо три висітиме живий на гаку. Хіба що хто пожаліє та пристрелить. Так варта не дозволить...

Натовп ніс і ніс Мусу вперед. Він відчув, що бреде по коліна в якомусь багні — це натовп переходив калюжу. Мула із Софією та Спиридона провели по камінчиках, а натовп пішов упрост по смердючій воді та баговинню.

— Надир-бею! Надир-бею! — почав хтось гукати попереду, і от уся юрба закричала хором: — Надир-бею! Надир-бею!

"О аллах! — жахнувся мімар Муса. — Навіщо це все? Невже Надир-бею буде цікаво дивитись, як його недавню дружину ведуть на страту? Невже в нього серця немає?.. А немає — віддав же Софію до суду..."

І от коли вже горлання юрби перейшло в рев, на балкон будинку вийшов сам Надир-бей. Усі враз замовкли. Надир-бей подивився вниз, пожував губами і не сказав нічого. Юрба мовчала. Вона чекала. А Надир-бей мовчав теж.

— Змилуйся, Надир-бею! Вони молоді! — вигукнув поряд з Мусою той, який щойно з таким смаком розповідав, як будуть карати Софію та Спиридона.

Юрба, наче лавина, загуркотіла:

— Змилуйся, Надир-бею!

І знову покотився багатотисячний гук, який, мабуть, долинав до самого неба:

— Змилуйся!

Надир-бей мовчав.

Юрба волала, тягнучи руки до неба, до балкона, а Надир-бей мовчав.

Зненацька попереду натовп перестав гукати про помилування.

— Що таке?

— Упала з мула Софія. Зомліла...

Натовп знов заворушився, люди стали лізти один на одного, аби зиркнути наперед. Муса вже задихався, але все ще намагався встояти.

— Дали водички... Ожила. Знову посадили!.. На якусь мить між головами побачив мімар Муса обличчя Софії. Тепер на ньому був жах і відчай.

— Ст-т-ань м-мусульманином, С-спиридоне! — немов підштовхнутий кимось, закричав Муса і здивувався, що він так уміє гучно кричати. — Тоді т-тебе п-помилують.

І натовп заходився скандувати, забувши про Надир-бея.

— Стань му-суль-ма-нином! Стань му-сульма-ни-ном! І тут Надир-бей підняв руку вгору. Натовп, що розкипів-ся, знову поволі вщух.

— Що він говорить?

— Цс-с! Нічого не говорить! Надир-бей нарешті сказав:

— Не я судив.

Було так тихо, що якби Надир-бей говорив пошепки, й тоді б уся величезна вулиця чула, що він каже.

— Не я її і його судив. Судив суд. Їх присуджено правдиво. Гяур не може кохати дружини мусульманина. За це — обом смерть.

— Він — не гяур! Він буде мусульманином! — гукнув попереду знайомий голос.

— Якщо він погодиться стати мусульманином, тоді я проситиму суд помилувати їх, — у моторошній, але враз потеплілій тиші залунали слова Надир-бея.

Тиша. Тиша. Тиша.

— Ну?! — мов вибухнув натовп.

І знов — тиша. І в тій тиші почулося крізь ридання:

— Ні! Ніколи!

І знов загуло, завирувало, зашуміло, заколобродило натовписько народу. Мімар Муса щосили відбивався від тіл, що валились на нього, вже давно тремтіли коліна й кололо в животі. Нарешті його притисли до стіни. Тепер було трохи легше стояти. Він трохи постояв біля стіни, а потім щось відірвало його — і він, уже нічого не бачачи й не чуючи, а тільки обливаючись потом, сунув разом з усіма.

Юрбу наче хтось перемішував величезними кулаками — вона шуміла, булькала, лилася, повзла, мчала... Муса відчув, що його ноги відірвалися від землі, що його несуть, самі того не помічаючи, люди ззаду й спереду, і він уже не міг розібрати, скільки часу перебуває в цьому ревищі, куди й навіщо несе його якась сила...

Він очутився аж біля Піщаних воріт, коли натовп його раптом викинув із себе біля підніжжя шибениці.

І знову натовп став кричати:

— Стань мусульманином! Стань мусульманином!

— І — тиша. Ну? Ну? Говори ж!

— Ні! — закрутив Спиридон головою.

І юрба знову почала кричати-благати:

— Стань мусульманином! Живи! Стань мусульманином! Живи!

Повернули мула мордою до Спиридона. І знов замовкла юрба. І почув Муса, як Софія сказала тихо, по-грецькому:

— Заради мене. Я хочу жити.

Та Спиридон страшно закричав, мовби вже почалася страта:

— Ні! Ні! Ні!!!

Тоді кат підійшов до нього, став розв'язувати руки. Спиридон дивився перелякано, він увесь тремтів і знову плакав, а кат, розв'язавши руки, став здирати сорочку.

— Будь проклятий! Будь проклятий! Будь проклятий! Софія не кричала, а шепотіла, приклавши кулачки до скронь. І чорне волосся закрило їй обличчя, мов саван.

— Будь проклятий! Будь проклятий!

Кат узяв Спиридона за руку й за ногу і, мов дитину, поніс на ешафот.

Юрба мовчала. Тоді Муса гукнув, сам тремтячи всім тілом:

— С-спиридоне! В-врятуй її й с-себе! С-стань м-мусульманином!

Кат підняв Спиридона вгору.

— Іс-с-скаріот! — прошипів Спиридон. І тут же:

— А-а-а!

Кат уже опустив руки, Спиридон висів на гаку, і червона кров, немов хто сипонув коралів, закапала на дощаний настил ешафоту.

Муса заплющив очі. Спиридон кричав, не замовкаючи. Муса не міг розплющити очей. Зараз кат почне в'язати Софію...

— А-а-а-а!

"Іскаріот... Іскаріот... Іскаріот... Ні, ні, я нікого не продав..."

— А-а-а-а!

О, хоч би не чути цього крику... Хоч би не чути... хоч би не чути...

І мімар Муса упав перед ешафотом, обхопивши голову руками.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

про те, як несподівано здійснюються деякі мрії

Коли пан Адамек з паном Сулятицьким був у Кафі, йому не раз доводилося милуватись турецькими галерами. Особливо запам'яталася йому одна. Вона ніби випливла з казки, з дитячого сну чи з книжки про дивовижні заморські країни.

Якраз тоді сонце ховалося за берегові горби. Воно кидало потужні пасма стигло-рожевих променів на море, на небо, на місто. Шпилясті башти Кафи, бані мечетей з серпами, мінарети, мов жерла гармат, націлених у замт , — усе це видовженими аж до обрію тінями лягало на зарожевіле од призахідного сонця лагідне море. І панові Адамкові здавалося, що він у казці.

А по морю пливла — о ні, не пливла! — летіла, ледь торкаючись білопінних хвиль, велика струнка галера.

Усе на ній було рожеве — і мережаний візерунками корпус, і щогли, і обвислі без вітру вітрила, і тонюні, мов соломинки, весельця, які пінили іскристу воду... О, ці весельця — вони так злагоджено, мов керовані божою силою, опускалися у воду й підіймалися з неї, на мить виблискуючи червоно-сліпуче, — що панові Адамкові аж хотілося щось проспівати в такт цим легеньким, просто-таки ефірним рухам...

Йому закортіло якимось дивом опинитися на галері, захоплено відчути під ногами її хитливу палубу і пливти-пливти по цьому живо-рожевому морю до незнаних світів, які відкрив колись Христофор Колумб...

Єзус Марія, чи ж думав пан Адамек, що його мрія незабаром здійсниться! Якби знав, що так буде, затулив би собі очі руками, щоб не дивитися на море, а панові Станіславу Сулятицькому загнав би кулю в самісіньке серце, і того було б ще замало для цього мерзотника й фаризеуша, бо він за всі свої підлості заслужив смерть на палі або ж на гаку...

Страшний біль пронизав усе тіло, і думки розлетілися, мов наполохані птахи. Забрязкало залізо...

І пан Адамек знову повернувся до гіркої, безнадійної реальності...

Як жорстоко посміялася з нього доля! Він потрапив на галеру, яку бачив у той день, коли стояв з мерзотником Станіславом Сулятицьким над зарожевілим морем. Але як і ким потрапив?..

Тоді, в ту ніч, як пан Сулятицький утік від нього із бей-лер-беєвими грішми, він довго блукав по Кара-Дагу й гукав Амета Киримли. В нього боліло коліно, він немилосердно кульгав, уже не раз йому здавалося, що ось іще крок — і він полетить у прірву, де й кісток своїх не збере...

"Але ні, — виринала думка. — Я мушу дістатися до Амета. Бо інакше панові Влодзімежеві та панові Євгеніушу буде дуже кепсько. Якщо довідається Амет про смерть свого товариша-товмача й помічника, — він од люті зробить що хоч..."

І пан Адамек дерся по скелях, гукав, кричав, плакав, забувши, що сльози, то є невміння тримати себе в руках. Він у всьому звинувачував себе — так, так, це він винен у всьому. Треба було ще отам, біля корчми,

не повірити сеньйорові Гаспероні. Треба було не погоджуватися на роль шпигунів — він відчував, що е щось вельми нечисте в задумах сеньйора Гаспероні... Але ні, послухавсь пана Сулятицького, не виявив рішучості... А потім? Слід було при бейлер-беєві заткнути пельку Сулятицькому, коли він розпатякував про провідника від Амета Киримли, який заховався не за першою, а за другою горою! Невже він, пан Адамек, такий дурний, що не міг здогадатися, що зараз бовкне той бовдур, той фаризеуш?!

Він ішов над прірвою, ногою ледве намацуючи вузьку стежину, як попереду почувся чийсь голос. Наче по-татарськи...

Пан Адамек нічого не зрозумів, але радісно загукав:

— Я до Амета Киримли! До Амета Киримли! До нього підбігло кілька чоловік. У передранковій сірій імлі він пізнав, що це Аметові товариші з розбійницької ватаги.

Його повели до Амета. Коли пан Адамек заходив у печеру, то при вході побачив дві гладенько обстругані палі. Мурашки поповзли йому по спині.

У печері, як і раніше, палало вогнище. Горіли смолоскипи. Розбійники сиділи і стояли по кутках.

Амет блиснув очима на пана Адамка і щось запитав. Пан Адамек розібрав тільки два слова — "Асан Касапчі". Певно, питає про його долю.

Що ж, треба пояснити. Обов'язково треба пояснити. Напружуючи пам'ять, шукаючи слова, які були б хоч трохи зрозумілі Аметові, пан Адамек заговорив:

— Бейлер-бей... Акинджі... Асану Касапчі, — тут пан Адамек рубонув себе по шиї ребром долоні, — секім-башка.

Амет та його товариші зрозуміли. Це відчув пан Адамек з того гнівного "в-в-вах-х-х", яке пролунало в печері.

І — тиша, тиша, тиша...

Лише тріщав хмиз у вогнищі. Та тіні од смолоскипів металися по печері...

Амет несподівано захриплим голосом запитав про пана Сулятицького. Власне, запитання пан Адамек не второпав, але почув знайоме прізвище.

— Пан Сулятицький, — гаряче мовив пан Адамек, — падлюка.

Татари здвигнули плечима.

Тоді пан Адамек підвів перед своє обличчя дві руки. На одну руку показав: "пан Сулятицький", на другу — "бейлер-бей". Після цього права рука — "пан Сулятицький" — наблизилася до лівої — "бейлер-бея", і пан Адамек, імітуючи нашіптування на вухо, промовив:

— Асан Касапчі — там, — і повів правою рукою в повітрі, показуючи, що Асан Касапчі був за горбом. Потім обома руками показав, як акинджі (пан Адамек кілька разів повторив це слово) побігли за той горб, показав, звівши докупи руки з розчепіреними пальцями, як вони вхопили Асана Касапчі, після цього рубонув ребром долоні себе по шиї і, мовби знявши лівою рукою свою голову, різким коротким рухом настромив її на вказівний палець правої руки...

— Пан Сулятицький, — пан Адамек, опустивши пальці правої руки донизу, став швидко перебирати ними, — побіг до бейлер-бея...Пан Сулятицький — здрайця, яничар, падлюка, лайно...

З усіх цих слів татари второпали, напевне, тільки одне: "яничар", — але їм було досить і цього.

Пан Адамек за допомогою жестів розповів і про те, що вони передали листа від Амета Киримли кафському бейлер-беєві і що той бейлер-бей дуже розгнівався...

Знов настала тиша.

І тут розбійницький ватажок підвівся зі свого каменя й попростував до пана Адамека. Обличчя Амета Киримли було перекошене, очі стали люті, аж безтямні. У руці він тримав ножа...

"Це — смерть", — похолов пан Адамек і беззвучно зашепотів "Те деум..."

Амет вхопив пана Адамка за барки, і довготелесий поляк, на дві голови вищий від татарина, з мимовільним подивом відчув, як багато сили в м'язах розбійницького отамана. Але пан Адамек не схитнувся.

Амет щось вигукнув, смикнув пана Адамка вниз, і поляк зрозумів, що від нього вимагається, аби він став на коліна.

Пан Адамек заперечливо крутнув головою. Він волів прийняти смерть стоячи.

Амет вигукнув знову, рвонув пана Адамка за жупан — полетіли ґудзики...

І тут з кутка почувся дружний плач... Це ридали пан Влодзімеж та пан Євгеніуш. І панові Адамку враз пригадалися побачені ним при вході до печери дві обстругані палі. Ось для кого вони...

Несподівано для себе пан Адамек відштовхнув Амета Киримли й крикнув до тих, що ридали:

— Гей ви, поляки! Якого дябла розкисли? Хоч умріть по-шляхетськи, шляк би вас трафив!

Поляки, мовби нічого не чули, продовжували скиглити. Татари мовчали.

Амет Киримли знову підскочив до пана Адамка. Пан Адамек схопив себе за сорочку, розпанахав її і проревів:

— Ріж, розбійнику!

Але Амет зупинився, уважно поглянув на пана Адамка й поволі заховав за пояс свій ніж.

І тоді заговорили, заґелґотіли татари. Вони щось гаряче доводили Аметові, а він тільки слухав, нічого не відповідаючи. Пан Адамек втямив — табір розбійників розколовся на дві частини: одні вимагали смерті для поляків, інші, очевидно, просили про помилування, принаймні для пана Адамка.

Амет, наче забувши про пана Адамка, що стояв перед ним з розпанаханою сорочкою, поволі пішов у куток, сів на свій камінь.

Вогонь стрибав, кидав блищики на всі боки, грав в очах та на зубах Амета Киримли, дим ліз панові Адамку в очі, і йому від того хотілося плакати, але пан Адамек щосили стримував сльози...

Розбійники гучно галасували, за цим галасом уже не чути було ридань пана Влодзімежа та пана Євгеніуша.

Амет Киримли підвів праву руку. Галас поволі стих, і тоді пан Адамек почув схлипування своїх земляків. Вони схлипували і прохали про помилування, забувши, що їхніх слів ніхто не перекладе ватажкові розбійників...

Амет промовив у тиші кілька слів. Більшість татар схвально закивала галовами. Потім Амет повернувся до пана Адамка й махнув рукою: йди, мовляв, звідси на всі чотири сторони. Показав на пана Влодзімежа й на пана Євгеніуша, підвів угору вказівний палець правої руки і настромився на цей палець місцем між двома розставленими пальцями лівої руки.

— На палю? — жахнувся пан Адамек. І закричав: — Амете! Амете!

І рубонув себе ребром долоні по шиї. Далі показав на Боднарського й Рубанчика — і теж двічі рубонув себе по шиї.

Амет Киримли мусить зрозуміти, що для пана Адамка ліпше вмерти, ніж зрадити своїх товаришів, які б вони не були... А, крім того, смерть від сокири легша, ніж смерть на палі...

Амет заперечно крутнув головою. Тоді пан Адамек, перестрибнувши через вогонь, кинувся до ніг татарина.

Панові Адамку було страшенно соромно за те, що він робить, йому пекло в серці, що він ганьбить ім'я польського дворянина, але його земляки були в небезпеці — і він мусив зробити все, щоби бодай вирятувати їх од мученицької смерті, якщо не вдасться виблагати для них помилування...

Амет штовхнув пана Адамка носком чобота у зуби — і поляк відчув, як йому в роті миттю засолоніло.

Тоді він підвівся й плюнув кров'ю у вогонь. Рвонувся до Амета, але тут на нього стрибонуло з десяток татар і повалило на землю.

Почувся крик Амета — і пана Адамка відпустили...

Амет став говорити. Він говорив довго й гаряче. Потім витяг і показав пану Адамку папірець. То був шматок листа сеньйора Гасперонi до кафського бейлер-бея... Пан Адамек почув кілька слів: "галера, галера", "каторга" — і все зрозумів урешті: Амет міг би їх усіх стратити як мимовільних винуватців загибелі Асана Касапчі, але, здаючись на уклінне прохання пана Адамка, який не побоявся прийти сюди, — вирішив подарувати полякам життя. Та вони мусять спокутувати свої гріхи працею на галерах...

Спочатку все це було сприйнято радісно — все ж таки життя, а не смерть. І лиш потім усе виразніше й виразніше поставала перед трьома польськими шляхтичами перспектива їхнього подальшого жахливого існування...

Того ж таки дня їх було доправлено до Кафи й таємно передано перепродувачеві живого товару, татаринові Зії. Зія був високий, кощавий татарин, з-під його горбатого носа їжачилися колючі вуса, а очі дивилися в різні боки. Татари про щось говорили між собою, сміялися, хитали головами, потім Зія видобув з кишені кілька монет і віддав розбійникам. Після цього вони, точнісінько як християни на базарах, ударили по руках і розійшлися.

Пан Влодзімеж та пан Євгеніуш байдуже сиділи на землі. Вони вже були мовби на тому світі. Тільки пан Адамек тримався на ногах, хоч у нього й боліли коліна — і не лише від того, що забився, падаючи з коня, а ще більш від того, що він польський дворянин, мусив стояти на колінах перед розбійницьким отаманом і благати про життя... Власне, коли б ішлося про його, Адамкове, життя, він би ніколи не став на коліна.

А про кого йшлося? Про оцих нікчем, не здатних навіть достойно померти, як велить неписаний кодекс честі польських дворян? Бездарно жили — тільки їли, пили, горлали сороміцьких пісень та ходили в

нужник — і він, пан Адамек, мусив досмертно принижувати себе, благаючи, щоби їм, його землякам, продовжили їхнє тваринне життя...

А власне кажучи, хто такий він, пан Адамек? Чи не такий же нездара й нікчема, як і оці двоє? Що він зробив достойне у своїм житті? Анічогісінько.

Коли була Хотинська війна, пан Адамек тулився в обозі гетьмана Ходкевича і тільки чув про те, як хоробро воювали прості польські вояки та запорожці, що ними керував спочатку Бородавка, а потім славний Сагайдачний. Різні справи тоді так і не пустили його на поле бою, честі і слави. І тепер він признався собі, що то не різні справи, а просто його нерішучість, його нелицарство. Сорок літ прожив пан Адамек на білому світі, а й досі, крім гонору, не має нічого — ні дружини, ні дитини, ні славних справ за плечима... І це називається — польський шляхтич!

Татари вирішили правильно — і пан Адамек, і його земляки більш нічого в житті не заслужили, крім смерті на галерах... Може, хоч там спокутують частину своїх гріхів...

Але, прошу пана, які такі гріхи?

А безцільне існування — то не є гріх? В добу, коли у Польщі та інших країнах вершаться справи славні й великі, тільки їсти, пити і спати — чи не занадто мало для порядної людини?

А мимовільне — та й чи таке вже мимовільне? — слугування ворогам Польщі, а ще точніше — шпигунство на користь Туреччини, лютого ворога всього християнського світу — чи не є то злочин і перед державою, і перед церквою, і перед совістю? Та якими б здрайцями не називали запорізьких козаків і їхніх гетьманів польські шляхтичі, — все ж оці здрайці захищають ниньки і Польщу, і весь християнський світ од турків і татар!

Далі думки урвались, бо підійшов Зія і, щось бубонячи собі під ніс, став розштовхувати ногою пана Влодзімежа й пана Євгеніуша, щоби вставали.

Зія трохи знав по-польськи, а тому з ним було легше. Хоч можна було спитати, за скільки їх продадуть.

— Ти, — показав Зія на пана Адамка, — то велике барило буза. А ти і ти, — носком чобота тицьнув на панів Влодзімежа та Євгеніуша, — то маленькі барила буза.

— Продайте нас одному хазяїнові, — щоб ми були разом, — попросив пан Адамек. — Може, нам удасться ще якось визволитись... Може, викуплять нас...

— Багато грошей за викуп треба, — меланхолійно сказав Зія. — У вас таких грошей — нема...

— Ми напишемо листа до пана Сулятицького, — втрутився пан Євгеніуш. — Він не кине нас у біді...

— Я ладен вікувати на галерах, — різко промовив пан Адамек, аніж просити про щось цього падлюку Сулятицького... І вам не тільки не раджу, а й забороняю згадувати прізвище цього мерзотника й фаризеуша...

— Нам не має про що з вами говорити, — прошипів пан Євгеніуш. — Ми не принижували себе цілуванням нечестивих чобіт...

Пана Адамка мов обсипало жаром...

О, примха долі! Їх продали на ту галеру, що її бачив з гори пан Адамек!

Уже коли вели по трапу, пан Адамек відчув тяжкий дух людського немитого тіла, солоного поту... Здавалося неймовірним — така краса, величність судна — і оцей нестерпний сморід...

Їх привели у найнижчий веслярський ярус галери, посадили поряд, надягли кайдани і поприковували ці кайдани до спільного для цілого ряду ланцюга. Тут же підвели цирюльника, який повиголював тупою бритвою голови всім трьом, залишивши по оселедцю...

І почалися дні і ночі пекельних мук.

Весло було величезне — зроблене з цілого дуба. На ньому сиділо семеро — троє поляків-новачків, два козаки з Січі, грек і московит. До цієї справдешньої колоди було прибито сім залізних скаб. За кожну з цих скаб держались невільники і під команду-дріб барабана щосили тягли весло на себе, далі штовхали його вниз і від себе, а потім підіймали круто вгору... І так без кінця-краю.

Уже за перші сто гребків пан Адамек відчув, що його сорочка стала мокрою, як хлющ, ще за якийсь час у нього запаморочилося в голові — і він завис на веслі...

Та через мить мусив отямитися, бо по його плечах загуляла камча підгінчого Анвара.

Щойно пан Адамек став знову згинатися та розгинатися при веслі, як поряд забряжчали кайдани: то пан Євгеніуш упав під ноги підгінчому. Анвар за довгі роки своєї собачої служби так призвичаївся лупити невільників, що йому не заважали ні весло, ні різні надбудови вгорі та збоку. Він лупив хвацьки — пан Адамек краєм ока спостеріг, як сорочка пана Євгеніуша почервоніла од крові. На хвильку стало шкода свого недавнього приятеля, але затим подумалося: терпи, мерзото, заслужив!..

За кілька днів та ночей пана Адамка, пана Євгеніуша та пана Влодзімежа вже було не впізнати — худі, почорнілі, оброслі щетиною, без сорочок, із саднами та струпами на плечах і спинах, вони нагадували якісь привиди. Як тільки переставав бити барабан, вони повисали на веслах і тут же засинали, незважаючи на голод, на болі, на тяжкі безрадісні ДУМИ.

Сусіда зліворуч — козак Панас — такий же худющий, як і пан Адамек, такий же мовчазний і замкнутий, одного разу, під час стоянки галери біля якогось прибережного кримського села, за кілька акче купив цілий мішок варених баранячих голів — підгінчий Анвар іноді дозволяв місцевим жителям під час стоянок заглядати й на нижній ярус галери.

Ті голови були у вовні, пан Адамек не уявляв, як це їх можна їсти. І тут козак Панас простягнув йому одну таку голову й мовив:

— Їж, пане ляше! Їж, а то умреш!

Пан Адамек, переборюючи огиду, одірвав од вареної голови вухо і обережно надкусив. Вухо було напівсире, несолоне, але пан Адамек проковтнув його, щоб хоч трохи угамувати вовчий голод. Незчувся, як обгриз півголови.

І раптом подумав: а мої товариші? Зирнув убік — побачив голодні очі пана Євгеніуша. А далі — безтямний погляд пана Влодзімежа.

Якусь мить вагався — давати їм чи не давати. І віддав панові Євгеніушеві, який ловив очима кожен його жест.

Стало шкода, що віддав, але пан Адамек уперше в житті бачив такі тваринно голодні очі в людини...

Поглянув на козака Панаса. Той обсмоктував кістки з того, що буквально кілька хвилин тому називалося баранячою головою. Зустрілися поглядами. Пан Адамек тут же опустив очі — не посмів просити для себе ще одну голову.

Пан Євгеніуш дощенту обгриз баранячу голову, не залишивши ні крихти панові Влодзімежу.

Тоді пан Адамек насмілився попросити:

— Козаче, і для того мого земляка дай!

— Іншим разом, — одповів Панас.

"Інший раз" настав аж через півдоби. Тепер пан Євгеніуш не одержав нічого, зате ж пан Влодзімеж хоч трохи втамував свій голод.

— Чого ти панькаєшся з ними? — запитав якось Панас. У Панаса були колючі чорні очі, і коли він ними дивився на пана Адамка, той потуплювався, бо не міг знести погляду. Навіть підгінчий Анвар менше замахувався камчею на козака Панаса...

"А ти часом не знаєшся з нечистою силою?" — хотів запитати в Панаса пан Адамек, але не насмілився.

— Так чого ото ти панькаєшся з ними? — перепитав козак Панас.

— Земляки!

— Ну то й що? Я по їхніх очах бачу, що вони тебе ненавидять. Бо ти, напевно, духом вищий за них...

— Не будемо про це говорити, козаче, — похмуро відповів пан Адамек. — Земляків, як і родичів, не обирають... А бог дає...

Козак нічого не відповів, а тільки блиснув своїми темними, як ніч, очима, і панові Адамку стало це по собі. Щось отой козак, певне, замишляв, але що — поки що панові Адамку не казав...

З панами Влодзімежем та Євгеніушем пан Адамек уперто не розмовляв ось уже кілька днів. З паном Євгеніушем за те, що він посмів образити його, шляхтича, а з паном Влодзімежем — за те, що в того не вистачило розуму стати на оборону пана Адамка. "Доки не попросять пробачення обидва, дотих з ними ані слова", — поклав сам собі пан Адамек.

Так вони проплавали днів із десять, їхня галера ішла уздовж східних берегів Криму, кілька разів лунали з палуби гарматні постріли, але чого б то — невільники не знали.

Якось уночі барабан забив скоріше, підгінчі забігали моторніше, гарапники та камчі засвистіли пронизливіше. З палуби залунали постріли, потім стали бухати гармати. Галера летіла, мов на крилах, а барабан бив усе дрібніше й дрібніше. Уже впав під весло пан Євгеніуш, і підгінчий навіть не встиг відшмагати його як слід, бо й на інших лавах попадало кілька невільників. Весло поважчало ще більше — то пан Влодзімеж завис на ньому. Пан Адамек, двоє козаків та грек з московитом намагалися не вибитися з ритму, але через кілька тактів збилися — і тут по їхніх спинах загуляли гарапник та камча — Анвар лупив обома руками одразу...

Цієї ночі на галері померло одинадцять невільників — не витримали шаленої гонки та нагаїв підгінчих.

Десь аж за тиждень по тому козак Панас довідався, за ким то гналася галера.

— Донські козаки пройшли повз Крим, — сказав він панові Адамку і вперше за всі дні всміхнувся.

— І що з того? — запитав пан Адамек.

— Та нічого. Може, з другого боку козаки запорізькі надійдуть...

— Надійдуть, надійдуть, — радісно вигукнув пан Адамек. — Я точно знаю, що надійдуть. Вже надійшли!

Козак Панас недовірливо подивився на пана Адамка — звідки йому відомі козацькі таємниці?!

— Я добре знаю, що мусять надійти, — прошепотів пан Адамек. І став розповідати козакові Панасу історію всіх своїх останніх пригод.

— Падлюки ж ви! — поволі промовив Панас і відсунувся від пана Адамка. — Стрілись би ви мені в чистім полі, я б вам швиденько поодчісував би голови...

— Але ж зрозумій... — почав було пан Адамек.

Козак Панас відсунувся ще далі.

Хлюпотіло море за бортом, сонячні блищики стрибали по стінах та стелі, боліли руки й ноги, боліли кості й душа...

— Ти знаєш, скільки козаків буде цього року в поході? — не повертаючи обличчя до пана Адамка, запитав козак Панас.

— Знаю. Тисяч з п'ятнадцять.

Козак Панас помовчав, мовби зважував те, що почув. Потім повернув обличчя до пана Адамка і, дивлячись йому в вічі своїми до божевілля чорними характерницькими очима, прошипів :

— Здрайці чортові... І тебе б — на палю, хоч ти здрайця! Я б вас — на палі, на палі... — і кращий серед них... А все одно

Ні пан Адамек, ні козак Панас не знали про те, що в донесенні сеньйора Гасперонi дату козацького походу подано неправильно — розбійницький писар за наказом свого отамана Амета Киримли виправив цифри і слова так, що турки чекатимуть козаків аж через місяць. А вони вже зараз гуляють у Чорному морі!

Сидів на лаві, відпочивав після тяжкої, виснажливої роботи підгінчий Анвар.

Зиркнув у його бік козак Панас, пронизав своїми очима характерницькими. Аж прокинувся Анвар, глип сюди, глип туди — хто б то мав за ним слідкувати?!

— Ну, зачекай, — тихо-тихо прошепотів козак Панас. — Сидітимеш ти ще в мене на палі...

Спав рудий московит, руді вуса лізли в його пощерблений рот, хропів грек, ще один козак лежав як мертвий, схлипували й здригались уві сні пал Євгеніуш та пан Влодзімеж.

На палубі лунали чиїсь веселі крики, світило сонце, і хтось бамкав залізом по залізу.

І ніхто не знав на галері, що десь там, на півдні, вже відпалав Трапезонт, що горить Синоп, що тисячі бранців пливуть на відбитих у турків галерах — таких, як оця, — додому, на волю, з неволі агарянської...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ,

у якому йдеться про долю та її химерії,

що знову зводять та розводять людські дороги

Десь під ранок Яремко прив'язався-таки до щогли і, вибившись із сил, зомлів...

Очумався аж увечері, кричав, гукав, але навколо була сама темрява. Страшенно хотілося пити, їсти. Він весь задубів від холоду й відчував, що ось-ось помре.

Щось хлюпнуло. Відкрив рота, прохрипів:

— Рятуйте!

Відчув — чиїсь руки мацають його плечі, голову, відв'язують його від щогли й затягують у човен — на щось слизьке й м'яке.

Із зусиллям відкрив рота й прохрипів:

— Я — козак... козак... козак...

У відповідь пролунав зойк жаху...

Потім Яремкові снилося: він у лісі з хлопцями сидить на дереві, а внизу те дерево рубають графські робітники, — і от тріщить-тріщить, падає високий дуб, — і він, Яремко, падає, падає, падає...

"Мамо! Мамо!" — кричав він щосили, і тоді чиясь рука клала йому на розпашілого лоба щось холодно-мокре, і тоді трохи легшало.

Він хотів ту руку помацати, та не міг і пальцем ворухнути, він хотів відкрити очі, та повіки були такі важезні, що його кидало у гарячий піт при спробі їх розплющити, а голова йшла обертом — і він провалювався в безвість...

Іноді, мов уві сні, долинали якісь голоси. Ніби говорили чоловік і дівчина. Чув навіть дихання цієї дівчини і дотик її пальчиків, але ніяк не міг зрозуміти, про що вона говорить з чоловіком. Відчував, як вузенька ніжна долонька підводила йому голову. Потім відчував, що йому до вуст прикладають чашку з якимось гарячим напоєм, він одкривав рота й пив, що йому давали, і йому легшало... І він спав, спав, спав...

І от настав ранок, коли Яремкові вже не захотілося спати. Він прокинувся й розплющив очі. Довго думав і не міг додуматися, де це він. Бачив над собою грубообтесані дошки, крізь шпаровиння виглядає якась трава, ганчір'я якесь...

"Де ж це я?" — він пильно-пильно вдивлявся в дошки над собою, наче там мало бути написане щось таке, від чого йому все стане ясне й зрозуміле...

І раптом збоку пролунав сміх — той самий дівчачий голосок, що снився йому, марився, чувся...

Він повернув голову і, дивуючись своєму голосові, запитав:

— Хто тут є?

Сміх тут же урвався. Потім щось швиденько задріботіло по землі — і над Яремком схилилося чорнобриве дівчаче обличчячко. Звісилось кілька тонюніх кісок.

— Мерхаба! — сказала вона. Яремко закрутив головою: не розумію.

Обличчя дівчинки спохмурніло.

— Іллях? — раптом спитала вона. Знову закрутив головою.

— Урус?

"Урус, урус... Десь він уже чув це слово. Ах, так, Клюсик розповідав, що турки й татари звуть українців та московитів урусами..."

Яремко, ледь усміхнувшись, відповів:

— Урус... Козак.

Дівчинка тут же закрила обличчя руками й скрикнула щось незрозуміле.

...Але де ж це він? Що з ним? Де Клюсик? Де Клюсик?! Таж нема Клюсика, ще при Трапезонті загинув. А при Синопі загинув Джузеппе... Загинув, відштовхуючи Олександра від кулі мерзотника Гаспероні. Чи знають козаки, що Гаспероні хотів убити Олександра? Треба сказати... Але де козаки?

Дівчина наполовину відкрила обличчячко й одним оком видивлялася Яремка.

— Де я? — запитав він.

Дівчина знову закрила обличчя.

Але де ж це він?..

Він напружено пригадує. Був бій у морі, палали турецькі кораблі. Сеньйор Гаспероні стріляв в Олександра. Потім... Потім він, Яремко,

летить у море... Холодна вода... Солона... Потім — обвуглена щогла... Підвів руку — на ній ще й досі чорні сліди від вугля. Хтось підплив на човні, відв'язав його... Що далі? Куди вони приїхали? Що це за дівчина?

Раптом його всього мовби жаром обсипало: турки! Він у турків! І ця дівчина — туркеня. І отой чоловік, що він чув його голос — турок теж.

Дівчинка знову дивилася на Яремка.

— Ти — туркеня? Ви — турки? — прошепотів. Дівчинка дивилася запитливо, не кліпаючи очима. Показав на себе:

— Урус. Козак. Урус. Козак. Потім тицьнув пальцем на дівчинку:

— А ти?

— Бібігуль, — блиснувши оком, відповіла дівчинка. Бібігуль... Що ж це за люди такі — бібігулі? Повернув голову в той бік, звідки завжди чув голос чоловіка і, показавши туди рукою, запитав:

— Бібігуль?

Дівчинка закрутила головою: ні.

— Мен... мен... Бібігуль, — ткнула пальцем собі в груди. Потім повела рукою в той бік, що й Яремко:

— Ота... ота... Абдулла...

Ясно. Абдулла — то турецьке ім'я. А дівчину звуть, мабуть, Бібігуль... Смішне ім'я. Перепитав:

— Бібігуль?

Вона радісно засміялась і закивала головою: так, мовляв, так...

Рипнули двері. Дівчинку мов вітром здуло від його постелі... Яремко побачив — зайшов чоловік. Невисокий, горбоносий, з втомленими очима...

Дівчинка про щось швидко-швидко почала з ним говорити. Чоловік слухав її, кивав головою і всміхався. Дівчинка кілька раз повторювала слова "урус", "гяур", а чоловік кивав головою і всміхався. І Яремко зрозумів, що той чоловік давно знає, кого він урятував. "Мабуть, по хрестику здогадався", — подумав Яремко. Він забув, що сам сказав у морі, що він козак. Мацнув себе за груди, але хрестика не знайшов. Він, мабуть, загубився в морі...

"Де ж це козаки? — подумав з таким болем, що сльози бризнули з його очей. — Де ж козаки? Треба їх швидше шукати... Може, вони ще в Синопі?"

Він запитав:

— Козаки в Синопі?

Турок подивився на Яремка й заперечно похитав головою:

— Йок!

— А де ж вони?

Турок нічого не зрозумів.

Що робити? Для чого врятував його цей турок? Чи допоможе він?

Мабуть, допоможе, раз урятував. Але треба якось порозумітися з ним.

Яремко підвівся з постелі. Тіло було важким і неслухняним. Спробував піти назустріч туркові, та завертілося все перед очима. Якби не туркова рука — упав би...

Турок вивів його надвір.

Яремко жадібно вдихав морське повітря. Було зовсім тепло. Сонце підбилося під обід. Турок притримував хлопця за плечі.

— Де Синоп? — запитав Яремко. Турок показав на схід.

— А козаки? Чайки?

Турок знизав плечима, показав рукою на північ, промовивши фразу, в якій прозвучали слова: Кефе? Гезльов, Ячаков...

— А Стамбул? Вони на Стамбул пішли!

— Йок! — заперечно закрутив головою турок.

— Та ні, на Стамбул, я точно знаю, — мовив Яремко, показавши рукою на захід. І знову турок закрутив головою. А далі:

— Кефе! Ячаков! Гезльов!

Козаки й справді пішли на північ, а не на захід. Три дні побенкетувавши в Синопі, — Олександр на цей раз дозволив таку розкіш, — козацька армада рушила в напрямку до Кафи. Разом з козацьким флотом ішло з десяток галер та шарант. Дванадцять тисяч невільників їхали на батьківщину.

Радісна пісня лунала над Чорним морем...

Вирішено було так: після взяття Кафи частина донців та запорожців проведе ці галери й шаранти майже до Азова, а іам, висадившись на пустельному березі, доведе невільників до Новочеркаська. Звідти легше буде добиратися і на Московщину, і на Україну, і в Богданію. А потім запорожці й донці повертають назад, до Кафи, і всі разом ідуть на Стамбул...

— От тепер, пане Недайборщ, ти можеш забрати і свою галеру, — сказав Олександр, коли нарешті було вирішено, що робити з невільниками та скільки часу доведеться пробути біля Кафи.

— Та заберу вже, — пахнув люлькою Карпо. — Жаль — Клюсика немас...

— Треба було за злотом не гнатися...

— Не собі ж старався. Для братства. Для братських шкіл, для науки, для викупу невільників злото потрібне... Тобі, отамане, воно, мабуть, не пече... Ти візьмеш трон султанський — ото й уся твоя турбота... А не візьмеш — знову в Європу подасися... А нам тут жити. І нашим нащадкам жити тут. Отак...

— Ти знаєш — не дуже воно мені байдуже, — сказав Олександр, подумавши. — Як ішов сюди, думав про козаків як про військову силу, потрібну для одного походу... А зараз думаю не так...

Помовчали.

— Як там Джузеппе, бідолаха? — зітхнув Карпо. — Ох же ж і шпурнув він тебе у море!

— Славний чоловік, — сказав Олександр. — Ходімо до нього.

Вони підійшли до постелі, на якій лежав Джузеппе. Він був ще дуже слабий, але говорити міг. Біля нього день і ніч сиділи Петро і Йован. Коли поранений побачив біля себе Олександра і Недайборща, він аж заусміхався.

— Сеньйоре отамане! — прохрипів Джузеппе. — Я прошу в товариства горілки для загоювання ран, а вони не дають. Кажуть, що в морі пити — гріх...

— Бо таки гріх, — сказав Карпо Недайборщ. — Хто п'є в морі, той не православний чоловік, а гірший за католика...

— От-от, — зрадів Джузеппе, — я ж якраз і є католик... Дай горілочки, а то ж уся душа зсохлася... Всі лікарі Європи радять. У нас у Трієсті так був випадок. Герцогу Вітторіо ді Граціані якийсь йолоп проткнув живіт. Лікар сказав: кличте падре, мені тут робити нічого... А тут якраз я нагодився... Збрехав, що я лікар. Почав лікувати герцога горілкою...

— Ясно, — сказав Олександр, — герцог ожив і живе й досі.

— От бачиш, сам отаман Чорногорець підтверджує мої слова... Дай горілки, а то умру, а у вас тут і пастора немає.

— Дам, дам, — пообіцяв Недайборщ...

— Я ще з сеньйора отамана дертиму горілку барилами... А як стане султаном, то...

— Ну, досить, — спохмурнів Олександр. — Не треба про це говорити...

— І справді, де ще те телятко, а він уже з довбнею...

— Не з довбнею, а з пляшкою, — поправив Недайборща Джузеппе і втомлено заплющив очі.

Саме в той час, коли Яремко стояв на березі моря й марно сподівався побачити на обрії вітрило козацької чайки, курним шляхом, що вів на Стамбул, мчав вершник.

Він був в одязі простого сипаха, його обличчя почорніло від сонця й пилюки, на щоках відросла густа щетина…

Вершник поспішав, хоч знав: Стамбул жорстоко карає тих, що приносять лихі вісті. Та все одно поспішав, сподіваючись: його мусять помилувати…

Це був джасус Кемаль, прозваний Сусом, один з найдосвідченіших шпигунів Туреччини. Він здійснив чимало хитромудрих інтриг, завдяки йому було вбито чимало високоповажних ворогів Туреччини, але на цей раз усе зірвалося.

"Ні, ні, ні, Кемалю, — говорив сам до себе, підганяючи коня. — Ти зазнався, ти налякався, тому в тебе нічого не вийшло з Ях'єю. Ти мусив врахувати, що Олександра неможливо вбити серед козаків — вони бережуть його. Тобі могло пощастити, але за це ти заплатив би життям. Ти не зробив цього — зрозуміло чому… Отже, треба було шукати ще якогось шляху. Ти його не знайшов… Ти постарів, Кемалю, ти став базікою й товстуном…"

Він люто поганяв коня, якого ще вранці добув, роззброївши й пограбувавши одного сипаха. Хай дякує долі, що лишився живий… А кінь і його одяг потрібні людині, що виконує завдання державної ваги.

"Що я скажу великому візирові? — мучився Кемаль. — Що ні в якому разі не можна посилати флот до Синопа й Трапезонта, а слід тримати його при Стамбулі? Великий візир, напевне, знає це не згірш за мене. Я

маю сказати інше — як знищити Олександра. А я цього не знаю... Правда, є один план. Ризикований, але... Але якщо цей план удасться — Олександра не буде..."

Недавній сеньйор Гасперoні підганяв коня. Він знав, Стамбул буде незадоволений, але навіть оті дані про Ях'ю, які подасть Кемаль, стануть у пригоді в боротьбі проти запеклого ворога імперії. Думки його нараз перескочили на Яремка.

"Чортове щеня! Весь час не давав мені й дихнути... Якби не він, Олександр був би за другим пострілом мертвий... Жаль, що ти втопився, а то б я тебе й під землею знайшов... Я б тобі вигадав таку кару!.."

Ода-баші Селім наказав вивести свою яничарську орту в двір батури.

Коли всі вишикувалися. Селім сказав:

— Яничари! Ви славно робите свою справу. Я нагороджу вас цілою чашею золотих дукатів... Розділіть порівну... Тепер ще одне. Зараз я і десять найкращих воїнів, яких я сам виберу, мусимо негайно виїхати до Стамбула — для важливої справи. Замість мене буде вам ода-башею Урхан Сирик. Слухайтеся його, як мене самого. Я думаю, що через місяць-два ми всі повернемося назад...

Яничари мовчки слухали промову свого ода-баші. Вони заздрили йому. Щасливий — незабаром побачить Стамбул!

Вони не знали, що шлях ода-баші лежить не до Стамбула, а в далеку Чорногорію. Сам ода-баші не міг би пояснити, яка сила тягне його шукати невідому жінку, що колись народила його. Але та сила була могутня... Він знав про ту жінку тільки, що звуть її Устя і що живе вона десь у Цетинському монастирі. Навіщо він їхав до неї? Що він мав їй сказати?

Ода-баші наказав яничарам розійтися. Вибрані ним супутники вже чекали. Селімові підвели коня. Він скочив у сідло й помчав до брами...

Загуркотіли ворота... Потім копита протупотіли по дошках мосту...

Бездомні пси бігали ночами біля Піщаних воріт. Вартові їх не відганяли — все ж із ними не так моторошно, як ото стояти сам на сам з ніччю, місяцем, білим, як примара, і слухати стогін почепленого на гак Спиридона...

Софію було втоплено, а Спиридон конав на гаку й не міг померти.

Він висів і хрипів:

— Убийте!.. Убийте!..

І кров капала з рани на поміст, і собаки з наїжаченою шерстю злизували її.

— Убийте!.. Убийте!..

Місяць котився по небу, чорні тіні різали землю. Походжали мовчки вартові, вили собаки, хрипів Спиридон.

З-за дерева висунулась якась тінь. Спиридон розплющив очі й побачив її. Прохрипів з благанням і надією:

— Убийте!..

Широко відкритими очима він бачив, як тінь навела на нього пістоль. Нарешті, нарешті кінець його мукам...

Він хотів шепотіти якусь молитву, але тільки прохрипів:

— Спасибі...

І в цю мить гримнув постріл...

Вартові довго гналися за тим, хто прострелив голову почепленому на гак злочинцеві й тим самим урятував його від заслужених мук. Але наздогнати порушника порядку не вдалося.

...Мімар Муса витер піт з чола. Руки його тремтіли. Не було чим дихати. Він сів за стіл і обхопив голову руками. Потім забрав руки й при світлі свічки подивився на них. Йому здавалося, що на них — Спиридонова кров...

Погляд упав на креслення. Нова мечеть виділася йому крізь тонкі лінії, рвалася в небеса.

— А х-х-хто м-ме-н-н-не п-п-позб-бав-вить од мук? — запитав сам себе.

Десь далеко вили собаки. Погасив свічку й довго дивився в небо, по якому котився місяць.

Було моторошно. Розпачливо стукотіло серце.

І чувся Спиридонів хрип:

— Убийте... Убийте...

Галя стояла на колінах біля матері, а мати ридала. Ридала тяжко, аж заходилася, наче ховала доньку живою. Мати була ще молода, та після цієї зими стала схожа на бабу. Зовсім побілів і батько.

— Мамочко! — бліда й розгублена благала Галя. — Мамочко, я піду до монастиря! Я велика грішниця! Я мушу замолити свій гріх!

— Господи! — ридала мати. — Навіщо ж ти так караєш нашу родину? За що?

— Я без хреста прийшла додому, мамо!

— Тебе силою, донько, силою змусили!

— Все одно: гріх! Все одно: гріх!

— Тебе — силою...

— Не силою, мамо! Я — сама! Я сама потоптала хрест й згубила свою душу!

— Ти врятувала інших, — кашлянув батько суворо. — Ти зробила, як свята...

— Не свята я, тату! Я — грішниця! Пустіть мене в монастир — я відмолю всі свої гріхи! Я черницею стану...

— А ми, доню, так хотіли онуків своїх бавити... Навіщо ж ти наш рід отак зневажаєш? Що бог скаже?

— Пустіть мене! — закричала Галя й вибігла з хати...

...Розтріпана, заплакана, вона бігла через Сугаки на гору, до старезного береста. Він ще не розбрунькувався, але якась, ще не помітна окові, тільки відчутна зеленість з'явилася в повітрі навколо нього...

Коли вийшла на гору, відчула, як усю її обвіяло вітром — таким чистим і юним, аж серце зайшлося. І пахло мокрою землею, і зелом пахло, і синім-синім небом.

А трохи збоку побачила високу могилу. Галя пішла до неї. Вона йшла і плакала, а назустріч їй біг безрукий чоловік і щось гукав, вимахуючи своїми обрубками...

ЕПІЛОГ,

який, власне, е не епілогом, а початком розповіді про те,

що має відбутися далі...

Дві приголомшливі перемоги об'єднаного флоту запорозьких та донських козаків — перемоги, здобуті при Трапезонті й Синопі, — стрясли Османську імперію. Мов страшна луна, котилася по імперії моторошна звістка про знищення великих гарнізонів у цих містах, про визволення тисяч бранців, про потоплення багатьох десятків кораблів. У Стамбулі поширилась чутка, що козаки висадились у Синопі й тепер, визволяючи та озброюючи бранців, простують сушею на столицю. Це викликало неймовірну паніку. Турки й досі пам'ятали, як сторіччя тому козаки, здійснюючи свій похід навколо Чорного моря, пройшли з боями по кавказькому узбережжю, по північній Анатолії, по східній Болгарії — і ніяка сила їх не могла тоді спинити.

А що може спинити їх зараз, коли гяури стали такими дужими?

Та чутка не підтвердилась. Розгромивши турків при Трапезонті й Синопі, козаки пішли у відкрите море і зникли з турецький очей.

Турецька ескадра кілька днів та ночей плавала на північ від Босфору — стерегла, пильнувала, чекала козаків перед Стамбулом.

Та минав день за днем, минала тривожна ніч за ніччю, а козаки не з'являлися.

Мовби вийшли в море — і там геть усіх поглинули хвилі.

Ось уже й тиждень минув.

Пригрівало весняне сонце, повівав ласкавий вітерець.

В цей день повз турецьку ескадру пройшло на Стамбул два поштових суденця — одне з Кафи, друге — з Ячакова. Повідомили — у Кафі повний спокій, про козаків нічого не чути, але гарнізон, звичайно, пильнує, і, якщо гяури спробують напасти, то їм же буде зле. В Ячакові — тихо теж. Шакір-реїс, проґавивши козаків, коли вони виходили з Дніпра у море, тепер у всеозброєнні чекає їхнього повернення.

Тепер їм не проскочити!..

Козаків — ні слуху, ні духу.

А в Стамбулі було тривожно. Спішно ремонтували укріплення вздовж обох берегів Босфору, пристрілювали гармати, поповнювали запаси пороху та ядер. Знову натягували велетенський ланцюг через протоку — він колись не зупинив чайок Сагайдачного, але, може, зупинить Ях'ю...

А козаків не було й не було.

Проте щоденно у мечетях лунали молитви до аллаха, молитви слізні, благальні: врятуй, аллах, нас, згляньсь, пошли бурю, мор, смерть гяурам!

Бурі не було. Повівав з північного сходу веселий легіт.

...А козаки тим часом дрейфували біля кавказьких берегів.

Був ранок. Сонце тільки наполовину визирнуло з води. Олександр стояв на носі байдака й дивився на захід. Десь там причаїлася Кафа.

Він вирішив остаточно — спочатку на Кафу. Хай козаки відпочинуть, одіспляться, залікують трохи рани, а турки втомляться чекати, — отоді й упасти на них, як сніг на голову.

Взяти Кафу, зруйнувати порт, спалити кораблі, повизволяти бранців, поповнити ними свої поріділі ряди — і вже затим рушити на Стамбул.

Приголомшені страшними звістками, які надходитимуть з різних кінців, турки розгубляться, вони не зможуть чинити великого опору. І Стамбул упаде під йоги Олександрові Чорногорському — султанові Ях'ї.

Біла чайка, осяяна сонцем, летіла над хвилями. Вона була червоною од ранкового сонця. І здавалося Олександрові, що то летить якась дивовижна гаряча іскра. Вона летить на південь, на Стамбул...

Летіла над ранковим тривожним морем.

Очі Олександра-Ях'ї летіли за нею...

Кінець першої книги